

H 5205

1983 JUN 6

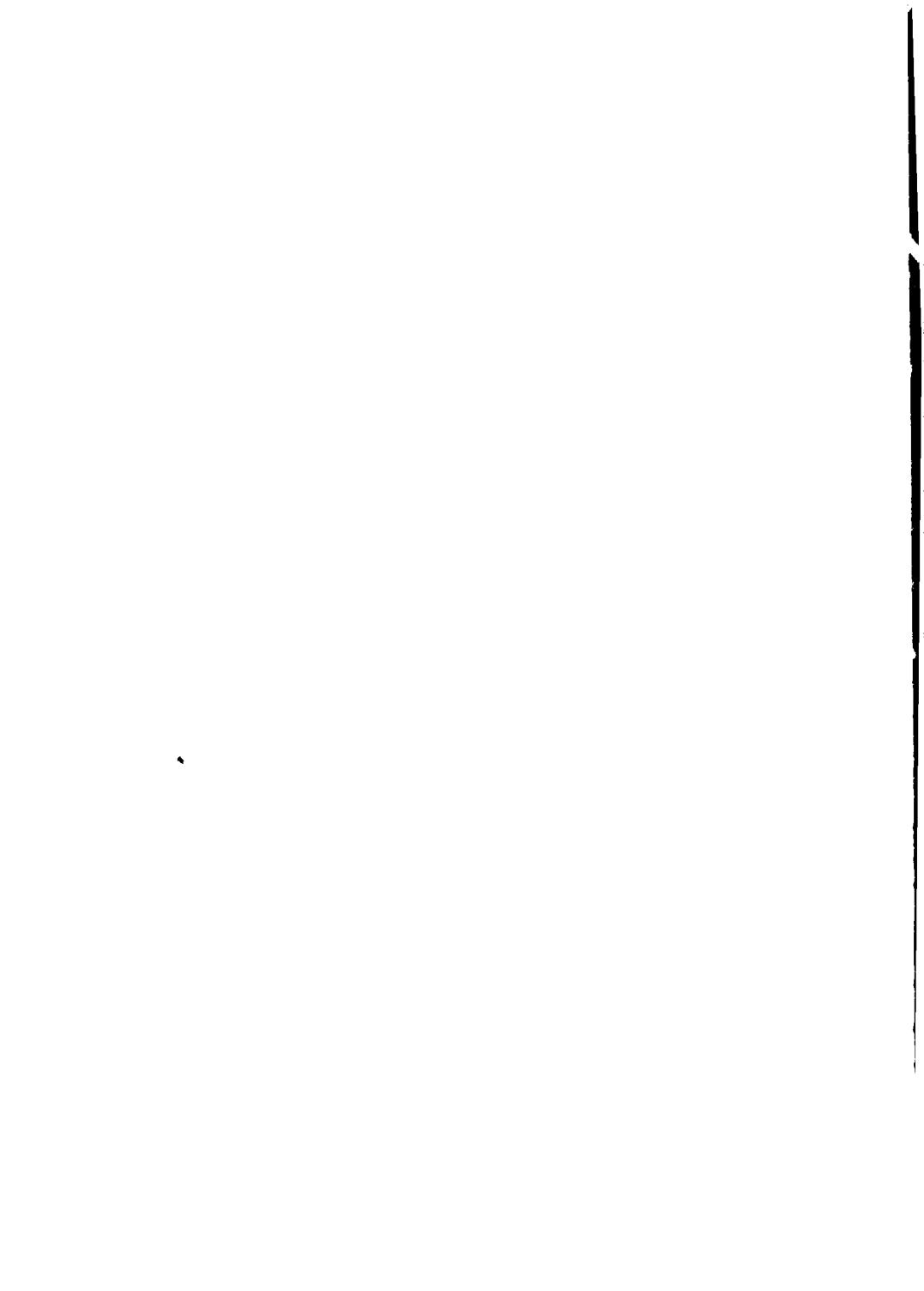
MTA Történettud.
Intézet könyvtára
BUDAPEST

VILÁGTÖRTÉNET

JM

'83/1

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1983

1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

1989 FEB 24

A Címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ázsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8313613 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TARTALOMJEGYZÉK

BRENNER – VITA (Ismereti: Orthmayr Imre)

Orthmayr Imre: Előszó a Brenner-vitához	5
R. Brenner: Az agrártársadalom osztályszerkezete és gazdasági fejlődés a preindusztériális Európában	9
M. M. Postan – J. Hatcher: Népeesség és osztályviszonyok a feudális társadalomban	16
P. Croot – D. Parker: Az agrártársadalom osztályszerkezete és a gazdasági fejlődés	21
H. Wunder: Parasztszervezetek és osztálykonfliktus Kelet és Nyugat-Németországban	25
E. Le Roy Ladurie: Válasz Brenner professzornak	27
G. Bois: A neo-malthusianus ortodoxia ellen	29
R. H. Hilton: A feudalizmus válsága	35
J. P. Cooper: Az agrárkapitalizmus nyomában	41
R. Brenner: Az európai kapitalizmus mezőgazdasági gyökerei	51

ANARCHIZMUS (Szerk. Kun Miklós és Vadász Sándor)

Vadász Sándor: Bevezetés	64
E. Malatesta: Anarchia	69
P. J. Proudhon: A munkásosztály politikai kapacitásáról	71
M. Bakunyin politikai filozófiája: a tudományos anarchizmus	72
M. Bakunyin: Államiság és anarchia	75
A zürichi szláv szekció programja	85
A Saint Imier-i anarchista kongresszus határozatai	87
L. Michel: Miért vagyok anarchista?	88
P. Kropotkin: Az anarchia: filozófiája és eszménye	89
M. Stirner: Nevelésünk hamis elvei	91
F. Pelloutier: Az anarchizmus és a munkások szakszervezetei	94
E. Pouget: A szakszervezet	99
G. Sorel: Elmékedések az erőszakról	103
G. Sorel: A marxizmus felbomlása	106
Szabó Magdolna: A Volszkij	107
Részletek A. Volszkij a szellemi munkás című művéből	111

Kun Miklós: A Mahno-émlékiratok és ami azokból kimaradt	121
N. Mahno: Találkozásom Leninnel	129

Történetirői arckép

Lipcsey Ildikó: Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855–1920)	137
--	-----

ORTHMAYR IMRE:

ELŐSZÓ A BRENNER-VITÁHOZ

Az 1952 óta megjelenő *Past and Present* a nemzetközi történeti szak-sajtó egyik legjelentősebb folyóirata. A lap indításakor megfogalmazott szerkesztői programot, a tényszerűség és a történeti általánosítás együttes követelményét, végülis a megjelenő írások magas szinten váltották valóra. E program szellemében zajlottak a folyóirat vitái is, köztük például a 17. századi „általános válságról” folytatott eszmecsere, melynek a korszak történeti feldolgozására gyakorolt megtermékenyítő hatása mind a mai napig nem gyengült. Nem nehéz megjósolni, hogy jelentős utóéletre számíthat az „Agrárstruktúra és gazdasági fejlődés a preindusztriális Európában” című szimpózium is, amely nemrég zárult le ideiglenesen a folyóiratban. A vitát Robert Brenner tanulmánya nyitotta az 1976-os évfolyam februári számában, majd nyolc írás válaszolt 1978-ban (február, május, augusztus) és 1979-ben (november), Brenner válasza pedig 1982 novemberében jelent meg.

Vitaindító cikkében Brenner a mezőgazdasági osztályviszonyok és osztályharc elsődleges meghatározó szerepét kívánja kimutatni Európa középkori és újkor eleji történeti átalakulásaiban. E kiindulópont nyilvánvalóan a marxista álláspont védelmét képviseli. Pontosabban, az egyik marxista álláspontét. Minthogy ugyanis a marxi értelemben vett osztályharc mindig politikai harc, így az osztályharc-determinizmus egyfajta politikai determinizmust jelent – a marxizmust viszont általában gazdasági determinista elméletként szokás számon tartani. Brenner valóban a politikai erőviszonyoknak biztosít – nem minden kétértelműség nélkül – kitüntetett magyarázó szerepet, s kritikája élet a történetírásban uralkodó ökonomista tendenciák ellen irányítja. Brenner „politikai marxizmusával” szemben Bois képviseli a vitában a marxizmus gazdasági determinista áramlatát. A gazdaság és technológia – Marxnál is meglévő – megkülönböztetése alapján viszont a gazdasági determinizmustól elkülöníthető egy technológiai determinizmus is, amely a vitában ugyan nem talál védelmezőket, de a termelőerők meghatározó szerepét képviselő marxisták között igen. Egyetlen elméleti irányzaton belül ennyi eltérő magyarázó elképzelés – s a Brenner-vita távolról sem korlátozódik marxisták közti nézeteltérésekre, miáltal a történelmi magyarázat-kísérletek igen széles skáláját tartalmazza. S minthogy nem elméleti, hanem történeti vitáról van szó, az általános magyarázóelvek tárgya-

lása helyett a résztvevők sokkal inkább történeti események, tendenciák, strukturális jellegzetességek konkrét okait keresik. Az érvelés közösen elfogadott bázisa a történeti tények bizonyító vagy cáfoló ereje, s ez az alapja a vita rendkívüli adatgazdagságának. Másrészt viszont a történeti magyarázó hipotézisek igazolási feltételeinek, s egyáltalán az eltérő típusú és erősségű magyarázatok közti különbségeknek a tisztázatlanul hagyása oly tág manőverezési lehetőségeket biztosít a résztvevők számára, hogy ez – úgy tűnik – eldönthetetlenné teszi a különböző álláspontok harcát. De a vitának még ez a tulajdonsága is számos pozitívum forrása: nagy lehetőségeket biztosít a vitapartnerek találékonyságának, a váratlan fordulatok zavarbaejtő gazdagságának, az érvek és ellenérvek szinte követhetetlen burjánzásának.

Brenner nemcsak a magyarázóelv kiválasztásában nyúl vissza Marxhoz, hanem szorosan kapcsolódik Marx egy konkrét történeti elemzéséhez is. Anélkül, hogy erre gyakran hivatkozna, Brenner vitaindító tanulmánya az eredeti felhalmozás marxi bemutatásának megerősítését és kiegészítését nyújtja. Marx pusztán tényként rögzítette, hogy a 16–17. századi Angliában a földért folyó küzdelemben a földbirtokosok elsöprő győzelmet arattak a parasztok fölött, Brenner viszont ennek történeti eredetét és az osztálystruktúrában rejlő magyarázatát állítja elemzése középpontjába. Hangsúlyossá teszi továbbá, és pótlólagos indokokkal támasztja alá a marxi elemzésnek azt az elemét, hogy a tőkés iparosítás legfontosabb előfeltétele az agrárstruktúra drasztikus átalakítása volt. Ennek során Brenner az agrártermelés technológiai átalakulásaira is hivatkozva megerősíti azt a marxi elképzelést, hogy a mezőgazdasági nagyüzem jóval nagyobb termelékenységre képes, mint a kis parasztgazdaság. Az angliai átalakulásokra vonatkozó magyarázatait Brenner az ettől eltérő franciaországi fejlődés összehasonlító elemzésével támasztja alá.

A vita során Brenner kevés állítása marad megkérdőjelezetlenül. Bizonyos kérdésekben ugyan nagyfokú egyetértés mutatkozik vitapartnerei között, mégis inkább az a jellemző, hogy miközben Brenner kritikálják, lépten-nyomon ellent mondanak egymásnak is. A parasztgazdaság technikai lehetőségeinek a kérdésében például többen nagyon hasonló ellenvéleményt fogalmaztak meg Brennerrel szemben. Le Roy Ladurie szerint Brenner a parasztgazdaságban rejlő lehetőségeket irreálisan alulértékeli, pedig Hollandiában és Belgiumban e lehetőségeket megvalósítva a parasztgazdaság eleget tudott tenni az ipari kapitalizmus mezőgazdasági szükségleteinek. Croot és Parker szintén azt állítja, hogy a parasztbirtok nem akadály a szükségképpen a tőkés fejlődésnek, hanem épp ellenkezőleg egyik fontos elemét alkot-

ja. Cooper pedig arra hivatkozik a nagyüzemi tőkés mezőgazdaság jelentőségét túlértékelőkkel szemben, hogy Skandináviában és Nyugat-Európa legnagyobb részében az iparosodás a 20. század közepéig sem vezetett nagybirtok-képződéshez. Egyébként, mint Cooper utal is rá, a kisüzemi koncepció komoly hagyományokra tekinthet vissza a német szociáldemokraták századforduló környéki agrárvitáiban (s a 20. század elején az MSZDP soraiban is hatott, nem utolsó sorban Eduard David *Szocializmus és mezőgazdaság* c. könyvével).

A parasztgazdaság kapcsán létrejövő polarizálódástól eltérően sokkal inkább pluralizálódtak a nézetek például az angol és francia agrárstruktúra összehasonlításában. Brenner szerint a két agrárstruktúra döntő különbsége abban állt, hogy míg Angliában a földesurak, addig Franciaországban a parasztok kezére került a földek döntő többsége, annak eredményeként, hogy a földért folyó osztályharcból a 16–17. század során Angliában a földesurak, Franciaországban pedig a parasztok kerültek ki győztesen. Bois azt vonja kétségbe, hogy a földért folyó osztályharc eltérő kimenetele – amit ő is elismer – elégséges magyarázatul szolgálhat az angol és francia állapotok különbözőségéhez. Croot és Parker szerint Brenner már a két ország 16–17. századi agrárstruktúráját is rosszul vetette össze, mivel a kettő közötti különbség nem abban állt, hogy az angol parasztság a művelhető földterület sokkal kisebb hányadát birtokolta, mint a francia, hanem abban, hogy az angol parasztságon belül kialakult egy középbirtokos réteg, míg a francia parasztságot az egyöntetű lesüllyedés jellemezte. Cooper viszont már azt is kétségbe látszik vonni, hogy a francia és az angol birtokmegosztás között bármiféle jelentős eltérés lenne. Véleménye szerint a két ország 17. századi mezőgazdasága közötti kritikus különbség abban állt, hogy Angliában a földhöz viszonyítva nagyobb állatállomány volt.

A vita sokszínűsége nemcsak tárgyi kérdésekben, hanem már a vitacikkek felépítésében és témaválasztásában is jelentkezik. Postan és Hatcher közös tanulmánya és Le Roy Ladurie írása többfrontos támadást intéz Brenner ellen, s így több különböző téma tömör tárgyalását nyújtják. Croot és Parker vitairata és Wunder tanulmánya egy-egy nagyobb részterületre koncentrál, az előbbi az angol és francia, az utóbbi a kelet - és nyugat-német parasztság eltéréseit elemzi. Hasonló jellegű Arnošt Klíma tanulmánya is, mely a 17–18. századi Csehország viszonyait mutatja be. (Arnošt Klíma, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Preindustrial Bohemia”, *Past and Present*, no. 85. 1979. nov. 49–67.) (E tanulmány ismertetésére nem kerül sor az alábbiakban.) Bois és Hilton tanulmánya jó-

val nagyobb igényű: ők a feudális rendszer általános jellegzetességeinek és fejlődéstörténetének átfogó elemzésére vállalkoznak, mindenekelőtt Franciaország és Anglia példájára hagyatkozva. (Hilton tartalmas fejtegetései egyébként a vita kontextusán kívül is teljes egészében felhasználhatók. mivel ő a Brennerrel való direkt polémia nélkül fejti ki alternatív elképzeléseit.) Cooper írása megint más műfaj: adatok és koncepciók nyomasztó gazdagságú – a vitához hol közvetlenül, hol áttételesen kapcsolódó – felsorakoztatása, aminek feldolgozása akkor sem lenne könnyű feladat, ha a szerzőt halála nem akadályozta volna meg az írás végleges formájának kialakításában. Végül pedig az ellenvélemények szinte mindenre kiterjedő özönére Brenner egy nagy formátumú tanulmányban válaszol, eredeti álláspontja alapján újrafogalmazza a 12–18. századi európai fejlődés menetét, érdemben kitevé az öt érő kritikák nagy részére.

Az alább ismertetésre kerülő álláspontok között nemhogy dönteni, de eligazodni sem könnyű. Könnyű viszont a vita egészét megítélni: egy információkban és gondolatokban nagyon gazdag, szakismeretek és érvek tekintetében egyaránt magas színvonalú polémia, amelynek úgy sikerül a modern agrártörténeti kutatások eredményeibe bepillantást nyújtania, hogy közben a nyitott kérdéseket élesebb megvilágításba helyezi, mint ahogy ezt egy kézikönyv vagy monográfia megtehetné.

Robert Brenner:

Az agrártársadalom osztályszerkezete és gazdasági fejlődés
a preindusztriális Európában¹

Brenner a középkor végi és újkor eleji Európa gazdasági átalakulásainak azon modelljeivel szembesíti saját felfogását, amelyek szinte kizárólag az *'objektív' gazdasági hajtóerőkkel* foglalkoznak.² „Jelen írás célja kimutatni, hogy a gazdasági modell-építés ilyen kísérletei szükségszerűen kudarcra vannak ítélve, mivel – nyersen fogalmazva – az osztályviszonyok, az osztályuralom szerkezete fogja meghatározni azt a módot és mértéket, ahogy egyes demográfiai és kereskedelmi változásokban a jövedelemeloszlás és a gazdasági növekedés hosszú távú tendenciái tükröződnek – nem pedig fordítva. ... Amellett kívánok érvelni, hogy a különféle osztályszerkezetek, különösen a 'tulajdonviszonyok' vagy 'többlet-elvonási viszonyok', ha már egyszer kialakultak, hajlamosak meglehetősen szoros korlátokat és lehetőségeket, valóban meglehetősen specifikus hosszú távú mintákat rákényszeríteni egy társadalom gazdasági fejlődésére. Ugyanakkor azt is alá szeretném támasztani, hogy az osztályszerkezetek nagyon rugalmasak a gazdasági erők kihatásaival szemben: rendszerint a demográfiai és kereskedelmi tendenciák változásai nem formálják őket, és nem is alakíthatók ilyen tendenciák jegyében.”³ A gazdaságtörténeti elemzésre nézve ebből az következik, hogy a hosszú távú gazdasági változások, és különösen maga a gazdasági növekedés, nem analizálható megfelelően, ha előbb nincs specifikálva az *osztályszerkezet*.

Brenner a szűken értelmezett gazdaság-determinista modell-építés két reprezentatív irányzatával konfrontálódik: az egyik a *piaci*, a másik a *demográfiai* kereslet-kínálat viszonyokból kívánja megmagyarázni a korszak hosszútávú változásait. Az unilineáris gazdaságelméletek e két változata közül tanulmányában csak a második irányzatnak, az általa „ciklikus malthusiánizmusnak” (secular Malthusianism) nevezett szemléletnek nyújtja konkrét elemzését, mivel – a korábban uralkodó helyzetű piaci szemléletet felváltva – napjainkra ez vált a kor gazdaságtörténeti interpretációi közt a domináns irányzattá. A virágkorán immár túljutott kereskedelmi modellre csak közvetve tér ki Brenner, a demográfiai szemlélet képviselői által erről adott kritikák elégtelenségeinek elemzésével.

A malthusiánus szemlélettel szembeni fő kifogása az, hogy e szemlé-

lélet nem nyújt magyarázatot, pontosabban nem nyújt kielégítő magyarázatot a jövedelemmegoszlás hosszú távú átalakulásaira, illetve az európai gazdaság fejlődő és stagnáló időszakainak a váltakozására. A malthusianus szemlélet három prominens képviselőjének M.M. Postan, P.J. Bowdent és Le Roy Ladurie-t tekinti Brenner, s kritikája élet is elsősorban az ő felfogásuk ellen irányítja. A demográfiai és gazdasági ciklusok közt megállapított következő összefüggéseket idézi e szerzőktől Brenner. *Postan* szerint a 12–13. századi népességnövekedés az élelmiszer és föld iránti kereslet növekedéséhez vezetett, ezek viszonylag rugalmatlan kínálatának feltételei közt, amivel az élelmiszerárak és a járadékok növekedését váltotta ki, és a földesúr helyzetén javított a parasztéval szemben. A földesúrnak a népességnövekedés hatására egyaránt sikerült jövedelmét növelnie és a parasztok szabadságát korlátoznia, ami viszont az általánosan romló gazdasági helyzet további súlyosbodásához vezetett. A 14–15. századi népességsökkenés *Postan* szerint ezzel automatikusan ellentétes hatást váltott ki: drasztikus fordulatot hozott az ember és föld közötti viszonyban, és így most a parasztok iránti kereslet növekedett meg, ami nemcsak a járadékok egyszerű csökkenését és a paraszti szabadság növekedését hozta, hanem végül a jobbágyág megszűnéséhez vezetett. *Le Roy Ladurie* ott veszi fel a ciklusok rekonstruálását, ahol *Postan* abbahagyta: a 15. század végén. Ekkor a jobbágyág már sem Angliában, sem Franciaországban nem létezik, hanem mindkét helyen felváltotta ezt a szabad parasztok társadalma. A demográfiai átalakulások viszont ugyanúgy hatnak *Le Roy Ladurie* szerint ebben a közegben is: *Postan*-nál már szemügyre vett két fázisú mozgás megismétlődésével találkozunk nála. Szerinte tehát az 1450 és 1640 közötti időszak népességnövekedése a járadékok emelkedéséhez, a bérek csökkenéséhez és a parasztbirtokok felbomlásához vezetett. A drasztikusan lehanyagló termelékenység azonban demográfiai katasztrófát idézett elő a 17. század során és ez megfordította a földbirtok-szerkezet és a jövedelem korábbi átalakulási tendenciáját.

Brenner szerint a fenti konstrukciók nem állják meg az összehasonlító *analízis próbáját*: ugyanazok a demográfiai tendenciák más-más időszakban és vidékeken eltérő eredményhez vezettek Európában. *Postan* 13. századi modellje nem mindenütt igaz Franciaországra vonatkozóan, továbbá sem Franciaországban, sem Angliában nem vezethetett a népességnövekedés pótlólagos megterheléshez azoknak a szabad bérlőknek az esetében, akik már korábban kivívták azt a jogot, hogy csak a szokásjogon alapuló (customary) járadékot kell fizetniük. A 14. századi népességsökkenést pe-

dig, a szinte teljesen szabad nyugat-európai paraszt népesség kialakulásától eltérően, Kelet-Európában a parasztság nem-szabad állapotba vetése kísérte. 1500 és 1750 között létrejött egy további megosztottság is, amely szintén megkérdőjelezi a malthusiánus modell magyarázó erejét: míg Le Roy Ladurie arról tudósíthat, hogy a népességnövekedés Franciaország nagy részében birtokaprózódáshoz, a járadékok emelkedéséhez és a termelékenység hanyatlásához vezetett, addig Angliáról azt tudjuk meg Bowden beszámolójából, hogy itt a népességnövekedés a nagyobb birtokok kialakulásához és a művelési hatékonyság fokozódásához vezetett.

Brenner fogytékosnak találja *Postan és Le Roy Ladurie kritikáját* azokkal az unilineáris gazdasági modellekkel szemben, amelyek a piac és a kereskedelem hatásának tulajdonították a jobbágyság lehanyatlását. Postan kimutatta, hogy a középkorban a piac erői nem bomlasztották automatikusan a jobbágyságot, sőt olykor egyenesen annak megerősödésével estek egybe, viszont sohasem specifikálta a kereskedelem-centrikus megközelítés fatális hibáját, ami annak a ténynek a figyelmen kívül hagyásában áll, hogy a jobbágyság megszűnését nem a munkajáradék pénzáradékká kommutálása jelenti, hanem a paraszt fölötti erőszakos, gazdaságon kívüli ellenőrzés megszűnése. „Mivel a jobbágyság lényegét a földesúr azon képessége jelentette, hogy piacon kívüli nyomást tudott gyakorolni a parasztokra a járadékszint meghatározásában, különösen a paraszti mobilitás és ezáltal a 'bérlők szabad forgalmának' (free market in tenants)⁴ megakadályozásával, így nem meglepő, hogy a kereskedelem fluktuációi, illetve a piaci faktorok bármely típusa önmagában nem voltak elegendők a jobbágyság megszüntetéséhez. A jobbágyság egy hatalmi viszony volt, amely csak a saját kontextusában (in its own terms) volt megváltoztatható: az osztályerők egyensúlyának megváltoztatásán keresztül.”⁵ Le Roy Ladurie kritikája is csak arra a megállapításra korlátozódik a kereskedelem-centrikus megközelítéssel szemben, hogy a jobbágyság megszüntével nem várható szükségszerűen a tőkés nagy gazdaságok kialakulása, még a piac hatására sem. Arra viszont nem ad magyarázatot, hogy miért nyert tért a 16–17. századi Nyugat-Európa egyes területein a birtokaprózódás (fragmentation) és a hanyatló termelékenység tendenciája, míg másutt a birtokösszevonások (consolidation) és korszerűsítések (improvements) áramlata győzedelmeskedett.

Saját felfogásának pozitív kifejtésére áttérve Brenner leszögezi, hogy a 'feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet' analizise során meg kell tehát különböztetni két alapvető problémát: egyrészt a jobbágyság megszűnésének, illetve szivósságának kérdését, amelynek elemzéséhez Kelet- és

Nyugat-Európa eltérő fejlődését kell összehasonlítani, másrészt pedig a biztos kis parasztbirtok túlsúlyának és a földesúr-nagybérlo viszony kialakulásának a problémáját, amelyet Anglia és Franciaország komparatív elemzésével lehet megvizsgálni. Felfogása szerint e két átalakulás a vidéki osztálykonfliktusok két különböző szakaszának és az osztályviszonyokban bekövetkező két átalakulásnak a konkrét megvalósulásaként érthető meg.

A jobbágságra alapozott agrárgazdaságot Brenner a fejlődésre alapvetően képtelennek tekinti, még erős piaci ösztönzés körülményei között is, mivel a személyükben sem szabad, és földhasználatukban is korlátozott jobbágyokat az agrártermelésbe való befektetéstől távol tartotta a tény, hogy sohasem tudhatták, vajon részesülhetnek-e majd ennek gyümölcseiből is. Az erős többletelvonás, és az ember- és föld-mobilitás megakadályozásának a lehetősége arra készítette a földesurakat, hogy jövedelmüket a parasztok 'megszorítása' révén növeljék, ami egy bizonyos fokon túl a parasztbirtok felújításához szükséges alapokat kezdte veszélyeztetni. Postan becslése alapján Brenner rámutat arra, hogy a nem szabad parasztok össztermékének átlag 50 %-át vonta el a földesúr, amiből aligha fektetett be bármit is a termelésbe. A többletelvonásnak ez a módja végül a paraszti termelés kimerüléséhez vezetett: a nem megfelelő szintű állattartás miatt a talaj leromlott, ami a korábban állattartás céljára megőrzött földek művelés alá vételét tette szükségessé és így további talajromlást eredményezett, hiszen ez egyszerre jelentette rosszabb földek művelés alá vételét és az állatállomány csökkenését. A termelékenység válsága végül demográfiai válsághoz vezetett, mivel nem tette lehetővé a megnövekedett népesség ellátását. *A népességcsökkenést követő nyugat- és kelet-európai átalakulások különbözősége* két eltérő, de egyaránt plauzibilisnek tűnő érvelést is lehetővé tesz: logikus ugyanis, hogy a parasztok szabadságuk megszerzésére akarják felhasználni megjavult alkuképességüket, de éppúgy logikus az is, hogy a földesurak a paraszti szabadság csökkentésével próbálják védeni saját pozíciójukat. Mindebből csak az következik, hogy az eredmény nem magyarázható pusztán a demográfiai-gazdasági kereslet-kínálat viszonyok alakulásával. „E probléma nyilvánvalóan a hatalom, illetve az erőszak kérdéséhez vezet el. Márpedig valóban heves földesúr-paraszt konfliktusok voltak Európa-szerte a 14. század vége felé, a 15. században és a 16. század elején. E küzdelmek alapjául szinte mindenütt ugyanazon általános vitakérdések szolgáltak, azaz először is természetesen a jobbágság kérdése, másodsor pedig annak eldöntése, hogy a földesurak vagy a parasztok szerezzék meg a földtulajdon (landed property)

fölötti végső ellenőrzést, különösen azon óriási területek esetében, amelyek üresen maradtak a demográfiai összeomlás után.”⁶

Angliában a 14. század második felében „földesúri reakció” indult a paraszti mobilitás korlátozására, a bérek ellenőrzésére és a járadék növelésére, de 1400-ra már nyilvánvalóvá vált ilyen törekvések kudarca. Az egész 15. század folyamán folytatódó parasztfelkelések és tömeges szökések viszont sikerrel számolták fel a jobbágyságot. Hasonló folyamat zajlott le pl. Katalóniában is, ahol a parasztköltözés korlátozására irányuló kísérletek véres parasztháborút provokáltak, amely a 15. század végén a parasztsok győzelmével végződött. „Egyszóval az európai jobbágyság kérdése nem soványítható egy puszta gazdasági kérdéssé: kelet-európai felemelkedése először népességsökkenéssel és a kereskedelem stagnálásával, majd a népesség és a kereskedelem növekedésével esett egybe (1400–1600); Nyugaton viszont a jobbágyság megszűnése időszakában először a népesség és a kereskedelem is nőtt, majd mindkettő csökkent (1200–1500).”⁷

A kelet- és nyugat-európai fejlődés ilyen eltéréseinek magyarázatként leggyakrabban városaik fejlettségének különbözőségét szokás elfogadni. Eszerint Kelet-Európában a földesurak könnyen le tudták igázni a gyenge városokat, s ezzel menedékküttől és legfontosabb szövetségesüktől fosztották meg a parasztsztrókat. Brenner kétli, hogy az össznépesség 10 %-át puszta néhány régióban meghaladó, gazdaságukat a sikeres korlátozásokra – és mindenekelőtt a munkaerő korlátozására – alapító, patriciusai révén inkább a nemesség szövetségét kereső városok miatt omlott volna össze 1500-ra szinte egész Nyugat-Európában a jobbágyság. A „földesúri reakció” sikere vagy kudarca mindenekelőtt magának a paraszti osztályharcnak a sajátos mintáitól, azaz magának az agrártársadalomnak a korábbi fejlődésétől függött. „Úgy tűnik, hogy a parasztsztrók közti szolidaritás, a parasztsztrók ereje – különösen ahogy ez a parasztsztrók falusi szervezetében kifejezésre jutott – sokkal jelentősebb volt Nyugat-Európában. A parasztsztrók osztályerejének ez a magasabb szintű intézményesítése Nyugaton, valószínűleg központi szerepet játszott abban, hogy e parasztsztrók magasabb szintű ellenállásra voltak képesek a földesúri reakcióval szemben.”⁸ A paraszti osztályszervezet e két különböző típusának legtisztább kontrasztja az Elbától keletre és az attól nyugatra lezajló német fejlődés eltérésében tanulmányozható: Keleten a földesurak vezette ’racionálisan’ tervezett falufejlődés dominált, a nyugati német spontán, ’kaotikus’ fejlődési mintával szemben; és ennek alapján az Elbától nyugatra fekvő falukban folyó láthatatlan ellenállás sikerre vitte a jobbágyság felszámolását, míg a keletiek kétségbeesett parasztháborúja elbukott.

Nyugat-Európában a földművesek személye fölötti rendelkezés jogáért folyó küzdelem paraszti győzelemmel végződése után további harc tárgyát képezte a *föld fölötti rendelkezés kérdése*, amelynek során a parasztok arra törekedtek, hogy a szokásjog által kötött bérleteiket szabad birtokká alakítsák át.⁹ A földesúr hosszú távon két fő stratégiát alkalmazhatott ennek megakadályozására: 1/ a népességsökkenés idején üresen maradt szokásjogi birtokot, a demesnéhez csatolva, átmenthette a szerződéses bérleti szektorba,¹⁰ ezzel megakadályozva a szabad birtok felé történő tovább fejlődésüket; 2/ a szokásjogi birtokán megmaradó bérlővel szemben ragaszkodhatott ahhoz a jogához, hogy a parasztbirtok átruházásakor – eladásakor vagy átörökítéskor – tetszőleges illetéket vehet ki (= használatbavételi díj, entry fee), ami viszont végül gyakran juttatta a földesúr szabad rendelkezésére a szokásjogi birtokokat. A birtokjogi küzdelem eltérő kimenetele vezetett végül az angol és francia agrárstruktúra és gazdasági fejlődés különbözőségéhez: Franciaországban a parasztság győzelme a gazdasági lemaradás feltételeit teremtette meg, az angol parasztok veresége viszont megnyitotta az utat az angol gazdaság diadalmenete előtt.

Az angol fejleményekről a következő leírást és interpretációt nyújtja Brenner. A 15. század során meglehetősen sikeres paraszti ellenállás bontakozott ki a megemelt illetékek ellen, ami végül nyílt felkelésekbe torkollott és a nagy agrárfelkelések színterévé tette a 16. század első felében Angliát. A legkomolyabb felkelések – mint pl. az 1530-as évek közepének északi, vagy Ket 1549-es felkelése – fő törekvése a parasztbérlet biztonsága és különösen az önkényes illetékek megszüntetése volt. E felkelések végül mégsem vezettek sikerhez és így a 17. század végére a művelhető földek kb. 70–75 %-a földesurak kezére kerülhetett, ami lehetővé tette a tőkés osztályviszonyok gyors kifejlődését. „Tehát nézetem szerint a klasszikus földesúr-tőkés bérlő-bérmunkás struktúra kialakulása tette lehetővé Angliában az agrártermelés átalakulását, és ugyanakkor ez volt a kulcsa Anglia páratlanul sikeres általános gazdasági fejlődésének is. A föld feletti lényegében szabad tulajdonjog (freehold control) megszerzésére irányuló paraszti törekvések kudarcával lehetővé vált a földbirtokosok számára, hogy növeljék, összevonják és bekerítsék birtokaikat (engross, consolidate and enclosure), nagy gazdaságokat (farms) hozzanak létre és ezeket olyan tőkés bérlőknek adják szerződéses bérletbe, akik képesek tőkeberuházásokat eszközölni. Egy jelentős agrárfejlődés nélkülözhetetlen előfeltétele volt ez, mivel a mezőgazdasági haladás alapja a komoly tőkebefektetés volt, amely magába foglalta az új technológiák és a nagyobb méretű üzemvitel bevezetését. A mezőgaz-

dasági beruházások ilyen magasabb szintjei azáltal voltak elérhetőek, hogy kialakult egy választék azokból a különféle szerződéses bérleti megállapodásokból, amelyek a földesúr-bérlő viszony egy új formáját testesítették meg. E megállapodások folytán a tőkés bérlők egy igen fontos társulásra léptek a földbirtokosokkal. Biztosak lehettek afelől, hogy méltányos részt szerezhetnek a tőkebefektetések eredményeként megnövekedett bevételből, és nem lesznek megfosztva ettől a földbirtokos járadékemelése révén. Lehetővé vált ily módon számukra, hogy bevezessék azokat a kulcsjelentőségű technológiai újításokat, amelyek általában sokkal kevésbé voltak keresztülvihetőek a parasztok által művelt bekerítetlen gazdaságokban, így mindenekelőtt a vetésforgós gazdálkodási rendszereket (convertible husbandry systems), az 'ártéri rétek elárasztását' (floating of the water meadows) és a gazdasági felszerelésekbe (farm facilities) eszközölt tetemes beruházásokat.¹¹

Komoly fejlődésen tudott keresztülmenni ugyan a *kisüzemi parasztgazdálkodás* is, de más jellegű volt, és nem szolgálhatott agrárbázissal a gazdasági fejlődéshez. A parasztgazdaság ugyanis általában a munka-intenzifikálással ér el inkább megnövekedett terméshozamokat, mint a befektetett munka egységeire jutó nagyobb hatékonysággal. Az ilyen típusú gazdálkodás sikeressége a 'nem-alapvető' agrártermékek előállításában – bizonyos ipari növények termesztésében, szőlőművelésben, kertművelésben, tejgazdálkodásban stb. – dominál, ezért elterjedésének bázisát az alapvető élelmiszer (gabona) termelésének megfelelő növekedése jelenti. A gabonatermesztés termelékenységének a legkedvezőbb javulása a nagy összevont gazdaságokban, nagy tőkebefektetésekkel volt elérhető. Természetesen, önmagában a földművelés nagyméretű egységeinek kialakulása még nem biztosította az agrárfejlődést – ehhez nélkülözhetetlen volt az agrártöbblet termelékeny felhasználása is, ami viszont Angliában az osztályviszonyok sajátos karakterének volt köszönhető.

A 17. század végére Brenner szerint már az *egész angol gazdaság* fejlődésében érezhetővé váltak az agrárfejlődés igen pozitív kihatásai. Legközvetlenebb hatása az volt, hogy Anglia el tudta látni saját lakosságát, azaz el tudta kerülni azokat az élelmezési válságokat, amik ezidőtájt Franciaországot és a kontinens nagy részét igen keményen sújtották. Az ipari termelés számára azáltal jelentett óriási hajtóerőt, hogy (1) az angol népesség kb. 40 %-át felszabadította a 17. század végére az agrárfoglalkozás alól; (2) mentesítette az ipart a piaci kereslet, a munkaerő kínálat és a munkabérek állandó ingadozásaitól, amelyek korábban az agrártermelés fluktuációjából fakadtak; (3) a hazai piac növekedéséhez vezetett közvetlenül (a bérlők prosperá-

lása) és közvetetten (az alacsony élelmiszerárak jelentette extraprofit révén). Brenner konklúziója az, hogy végül is az agrártársadalom tőkés osztályviszonyainak kialakulásán nyugvó agrárforradalom tette lehetővé Anglia számára, hogy elsőként iparosodjék.

Franciaországban a földbirtokosoknak az angolokéhoz hasonló törekvései nem vezettek eredményhez: nem sikerült saját kézben egyesíteniük a parasztbirtokokat, s így ezek a parasztok tulajdonaként szilárdultak meg az ország nagy részében. Szerves összefüggésben ezzel, a francia állam független, 'osztály-jellegű' (class-like) erőként kelt versenyre a földesurakkal a paraszti többletért. A paraszti szervezkedés pedig – lokális jellege révén – a földesurak elleni harcban sokszor bizonyulhatott megfelelő erőnek, egy központosított állammal szemben hosszú távon mégsem lehetett eredményes. Az önálló parasztbirtokok váltak tehát a földbirtokosoktól önmagát függetlenítő abszolút államhatalom felemelkedésének alapjává, de ugyanakkor védelmet is kaptak ettől az államhatalomtól a földesúri járadékok emelése ellen, többletük elsajátítása fejében. Németország nyugati hercegségeiben hasonló alapon nyugvó 'mini-abszolutizmusok' alakultak ki: a 17. századra e területeken a parasztság a földek 90 %-a fölött szerezte meg az ellenőrzést. A francia vidék e sajátos osztályszerkezetének legjobb indexe az volt, hogy itt a parasztfelkelések nem a földbirtokosok ellen irányultak, mint Angliában, hanem tipikus célpontjaik az abszolutista állam súlyos adói voltak. E folyamat eredményeként Franciaország a pusztán önellátásra és adózásra termelő parasztbirtokok hazája lett, ahol a 16–17. századi népesség, piac- és gabonaárnövekedés sem vezetett a mezőgazdasági termelés korszerűsítéséhez, és ahol a földbirtokosok egyetlen alternatívája az maradt, hogy minél nagyobb részt próbáljanak szerezni egy stagnáló, vagy éppen hanyatló össztermelésből.

M.M. Postan és John Hatcher:

„Népesség és osztályviszonyok a feudális társadalomban.”¹²

Postan és Hatcher cikke tömör áttekintést kíván adni Brenner megalapozatlan gyanúsításainak és téves vagy hiányos gazdaságtörténeti ismereteinek legkirívóbb eseteiről. A szerzők többször utalnak rá, hogy pusztán a fórum jellegéből adódó térföldelmi korlátok akadályozták meg őket abban, hogy Brenner tévedéseinek ne egy jóval gazdagabb listájával jelentkezzenek.

① Elsőként azt szögezik le, hogy Brenner az általa kritizált történészek

nézeteinek elferditése révén próbálta meg kompromittálni az ún. 'demográfiai' vagy 'ciklikus' malthusianus modellt. Nem igaz ugyanis Brennernek az a vádja – amelyet egyébként eredetileg Koszminszkij fogalmazott meg és olyan tiszteletreméltó marxista középkorászok is átvettek, mint Malowist és Barg, újabban pedig a szovjet történeti enciklopédiában nyert hivatalos megfogalmazást –, hogy a kérdéses szerzők mindenhatónak tekintették a demográfiai tényezőket a középkori gazdaságban és társadalomban, és ezzel mellőzték vagy legalábbis minimálisra csökkentették a társadalmi tényezőket – mindenekelőtt a feudális osztályszerkezet és az ehhez tartozó jobbágy-kizsákmányolás – jelentőségét. A valóságban ezek az eltévelyedéssel vádolt történészek egy-egy gazdasági helyzet vizsgálatát mindig társadalmi közegbe ágyazva próbálták elvégezni. Kiemelkedő szerepet tulajdonítottak a feudális járadéknak, a jobbágyok elszegényedésének, és annak is, hogy a jobbágyok nem voltak képesek birtokaikon beruházásokat eszközölni, sőt földjük termelékenységét sem tudták megőrizni. Hivatkoztak ezen túlmenően olyan társadalmi tényezőkre is, mint családszerkezet, öröklési szokások, a technológiai újítások iránti attitűdök, közösségi kedvezmények és korlátozások, a gazdasági törekvések és fogyasztási szükségletek uralkodó hierarchiája stb. Nézetük szerint „a középkor többet jelent a feudális rendszernél, a feudális rendszer pedig a benne foglalt osztályviszonyoknál. Más szóval, a kérdéses történészek nem a társadalmi tényezők mellőzésével térnek el Brenner professzortól, hanem az általuk figyelembe vett társadalmi vonatkozások skálájával, amely túl széles ahhoz, hogy be lehessen szorítani az osztálykonfliktusról alkotott régi marxista koncepcióba.”¹³

2) Magával a demográfiai hipotézissel szembeni érvelése során Brenner egyaránt ejt logikai és ténybeli hibákat. Amikor Kelet-Európát hozza fel példaként arra, hogy hasonló demográfiai trendek eltérő időpontokban és vidékeken eltérő eredményekhez vezettek, ezzel mintha azt követelné egy kauzális tényező igazolásától, hogy ki kell tudni mutatni a kérdéses tényezőről, hogy azonos eredményhez vezet teljesen eltérő körülmények között is. A történeti tények terén pedig ott sántít Brenner érve, hogy nem a középkori népességcsökkenést követően szilárdult meg a jobbágyság az Elbától keletre, hanem egy későbbi időszakban. A kelet-európai példa fő gyengesége pedig az, hogy Brenner összekeveri a csökkenő népesség fogalmát a relatív munkaerőhiányéval. Nem az abszolút népességnagyság hanyatlása készítette a kelet-német kormányzatokat és nemeseket a parasztbirtokok kisajátítására és az erőszakos munkaerőborzításra, hanem az a tény, hogy nemzetközi gabonapiac 15. és 18. század közötti növekedése,

illetve az a tény, hogy

A ~~paraszti~~ ~~termelés~~ a munkaerő igényeire szabott
becsült a ~~gyári~~ ~~termelésben~~, ~~1818-tól~~
hiszen a ~~paraszti~~ ~~termelés~~ az 1818-tól kezdődött.

nagyüzemi gabonatermelésre gyakorolt ösztönző hatása révén megnövelte ennek a munkaerő iránti igényét, amit viszont egy földdel jól ellátott paraszti népesség nem tudott és nem akart volna kielégíteni! Főleges ehhez azt hozzátenni, hogy e megoldást nem lehetett volna kikényszeríteni, ha a junkerek pozíciója nem lett volna olyan erős, amilyen erős volt; ugyanilyen erős volt az egyébként már a korábbi évszázadokban is, amikor a kelet-európai parasztság még jómódú és szabad volt. Találhatott volna Brenner sokkal szerencsésebb ellenpéldákat is a 12-13. századi Angliában és Franciaországban, de még így is szelmalomharcot folytatott volna, hiszen a demográfiai tényezőknek jelentőséget tulajdonító történészek nincsenek azon az állásponton, hogy a növekvő népesség mindig a jobbágyi függés fokozódásához, a népességcsökkenés pedig ennek felszámolásához vezetett..

3
Nem mentes Brenner tárgyalása az általa kritizált nézetek doktrínális forrásaira és hovatartozására vonatkozó tévképzetektől sem. Noha a cikk szerzői nem tekintik olyan becsületsértőnek a malthusianizmus elnevezést, mint „néha a régivágású marxisták” teszik, mégis jogosulatlannak tartják Brenner névhasználatát, eltekintve attól az értelmezéstől, miszerint a demográfiai tényezőkre történő minden utalás malthusianus. Három döntő különbség mutatkozik Malthus és a Brenner által kritizált történészek felfogása között. Először is Malthus-t kizárólag az individuális jólét, illetve az egy főre jutó jövedelem szempontjából érdekelte a gazdasági tevékenység és a gazdasági fejlődés, míg a szobánforgó történészek ettől függetlenül is foglalkoznak vele. Másrészt a népesség és a gazdasági jólét közötti kapcsolatot nem kezelik Malthus módjára olyan egyenletként, amelybe más változók nem lépnek be. Végül a kritizált történészek – de legalábbis a köztük lévő középkorászok által bemutatott demográfiai mozgások nem követik a malthusianus mechanizmus kétfázisú ritmusát, amelyben a növekvő népesség és csökkenő jövedelmek szakaszát automatikusan követi és ellensúlyozza a csökkenő népesség és növekvő jövedelmek szakasza. Ha már doktrínális foglalatba akarja helyezni valaki a Brenner által kritizált történészek hipotéziseit, sokkal helyénvalóbb lenne Ricardo járadékelméletéhez + illetve ennek Carey, Mill és Marshall által korrigált változatahoz fordulni. Hogy maguk a kérdéses történészek tartózkodtak még a Ricardo névre történő hivatkozástól is, ennek az az oka, hogy egyetlen teoretikus mátrix sem fedheti le elég pontosan a történeti tények végtelen komplexitását.

h) Attérve Brenner pozitív fejtegetéseinek, azaz mindenekelőtt az osztályviszonyok meghatározó szerepének a kritikájára, a szerzőpár megállapítja, hogy súlyos melléfogás a paraszti termelés kimerülésének és az ezen alapuló

14. század eleji 'válságnak' az okát pusztán a feudalizmus 'többlet-elsajátítási viszonyaiban', a jobbágykizsákmányolás módjában keresni. Ha valóban ez volna felelős a középkori mezőgazdaság összes hiányosságáért, akkor a középkor gazdasági problémái alig jelentkezhettek volna olyan helyzetekben, amikor a feudális elnyomás hiányzott vagy gyenge volt; Angliában például a nagybirtok uralta központi területeken (manorialized core)¹⁴ kívül nem jelentkezhettek volna a 13. század gazdasági tendenciái. A személyes szabadság kétségtelen gazdasági előnyei ugyanis nem jelentik azt, hogy a szabad birtokosok összessége jómódúbb és produktívabb csoportot alkotott volna, mint a jobbágyoké. A szabad bérlet ugyanis nemcsak előnyökkel járt, hanem veszélyekkel is: a részörökkelés gyakran együtt járó elidegenítési szabadság a szabad birtokok aprózódásához, szükölködő sokaságuk kialakulásához vezetett. A Lincolnshire-i mocsárvidék (fenland) túlnyomórészt szabad falvaiban ily módon csökkent például az egy családra jutó átlagos szántó-legelő nagysága (the average arable, meadow and pasture per head) kb. 1–1 1/2 acre-re (0,4–0,6 hektár). Normandia és Párizs-környéke ~~Brenner~~ által is említett példái esetében a 13. században valóban eltűnt a jobbágyosság, viszont – Brenner interpretációjától eltérően – a 13. és 14. század fordulóján e területeken inséges állapotok uralkodtak, még olyankor is, amikor nem volt rossz a termés. A tényállás az, hogy a 13. században – Normandiában és Párizs környékén éppúgy, mint Angliában – mind a szabad, mind a szolgai állapotú (servile) parasztok szenvedtek a nagy és növekvő földínség következményeitől, így például a birtokaikra nehezedő fizetések (payments) növekedésétől. Ezek növekedése nem pusztán a feudális hatalom túltengését tükrözte, hanem piaci erőket is, ami abból látható, hogy e terhek a 13. században gyakran voltak szabad egyezkedés eredményeként létrejött bérleti szerződésben lefektetve, még olyan esetekben is, amikor a bérbeadó (lessor) és a bérlő (lessee) egyaránt falusi vagy jobbágy volt.

4 A parasztokról alkotott téves elképzeléshez hasonlóan torz képet eredményez a 'többlet-elvonási viszonyok' túlhangsúlyozása a földesurak esetében is. Ha ugyanis valóban a feudális kizsákmányolás lett volna a középkori mezőgazdaság átalakulásainak kizárólagos oka, akkor miként sujtotta volna ez magukat a földesurakat is? Pedig őket is sujtotta. A 13. században – noha ekkor található legtöbb példa az uradalmakon rugalmasan beruházó földbirtokosokra – a demesnéken a terméshozamok többnyire mélyrehatóan alacsonyak voltak, és tovább csökkentek. Ennek forrása az uralkodó technológia elmaradottsága, és mindenekeelőtt a földesúri beruházások elégtelensége volt. Amikor Brenner a földesurak korlátlan járadéknó-

velési hatalmával magyarázza a nem megfelelő beruházásokat, akkor a járadékok relatív fontosságát és rugalmasságát egyaránt eltülozta. Nem tételezhető fel ugyanis, hogy a 12. és 13. században a földesurak fő jövedelmi forrását egyöntetűen a járadékok képezték volna: néhány földesúr kétségkívül teljesen járadékosá (rentier) vált a 13. századra, sokuk viszont – különösen az egyháziak – továbbra is a demesne termékeinek eladásából szerezte jövedelme igen jelentős részét. Nem rendelkeztek továbbá a földesurak korlátlan járadéknövelési hatalommal sem: a járadékfizettség magját alkotó, szokásjogon alapuló járadékok rögzítettek voltak, és pótlólagos adókat sem lehetett korlátlanul kivetni; az elvileg önkényes tallage-járlék pedig sok nagybirtokon rendszeres illetékké (impost) alakult át. Ahol ez megtörtént, ott különös jelentőségre tettek szert a használatbavételi díjak, amelyek – Brenner kizsákmányolás-elméletétől eltérően – a piaci erők pontosabb tükrözése révén emelkedtek az ország sok részében a 13. század folyamán és a 14. század elején. A teljesen földesúri hatalom (manorial compulsion) alatt állók gyakran fizettek kisebb használatbavételi díjat, mint az ilyen kötelék alá nem tartozók; a legnagyobb díjakat pedig rendszerint a leggazdagabb falusiak – gyakran szabad birtokosok – fizették. A valóságban a 13. században és a 14. század elején kialakuló magas fizetések a nagybirtok szokásjogi korlátozásaitól mentes szerződéses bérleteken általában magasabbak voltak, mint a jobbágybirtokokon.

Ha Brenner feltételezésének megfelelően, a magasabb járadékok valóban a földesurak feudális hatalmának eredményeként alakultak volna ki, akkor azokban a korai évszázadokban lettek volna a legnagyobbak és legáltalánosabbak, amikor a földesúri (manorial) gazdaság a csúcsponton állt. Valójában nem ekkor, hanem a késői középkorban nőtt a leggyorsabban a járadékokból származó földesúri jövedelem, amikor pedig a demesnek és a munkaszolgáltatások már felbomlóban voltak. A járadék vagy járadékjellegű terhek növekedését valójában a pestis előtti időszak gazdasági változásai ösztönözték, amelyek könnyebbé és előnyösebbé tették a földesurak számára, hogy viszonylag állandó hatalmukat fokozott mértékben kihasználják. E hatalom azonban még legmagasabb fokán sem tette törvényszerűen képessé a földesurakat arra, hogy vagyonukat vagy jövedelmüket jobbágyaik birtokainak elvételével növeljék, mint a német junkerek tették a 16. és 17. században.

6 Zavaros nézeteket alkot Brenner a földesúri (manorial) beruházásokról is, mivel egy folyamatba mossa össze ennek két igen különböző fajtáját: a földvásárlást és a produktív beruházásokat. A középkori földbirtokosok

szívesen fordították tőkéiket földjük növelésére, ami egy-egy nagybirtok össztermelését növelhette ugyan, termelékenységét viszont nem. ¹ 'Műveltség'! ~~beruházásokra~~ viszont már kevésbé fordították javaikat. A feudális nemes-ség életmódjából és értékhierarchiájából fakadt az a tény, hogy a földszer-zés volt az általuk előnyben részesített tőkebefektetés. Egy feudális nemes számára ugyanis elsősorban földbirtokainak megfelelő *mérete* tette lehető-vé, hogy jól láthassa el kötelezettségeit és jól aknázhassa ki lehetőségeit. So-kan azonban nemcsak a produktív beruházást, de már magát a gyűjtést is elmulasztották. E kettős mulasztás volt az egyik oka annak, hogy a nagy-birtokosok (manorial landowners) sem tudták kikerülni a kor gazdasági be-tegségét.

Patricia Croot és David Parker:

„Az agrártársadalom osztályszerkezete és a gazdasági fejlődés”¹⁵

Croot és Parker melegen üdvözli Brenner kritikai megállapításait és ragaszkodását az osztályszerkezet komparatív elemzéséhez, de a hosszú tá-vú gazdasági átalakulásokról nyújtott beszámolóját már elnagyoltnak érzik. Különösen erős kétségeik vannak az angol és a francia fejlődés eltéréseinek Brenner-féle interpretációjával szemben: az angliai fejlődésre vonatkozó rés-zét a 18. századi fejlemények visszavetítésének, az érvelés másik felét pe-dig a francia paraszti állapot félreértésének tekintik.

Brenner tanulmánya azt a téves interpretációt képviseli, amely sze-rint a korai újkori angol agrárfejlődés csakis a nagy gazdaságokon játszód-hatott le, a 'parasztság' pedig csupán annyiban segítette elő, hogy hagyta magát felszámolni. E preconcepciónak megfelelően sűríti össze az agrárfej-lődés három évszázadát Brenner, és ennek alapján tekinti a nagy gazdasá-gok létét általánosítási alapnak. Valójában a fejlődés nem korlátozódott a nagy gazdaságokra: néhány költséges vállalkozáson túl (mint pl. a talajjaví-tás vagy az ártéri rétek elárasztása) sok korszerűsítésre volt lehetőség tetsző-leges méretű birtokokon, szerényebb költségekért is (pl. trágyázás, új ter-mények bevezetése, vetésforgós gazdálkodás). A valódi agrárforradalmat a hosszan tartó jó gazdálkodás jelentette, amit ugyan nehéz felkutatni a gaz-dák után maradó okmányok hiánya miatt, de egyes esetekben mégis doku-mentálható. Épp a legsebezhetőbb juh-gabona profilú kisgazdák számára volt létszükséglet a termelés fejlesztése (mindenekelőtt a terület-egységre jobban megtérülő gabonatermesztése), mivel ők nem rendelkeztek a nagy juhnyájak tartásához szükséges területtel és tőkével. Számukra oly paran-

csoló erejű szükséglet volt az új termények rugalmas átvétele, hogy ennek érdekében vállalták a más földhasználati szisztémát előnyben részesítő földesuraikkal való összeütközést is. A parasztság tehát távolról sem képezte a gazdasági fejlődés akadályát, sőt ösztönzést jelenthetett az új eljárások és termények átvételében.

Az agrárstruktúra angliai átalakulásaira általában *földesúr-centrikus magyarázatok* születnek, amelyek a *szokásjogi bérlőket* a földművelőranglétra legalsó fokára számúzik. A szokásjogi bérlők jogi (legal) pozícióját Brenner is alábecsüli. Mégha a földesúr meg tudta is emelni a használatbavételi díjakat (fines) ez még nem jelenti azt, hogy ezzel elkergethette a parasztokat a földről. A 'paraszt' terminus használata itt különben is problémát jelent, mivel nem tükrözi a szokásjogi bérlők között meglévő jelentős gazdasági különbségeket, amelyek révén általában akadtak olyanok, akik rendelkeztek az örökbérlés¹⁶ megvásárlásához szükséges tőkével; sőt néhány nagybirtokon a megüresedett birtokokat a földesúr kénytelen volt átengedni a legmagasabb árajánlat ellenében. És vajon miért csak a későközépkorban tulajdonít jelentőséget Brenner a faluközösségi intézmények ellenállásának a földesúri túlkapasokkal szemben, mikor ezek az intézmények a 16. században is fennálltak a közföld-rendszerű nagybirtokokon (common-field manors), és akcióik némi sikerének is vannak nyomai. A nagybirtokok számához viszonyítva igen alacsony azoknak az eseteknek a száma, amikor a földesurak távolították el a bérlők többségét, és úgy tűnik, hogy a földesúri akciók egyáltalán nem játszottak kiemelkedő szerepet az agrárstruktúra átalakulásaiban.

Míg az angol parasztság tényleges függetlenségét Croot és Parker szerint Brenner erősen megkérdőjelezi, addig a francia parasztságét eltúlozza. A 16. és 17. század során a francia parasztság nagyrésze annyira ki lett szipolyozva, hogy pusztán földjükből már nem tudtak megélni, jelentős kisebbségük pedig birtokát is elvesztette. Ez a folyamat nemcsak a háború pusztította vidékeken zajlott le, hanem a nagyvárosok környékén is (ahol a városi polgárság felvásárolta a szűkölködő parasztság és nemesség birtokait), továbbá a jó piacra-szállítási lehetőségekkel rendelkező területeken. A termékjáradékon alapuló *métayage* rendszer képezte a kizsákmányolás uralkodó formáját, és maga is hozzájárult a paraszt-birtokok elvesztéséhez. A bérlők növekvő mértékben váltak anyagilag függővé földesuraiktól, sőt olykor egész közösségek is eladósodtak. A járadékok csökkentése sem annyira a parasztok ellenálló erejének, hanem inkább fizetéseképtelenségüknek volt köszönhető.

A földbirtoklási rendszer kialakulását mindkét országban *inkább gazdasági, mint jogi* tényezők határozták meg. *Angliában* a szabad kisbirtokosok törvényes jogai (legal rights) – amelyek 1650-ig gazdasági függetlenséggel is párosultak – nem menthették meg őket a gyors lehanyatlástól a 17. század végi kedvezőtlenebb körülmények között. A parasztság *Franciaországban* is birtokai elvesztésének határán állt három évszázadon át, s e folyamat előrehaladott stádiumot ért el a városok körül és az erős piaci hatások alá kerülő területeken. Kevés okunk van feltételezni, hogy az ilyen irányú gazdasági ösztönzés erősödése esetén is meg tudta volna őrizni a parasztság a birtokait. A nem-agrár szektor gazdasági stagnálása és a változatos piacok hiánya miatt sem a rossz birtokok feladására, sem a csődbe jutott birtokok átvételére nem kaptak elég ösztönzést a parasztlak. Idővel erősen csökken azoknak a parasztlak gazdáknak a száma, akik egyáltalán gondolhattak birtokaik ilyen növelésére.

Nem létező különbségek kreálásával párhuzamosan Brenner eltünteti a két ország 16–17. századi agrárstruktúrájának kardinális különbségét, t. i. azt, hogy csak *Angliában* alakult ki a *yeoman* réteg (*yeomanry*), a *paraszti differenciálódás* eredményeként. E folyamat során az örökbérlők száma szükségszerűen lecsökkent, azonban nem a földesúri birtokkoncentráció (engrossing of holdings) révén, hanem maguknak az örökbérlőknek az akciói eredményeképp. A nagyobb földdel rendelkező örökbérlők hasznot tudtak húzni a magasabb árakból, és át tudták venni az örökös híján vagy csőd révén felszabaduló további birtokokat. Az örökbérletekhez hasonlóan a szerződéses bérlőket is csak olyanok vehették fel, akik rendelkeztek már némi tőkével. *A francia parasztságot* viszont ebben az időszakban nem a differenciálódás jellemezte, hanem az egyöntetű lesüllyedés, az egységesen nyomorsújtotta tömeggé válás. Miközben a parasztlak birtokok mind kisebbre zsugorodtak, a parasztság kétségbeesítő helyzetéből hasznot húzó világi és egyházi földesurak kezén néhány nagy uradalom koncentrált. A szilárd (substantial) közép nagyságú birtokok kifejlődése megakadt (bár a 15. század végén még kimutatható volt) és többé nem indult meg újra.

A két országbeli parasztlak-nagyságok összevetése azt mutatja, hogy Brenner jogosulatlan párhuzamot von a művelhető föld 40–50 %-át birtokló francia parasztlak és a földek 25–30 %-át kézben tartó angol gazdák között. Így például az Ile-de-France-i parasztlak többsége 10 hektárnál (25 acre-nél), legtöbbször pedig 5 hektárnál is kisebb birtokkal rendelkezett, és a Franciaországra vonatkozó összes regionális tanulmány hasonló adatai azt mutatják, hogy a parasztlak 90 %-ának miután kielégítette az egyház, az

állam és a földbirtokosok igényeit – már saját családjának ellátására sem maradtak elegendő készletei. Angliában viszont a 17. század közepén sokkal szélesebb skálán oszlottak meg a különböző nagyságú birtokok, és jelentős arányt képviseltek a közép nagyságúak, amelyeken némi bérmunkát alkalmaztak és többletet termeltek piacra. Ezek a vállalkozások voltak azoknak az úttörő tőkés gazdáknak a gazdasági örökösei, akiknek kialakulása a 14. és 15. században indult meg. A 18. századra jellemző birtokkoncentráció folyamata egész a 17. század második feléig nem kapott lendületet, ekkorra viszont az *agrárkapitalizmus* már szilárd alapokon állt. A jómódú (substantial) szerződéses bérlőgazdák léte lehetővé tette a földesúr és a bérlő közötti kooperáció bizonyos fokát, amire az elnyomított francia parasztságot egyre kevésbé volt képes.

A két ország agrárstruktúrájának a leírása, nem jelenti egyben a feltárolt különbségek *magyarázatát* is. A szerzőpár hajlik arra, hogy a parasztságot körében kialakuló *vállalkozói attitűd*nek tulajdonítsanak ilyen magyarázóerőt. Ha a földesurak számára esetleg nem is üzleti szellemű örökbérlők váltak irányadó mintává, a parasztságot körében az egyéni gazdaság és vállalkozás bátorító példáit jelentette az a néhány ember, akik a 15. században szakítottak a középkori parasztközösségekben uralkodó egyformasággal, és szerződéses bérlébe vették a demesnét, ahelyett, hogy hagyták volna szétosztani az összes szokásjogi bérlő között. Franciaországban ezzel szemben a középparasztság elvétele jelentkező vállalkozói attitűdje háttérbe szorult a földet felvásárló polgárok járadékos mentalitása mellett, amely mentalitás mindig keveredett a földesúri rendszer megtámogatásának és személy szerint a földesúrrá válásnak igényével.

Elemzésük eredményeként Croot és Parker megállapítja, hogy az angol és francia gazdaság különbségei valóban közvetlen összefüggésben állnak az agrártársadalom osztályszervezetével, de nem egészen úgy, ahogy azt Brenner felvázolta. Brenner ugyanis az angol példa bemutatásakor a tőkés viszonyok egy olyan leszűkített fogalmát használja, amelyből ki van rekesztve a kistőkés gazdáknak a 15. század elejétől a 17. század közepéig betöltött jelentős szerepe. E hiányosság azon a feltételezésen alapul, hogy a *kis parasztságbérlé*t lényegénél fogva akadályozta a tőkés fejlődést, mint ezt Brenner szerint a francia tragédia közvetlenül tanúsítja. Amit a két ország összevetése valóban feltár, az valóban abban áll, hogy a kistulajdon fontos eleme volt a tőkés viszonyok kialakulásának és a gazdasági 'áttörésnek'. A francia monarchia büntette nem az volt, hogy a kis paraszttulajdont támogatta, hanem az, hogy az egyházzal és a földesurakkal karöltve brutálisan elnyomó-

ritotta. Ennek eredményeként a vidék elvesztette legdinamikusabb erejét: egy valóban független parasztokból álló osztályt.

Az osztályszerkezet Brennernél szereplő általános determinációs sémájával kapcsolatban pedig az a kifogásuk, hogy ebben az osztályerők egyensúlya önmagának magyarázataként szerepel. Ezzel Brenner ugyanabba a hibába esett, amit a gazdasági fejlődés 'demográfiai' és 'kereskedelmi' modelljének képviselőinél oly eredményesen leleplezett: megfeledekzik arról, hogy az osztályviszonyok és osztályerők változásai maguk is további tényezők sokaságával függnek össze.

Heide Wunder:

„Paraszt szervezetek és osztálykonfliktus Kelet- és Nyugat-Németországban.”¹⁷

Wunder egy inkább empirikus és egy inkább elméleti vonatkozását bírálja Brenner tanulmányának: egyrészt a *középkori német faluszervezet* nem létező eltéréseinek bemutatását, másrészt az *osztálystruktúra* fogalmának nem kielégítően árnyalt kezelésmódját. „A nyugat-németországi parasztközségekről Brenner professzor pusztán egy rövid áttekintést nyújt, az Elbától keletre található párjukat viszont részletesebben rajzolja meg, amivel azt a tételét szeretné alátámasztani, hogy az Elbától keletre élő parasztokat végül is az vezette a jobbágyság állapotába az újkor elején, hogy a középkor során nem hoztak létre erős közösségi szervezeteket. Az összehasonlító történésznek az a sorsa, hogy kézikönyvekre és másodlagos irodalomra kell támaszkodnia; Brenner professzor sajnálatos módon épp a porosz mítosznak (*Hohenzollernlegende*) esett áldozatul, ennek minden ellentmondásával és következetlenségével együtt. Noha nyilvánvalóan el akarta kerülni ezt a veszélyt néhány korszerű szaktanulmány felhasználásával, mégis reprodukálta a *Hohenzollernlegende* fő gyengeségeit azáltal, hogy visszavetítette (projecting back) a középkorba a jóval újabb keletű német történelem minden negatív és pozitív vonását. Ezért – a részletekre való kitérés nélkül – először is Brenner professzor érvelésének tényszerű alapját kívánom megvizsgálni, másrészt pedig az osztályszerkezetről alkotott fogalmát kívánom megvitatni német példák fényében.”¹⁸

Mivel a *kelet- és nyugat-német falu* középkori fejlődésének már Brennernél szereplő részleteit sem ismertettem, így jelen esetben a Wunder által felsorakoztatott empiriát sem célszerű bemutatni, bármilyen tanulságos is mindkét fél anyaga. Wunder idevonatkozó elemzéseinek pusztán a végkö-

vetkeztetését ismertetem, amelyet így összegez: „Brenner professzor megkísérelte összekapcsolni a kapitalizmus felé vezető utakat a feudális osztályviszonyokon belüli eltérésekkel, amelyek szerint már a középkorban megosztották nyugat- és Kelet-Európa társadalmát. Azzal próbálja ezt bizonyítani, hogy összehasonlíttja Németországon belül, az Elbától keletre és nyugatra található paraszti osztályszerkezeteket és paraszt-földesúr konfliktusokat. Érvelésének tényszerű alapja – mint ezt megpróbáltam kimutatni – nem állja meg azonban a felülvizsgálás próbáját és így nem igazolja következtetéseit: sem a paraszti szervezetben, sem a paraszti ellenállás erejében nem mutatkoztak lényeges különbségek a középkori Németország Elbától keletre és nyugatra fekvő része közt. Németország e két része, még általánosabban pedig Kelet- és Nyugat-Európa között meglévő újkori geopolitikai elkülönülés nem illik a középkori Európára. E megosztottság eredetének megmagyarázására tett kísérlete során Brenner professzor nem elég méltányos a Baltikummal szemben, noha ennek Észak- és Kelet-Európa szempontjából hasonló kulturális és gazdasági jelentősége volt a középkorban, mint a Mediterráneumnak Dél-Európában. A Baltikum elhanyagolása azt a tényt tükrözi, hogy a kelet-európai történészek nem túl sikeresen juttatták el kutatásaik eredményeit brit és francia kollégáik számára. Ennek mintapéldájaként talán Wilhelm Abel munkájának mellőzése idézhető: *Agrarkrisen und Agrarkonjunkturen* c. művére Brenner professzor még utalást sem tesz.”¹⁹

Brenner érvelésének általánosabb érvényű hibáira áttérve Wunder kifogásolja, hogy Brenner pusztán megnevezi, de ezen túlmenően figyelmen kívül hagyja az osztályszervezet két analitikus vonatkozását: egyrészt a *'munkafolyamat'* és a *'termelés társadalmi erői'*, illetve a *'tulajdonviszony'* vagy *'többlet-elvonási viszony'* közti különbséget, másrészt pedig a *'tulajdonviszony'* és a *'többlet-elvonási viszony'* eltéréseit homályosítja el.

Wunder megpróbálja németországi példákon bemutatni, hogy a *gazdasági élet* változásai mélyrehatóan befolyásolták a paraszt és földesúr közötti *többlet-elvonási viszonyt*, és hogy e példák fényében erősen kétséges Brennernek az az állítása, miszerint az osztályszervezetek igen ellenállóak a gazdasági erők hatásaival szemben.

Azt kifogásolja továbbá Wunder, hogy Brenner a *'hatalom'* fogalmát – valószínűleg a marx-i fogalomhasználat hatására – kizárólag az *osztályhatalomra* szűkíti le, és kiküszöböli a *politikai hatalomnak*, mint ettől különböző entitásnak a létét. Nem tekinti kielégítőnek a történelmi folyamatnak pusztán a földesurak és parasztok osztályának a szembesítése révén történő

elemzését, és azt sem, hogy az állam kizárólag az uralkodó osztály eszközeként, vagy a földesurak 'osztályszerű' riválisaként legyen kezelve.

Emmanuel Le Roy Ladurie:

„Válasz Brenner professzornak.”²⁰

Le Roy Ladurie 13 pontban foglalja össze Brenner írására vonatkozó megjegyzéseit, előrebocsátva azt a terminológiai módosítást, hogy ő helyesebbnek látja 'neo-malthusiánus'-nak nevezni a Brenner által malthusiánusnak nevezett modellt, mivel a Malthus óta felmerült új ténybeli és teoretikus elemek – mindenekelőtt a járvány-determináció beiktatása révén – ez az álláspont azóta sokkal bonyolultabbá vált.

1. A neo-malthusiánus modell nem vonatkoztat el az osztályszerkezettől, hanem épp ellenkezőleg, mindent megtesz azért, hogy az elvont gazdasági kategóriák mellett (földjáradék, üzleti haszon, bérek) kiemelje a konkrét társadalmi csoportokat (földművesek, gazdák, mezőgazdasági munkások stb.).

2. Brenner elmulasztja megemlíteni Wilhelm Abel agrártörténeti kutatásait, amelyek pedig teljes mértékben alátámasztják Postan és a cikk szerzője neo-malthusiánus irányultságát.

3. Meglepő, hogy egy ilyen kitűnő professzor, mint Brenner, szinonimaként használja a 'többlet-elvonó osztály' és az 'uralkodó osztály' fogalmát, és így elfogadja a (politikai) hatalom és a (gazdasági) értéktöbblet primitív azonosítását. Kétséges, hogy maga Engels megkockáztatott volna-e egy ilyen sommás egyenletet.

4. „A neo-malthusiánus és neo-ricardiánus modell, amelyet 1958-ban Habakkuk körvonalazott, majd Postan és jómagam is alkalmaztuk, tulajdonképpen egy homeosztatisziszta vagy ökoszisztéma létét feltételezi, amely rendelkezik az ön-korrekció beépített mechanizmusával. Ez a modell olyan alapvető interrelációkkal és ciklikus fluktuációkkal rendelkezik, amelyek működésbe hozzák a népességet, a termelést, a földjáradékot, az ipari és mezőgazdasági árakat, a reálbéreket... E modellt a közelmúltban minden lényeges vonatkozásában igazolta Guy Bois, a 14–16. századi Normandiáról szóló mesteri és monumentális művében. Az a tény, hogy Guy Bois marxistának tekinti magát, csak még erősebb teszi érveimet ... Nem tagadom továbbá, hogy ez a homeosztatisziszta modell tartalmaz bizonyos unilineáris tendenciát az agrárkapitalizmus irányába...”²¹

5. „Postantól eltérően úgy gondolom, hogy a talaj csökkenő termé-

kenységének gondolata (bár korántsem abszurd) nem nélkülözhetetlen egy neo-malthusiánus modell fogalmához és sok-ciklusú működéséhez (multi-secular functioning).”²²

6. A 14. és 17. századi neo-malthusiánus „blokázs” (megtorpanás) szituációk megmagyarázásához a hagyományos malthusiánus tényezőkön túl (mint a korlátozott terjedelmű művelhető terület bázisán bekövetkező demográfiai növekedés által kiváltott tömeges elszegényedés) mind jobban figyelembe kell venni a specifikusan járványjellegű, mondhatni biológiai tényezőket. Brenner erősen alábecsüli a járványok szerepét, amikor a 14. és 15. századi válságot lényegében a földesúri kizsákmányolás jegyében kísérli megmagyarázni.

7. „A ’kétfázisú mozgás’ fogalmát csupán a 16. és a 17. századra vonatkozóan használtam, és nem az egész 1050 és 1800 közötti periódusra, mint ezt Brenner professzor sejtetni látszik. Amennyiben erről a nagyon hosszú periódusról van szó, szívesebben beszélek agrárciklusokról: egy 1100 és 1450 közötti, és egy 1450 és 1720 közötti ciklusról, és ezek apály és dagály időszakairól.”²³

8. Lehet, hogy a munkaszolgáltatások fokozódása a 13. századi Angliában részben annak volt köszönhető, hogy a helyi munkaerő kedvezőtlen helyzetbe került a földesurakkal szemben, az erős demográfiai nyomás hatására. Mindenesetre Párizs környékén az erős demográfiai nyomás a 13. században nem váltotta ki a jobbágyi állapot semmilyen jelentősebb elterjedését – épp ellenkezőleg, ez valójában eltűnt –, hanem szabályszerű ricardiánus és malthusiánus módon a földjáradék igen jelentős növekedéséhez vezetett.

9. Tévesek Brennernek azok a példái, amelyekben Bordelais, Sologne és Katalónia esetére hivatkozik.

10. „Az általam javasolt elmélet a szó legtágabb értelmében (Nyugat-Európa) regionális. ...Így aztán teljesen értelmetlen dolog a kelet-európai ’második jobbágyság’ esetét felhozni elméletemmel szemben, mint ezt Brenner professzor teszi. Ez a ’második jobbágyság’ olyan demográfiai és intézményes kontextusban zajlott le, amely teljesen eltér attól, amelyet én elemeztem a 15. századtól a 18. századig Franciaországban...”²⁴

11. Igaza van Brennernek abban, hogy Anglia a 17. századtól kezdve elkerülte a malthusiánus ciklusok agrárkatasztrófáinak ördögi körforgását. Maga Franciaország a neo-malthusiánus agrárciklus rugalmatlanságától a 18. század során kezdett megszabadulni, úgy 1720. után, azaz valamivel korábban, mint ezt Brenner feltételezi.

12. „Brenner professzor egyfajta augusztianus, kálvinista vagy janzenista történelemszemlélettel rendelkezik. Úgy gondolja, hogy a „korszerűség” megszületéséhez és fejlődéséhez a parasztot le kell gyűrni, birtokától meg kell fosztani, közösségeit fel kell bomlasztani stb., azon földesurak akciói révén, akik maguk válnak a tőkés diadalmenet élenjáróivá. Brenner professzor teljesen alábecsüli a parasztcsaládi gazdaságban rejlő jelentős lehetőségeket, amelyeket Csajanov, Thorner és mások már leírtak. Ezek valóra váltása különösen lenyűgöző Hollandiában és Belgiumban, ahol hatékonyan járult hozzá az új ipari kapitalizmus szülte munkásnépesség ellátásához, és több mint dicséretes volt Észak- és Dél-Franciaország, Észak-Itália és Japán bizonyos területein – továbbá Katalóniában is, amely sok tekintetben hasonlít Languedochoz. ...”²⁵

13. Brennernek abban igaza van, hogy kedvező körülmények esetén igen gyakran a nagy földesúri demesnéken jött létre az agrárkapitalizmus. De a földesuraságnak (seigneurialism) a kapitalizmus irányába mutató ilyen „kedvező” fejlődése nem korlátozódik Angliára. Ha némiképp eltérő formákban is, de megtalálható a párizsi területen és Picardiában is, a 17. és 18. században.

Guy Bois:

„A neo-malthusiánus ortodoxia ellen”²⁶

„Brenner professzor cikkének kettős érdeme van: először, hogy bátran támadja a malthusiánus modellt, másodsor pedig, hogy hangsúlyozza az osztályharc szerepét a hosszútávú gazdasági fejlődésben, nevezetesen az európai történelem preindusztriális szakaszában. E két ponton támogatni szeretném kiváló kollégámat, nem értek viszont egyet magával az okfejtésével, és radikálisan nem értek egyet metodológiai orientációjával.”²⁷

Brennernek igaza van abban, hogy a malthusiánus modell sajnálatos módon az ortodoxia szintjére emelkedett, s így a középkor és újkor kutatóinak többsége innen meríti inspirációit, anélkül, hogy szükségesnek látná ennek igazolását. Ha valamilyen eltérő analízis véletlenül mégis megkérdőjelezi ezt az ortodoxiát, akkor azonnal megkísérlik ennek beépítését a malthusiánus áramlatba: Bois itt saját *Crise du féodalisme* c. művének fogadtatását hozza fel példaként. Igaz ugyan, hogy a demográfiai determinizmus képviselői hajlanak az osztályviszonyok szerepének az elhomályosítására, de nem egészen olymódon, ahogy ezt Brenner beállította: Postan és Le Roy Ladurie ugyanis nem akar elvonatkoztatni a társadalmi dimenziótól, sőt

igen értékes kutatásaik vannak a társadalmi tagozódásra vonatkozóan, hanem csak végső soron rendelik alá ezeket a demográfiai szférának, amelynek meghatározó szerepet tulajdonítanak.

A kapitalizmusba történő átmenet egyik központi témáját emeli ki Bois példaként Brenner kifejtésbeli fogatékosságainak bemutatására: *az angliai tőkés előretörés és a viszonylagos francia stagnálás* összevetését. Brenner szerint az eltérés gyökerét az osztályerők eltérő egyensúlya képezte: a 16. századi Franciaországban a parasztság túl szilárdan kötődött a földhöz, Angliában viszont nem tudott ellenállni a földesúri nyomásnak. Bois Normandiára vonatkozó megfigyelései alátámasztják ezt a tényt, és igazat ad Brennernek abban is, hogy a 16. században ugyanaz a földért folyó paraszti osztályharc zajlott le Angliában és Franciaországban is, csak eltérő eredménnyel. A jelenségre adott magyarázata viszont legfeljebb részleges megvilágításnak tekinthető, és szélsőséges formájában a malthusianus metodológia hibájával vádolható, amennyiben *elszigetelten kiemel egy elsődlegesnek tekintett tényezőt* és erre vezet vissza mindent. An angol és francia eltérés magyarázatában a francia abszolút monarchiának juttat ilyen szerepet Brenner. Megválaszolatlanul hagyja viszont azt a kérdést, hogy miért Franciaországban virágzott ki az abszolút monarchia és nem Angliában, mint ahogy arra sem ad választ, hogy milyen speciális predispozíció révén harcoltak jobban a francia parasztok az angoloknál.

„Hiper-teoretikus igényű indítása után (a tőkés fejlődés kontinentális léptékű szintézise) némiképp empirista és pozitivistá karakterű konklúziókhöz jut (a két társadalom eltérő sorsának egy elszigetelt politikai ténynyel történő indoklása). Vajon pusztá félrelépésről lenne szó? Úgy látom, hogy ez inkább egy hibás, vagy hiányos episztemológiai közelítés elkerülhetetlen eredménye. Brenner professzor gondolkodása ugyanis valójában egyetlen mozzanat köré rendeződik: a teoretikus általánosítás mindig megelőzi a történeti forrásanyagba történő közvetlen behatolást. A kiindulópont a történelmi materializmus alapelve: az osztályharc hajtóereje. Ezt az alapelvet az elvontság csökkentésével próbálja igazolni, az elérhető empirikus adatokkal történő összehasonlítás révén. Ez a módszer egy zárt gondolati rendszer jellemzője, ahol az ideológia győzedelmeskedik a tudományos racionalitáson. Azok a különféle mechanizmusok, amelyek révén az osztályharc uralja a történelmi folyamatot, általában annyira komplexek és meglepetésszerűek, hogy nagyon ritkán vezet egy ilyen egyoldalú megközelítés máshoz, mint ideológiai rövidzáratokhoz. Jelen esetben egy impozáns konstrukciót eredményez, amely első látásra pusztá méreténél fogva hatásos, sőt néhány általános jellegzetessége még el is fogadható (pont azért,

mivel általános érvényű), de rendkívül törékennyé válik, mihelyt alapjait kezdi valaki feltárni.”²⁸

A francia és angol fejlődés eltérésére vonatkozó saját hipotézisét Bois *három alapvető propozícióra* építi, amelyek „a tények szigorú vizsgálatából következnek”:

1. „A feudális rendszerben a földesúri illetékek (seigneurial levies) csökkenő tendenciát mutatnak, ami a kisüzemi termelés és a nagyméretű birtok strukturális ellentétéből fakad. Amikor a gazdasági növekedés véget ér (a 13. század közepe táján), az illeték rátájának esése nem egyenlíthető ki többé új bérletek létrehozásával, és így a földesúri jövedelem csökkenésnek indul.

A feudális rendszer válsága ehhez a jelenséghez kötődik: az uralkodó osztály nem tudja fenntartani hegemoniájának gazdasági bázisát. Ez a társadalmi és politikai konfrontációk egy olyan háttere előtt zajlik le, amelyek egyrészt a középparasztságot, másrészt az államgépezet túlzott növekedését (királyi abszolutizmus) erősíti. A következmény a termelési viszony mélyreható átrendeződése, amelynek az a jellegzetessége, hogy a közvetlen földesúri illetékek egy olyan központosított adóval (centralized levy) egészülnek ki, amelyet a királyi adminisztráció szinte kizárólag a földesúri osztály javára szervez.”²⁹

2. A feudális gazdaságot specifikus ciklikus változások (secular movements) is jellemzik, amelyek szintén a kisüzemi termelés uralmából és a növekedés extenzív jellegéből fakadnak. E változások eredményezik a gazdasági (vagy demográfiai) növekedés és stagnálás váltakozását, ami nélkül nem érthető meg az agrárkapitalizmus kialakulása, mivel a növekedési hullámok mindig a termelési egységek dimenzióinak terjeszkedéséhez és a bérmunka szélesebb körű alkalmazásához vezetnek, és ugyanakkor fokozzák a napszámok pauperizálódását.

3. A 16. század első felében az agrárkapitalizmus hirtelen fellendülése jellemzi Nyugat-Európát: ekkor döntött úgy a földesúri osztály, hogy a parasztnak birtokaikhoz kötésére tett több évszázados kísérletei: után most a demésnét növelik a parasztbirtokok kárára, a bérmunka igénybevételének fokozásával. Az készítette őket erre, hogy az e birtokokra kivetett különféle járadékok igen alacsony szinten álltak, azaz az előbb említett hosszútávú tendencia kritikus ponthoz ért. Akciójuk eredményeként a földtulajdon (landed property) felhalmozásában további növekedés történt.

E három propozíció alapján fogalmazza meg Bois saját hipotézisét, amely szerint a *feudális termelés világán belüli egyenlőtlenségek* (és nem egyik vagy másik politikai vagy társadalmi tényező!) képezték a francia és angol fejlődés eltérésének forrását.

A 13. század végén Észak-Franciaország volt a feudalizmus legfejlettebb területe. Népsűrűsége, agrártermelésének volumene és a nemzetközi cserében elfoglalt pozíciója révén egész Nyugat-Európát befolyásolta. Mindenekelőtt azonban maga a feudális rendszer nyerte itt el legtisztább és legfejlettebb formáját: a kisüzemi termelés ellenállhatatlanul megnövekedett a földesúri demesnék kárára, és határozott formát öltött a földesúri illetékek eróziója (a munkakényszer hanyatlása vagy eltűnése, a rögzített pénzjáradék értékének csökkenése stb.). Anglia ugyanebben az időszakban nyilvánuló visszamaradottságot tanúsított e vonatkozásban; később kialakuló – és részben kívülről behozott – feudalizmusát számos archaizmus jellemezte: a munkakényszer és a földesúri (manorial) gazdaság nagyobb szerepe, a birtokosok jogainak későbbi eredete és gyengébb érvényesítése, végül a növekedési szint elmaradottsága.

A feudalizmus európai válságának így a francia királyságban volt az epicentruma. A növekedés 'leblokkolása', megtorpanása és a földesúri jövedelmek hanyatlása itt jelentkezett a legélesebb formában. Az alapjaiban megrázkódott rendszernek létre kellett hoznia a fennmaradását biztosító ellenszereket, amelyek közül a királyi adóztatásnak és azoknak a királyi vagy fejedelmi intézményeknek a fejlődése volt a legfontosabb, amelyek a pénzügyi elvonást és a düledező társadalmi rend fennmaradását egyaránt biztosították. Angliában viszont két okból kifolyólag kevésbé voltak súlyosak a válság kihatásai: egyrészt az angol gazdaság – viszonylagos elmaradottságának eredményeként – a franciánál kevésbé brutálisan ütközött a növekedési plafonba, másrészt pedig az angol nemesség – legalábbis ideiglenesen – a francia nemesség kárára tudta megoldani saját nehézségeinek egy részét, a százéves háborúban.

„Valószínűleg ettől a ponttól kezdve kivehetők a két társadalom eltérő fejlődésének a kezdetei. Amint elvonult a vihar és feudalizmusának az újjászervezése befejeződött (azaz a 15. század közepén) Franciaország, a feudális gazdaság hagyományos mechanizmusai segítségével, egy új növekedési – vagy inkább helyreállítási – szakaszba sodródott, amely magával hozta (mint korábban jeleztem) az agrárkapitalizmus fellendülését. Az európai gazdaságban továbbra is érvényesülő hatása révén pedig saját határain túl is a kapitalizmus felé mutató fejleményeket segített elő. De maga Franciaország már túl messzire jutott a feudalizmus logikája jegyében ahhoz, hogy az új tőkés viszonyok határain belül is elérhessék azt a kritikus küszöböt, amelyen túl egy ilyen tendencia már visszafordíthatatlanná válik. Így a parasztok azért álltak itt jobban ellen a birtokok elvételének mint másutt, mi-

vel a bérlők már kezdtek tulajdonosokká (proprietor) válni. (ami a végső elemzés fényében a járadék rátájában bekövetkező hosszú távú csökkenés eredménye); a földbirtokosok pedig – akik az állam szolgálatában némi menedéket találtak – kevésbé hajlottak új gazdasági ösvények felderítésére, mint másutt. Mindent összevéve, a francia társadalom saját magas fejlettségi szintjének esett áldozatául. Az európai feudalizmus kialakításában betöltött vezető szerepénél fogva, és a növekedési plafon elsőként történő elérése révén, saját átalakulása elé akadályok gördültek. Végül is ő maradt a tőkés fejlődés fő hajtóereje, amelynek hatásai azonban jelentősebbek voltak peremvidékein, mint saját területén.

Anglia ezzel szemben a legkedvezőbb helyzetben volt e fejlemények kiaknázására. Elég közel volt a legfejlettebb feudális társadalmakhoz, s így elérhető volt számára egy magas szintű technika; ahhoz viszont még elég fejletlen volt, hogy megmenekülhessen azoknak a társadalmi viszonyoknak a megkövülésétől, amelyeket a feudalizmus újjászervezése létrehozott. A földesúri jövedelmek tartós válsága, amely szemléletessé vált a Rózsák Háborújában, arra kényszerítette a nemességet, hogy nehézségeire új gazdasági megoldást keressen, s ezt a tendenciát az általános európai helyzet is ösztönözte. Ez a nemesség egy olyan parasztsággal találta magát szemben, amelynek túl jól megalapozott jogai voltak ahhoz, hogy a jobbagyságba való visszatérés lehetséges legyen, ahhoz viszont nem voltak eléggé megalapozva, hogy meg tudják őrizni a föld feletti ellenőrzést a földesúri nyomással szemben. Másszóval társadalmi fejlődésének a viszonylagos elmaradottsága a franciaországihoz képest, ütőkártyának bizonyult az angol nemesség kezében, a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet során.³⁰

E hipotézisének Brennerétől való két fontos eltérésére hívja fel Bois a figyelmet: 1. A kapitalizmus létrejötte itt a feudális rendszer általános szocio-ökonomiai mechanizmusainak működési termékeként jelenik meg, amelynek részleteit nem speciális elszigetelt vizsgálatok keretében, hanem a feudalizmus egészének európai dimenzióiban kell tanulmányozni. 2. Az egyenlőtlen fejlődés eszméje alapvető fontosságúnak tűnik ezen az összességen belül: a feudális szisztéma érettségi fokában mutatkozó variációk kiemelkedő szerepet játszottak a tőkés struktúrák kialakulásának megindításában.

Cikkének további részében Bois arra kíván rámutatni, hogy elemzési módszereikben mutatkozó eltérések mögött a *történelmi materializmus* elméletének két *különböző alkalmazási módja* húzódik meg. „Brenner professzor marxizmusa 'politikai marxizmus', ellenhatásként a mai történetírás

gazdasági tendenciáira. Mivel az osztályharc szerepe messzemenőig alá van becsülve, így ő erős adagokat fecskendez be ebből a történelmi magyarázatba. Nem kérdőjelezem meg e reakció motivációit, pusztán azt a sommás tisztán ideológikus eljárást, ahogy végre lett hajtva. Ez a történelem egy olyan voluntarista látomásához vezet, amelyben az osztályharc el van választva minden más objektív eshetőségtől (objective contingencies) és mindenekelőtt a fejlődés azon törvényeitől, amelyek egy sajátos termelési módra lehetnek jellemzőek. Vajon el lehet képzelni a 19. és 20. századi tőkés fejlődés természetének bemutatását pusztán a társadalmi tényezőkre történő utalás révén, azaz a tőkés felhalmozás és az ezt mozgóató értéktöbblet törvényének tárgyalása nélkül?”³¹

Brenner megközelítése megfosztja a *termelési mód fogalmát* minden valós tartalmától. Ebből a szempontból jelentőségeltjes, hogy a feudalizmus gondolata teljesen hiányzik cikkéből. Pusztán a jobbágyságra történő utalással jellemezni a 'preindusztriális' társadalmat egyszerre korlátolt és pontatlan eljárás. Brenner megközelítése még felületesen sem érinti azokat a kérdéseket, hogy milyen termelési módok jellemzik a feudalizmust, hogy van-e rendszernek egy sajátos politikai gazdaságtana, hogy szükséges vagy lehetséges-e fejlődésének törvényeit vizsgálni. Nem kevésbé jelentőségeltjes Brenner hallgatása a lengyel Witold Kula munkáiról, aki elsőként vett teoretikus pillantást a feudális rendszerre, és széles rést tudott ütni az empirizmus és dogmatizmus soraiban. Mindaddig, amíg Brenner módjára, a feudális termelési módot nem tekintik önmagában véve kutatásra érdemes témának, és nem látják be, hogy funkcionálási módját még teljesen meg kell érteni, addig a kapitalizmus eredetének misztériumától nem lehet megszabadulni, hanem egy fárasztó ingadozást eredményez az empirizmus és a spekuláció közt.

Az ilyen 'politikai marxizmus' másik nagy hibája, hogy elrugaszkodik a gazdasági realitások talajáról – a malthusiánus iskola nagy előnyére. Nem elég a *neo-malthusiánus álláspont* elméleti kritikájára vállalkozni, vagy elemzéseik egy-két hiányosságát felmutatni. Akkor lehet csak meggyőző és perdöntő egy ilyen kritika, ha a malthusiánus interpretáció lényegét támadja, azért hogy pontosan elválaszthassa értékes és értéktelen elemeit. E modell egész ereje azon nyugszik, hogy nagy bőségben támasztják alá rész kutatások a demográfiai tényezők jelentőségéről, a hosszútávú tendenciák váltakozásairól, a növekedési plafon létéről stb. A marxizmus miféle furcsa kiforgatása alapján lehet ilyen adatok figyelembevételét visszautasítani, olyan abszurd ürüggyel, hogy más elméleti konstrukció nyugszik rajtuk. Hiába mu-

tatkozik például a *demográfiai tényező* kezelésében sok történésznél túlzott determinizmus érvényesítése, mindazonáltal a demográfia lényeges a feudális társadalom egészének a megértéséhez, nevezetesen azért, mivel a 'kisüzemi családi termelés képezi az alapvető gazdasági egységet, s így a 'reprodukción' egy gazdasági-demográfiai folyamat szintjén zajlik le. Postan vagy Le Roy Ladurie hibája nem az, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítanak a demográfiai tényezőnek, hanem az, hogy megálltak az elemzés felénél, és nem ágyazták a demográfiai tényezőt a szocio-ökonomiai rendszer egészébe.

Ugyanez vonatkozik a *ciklikus tendenciákra* is. A malthusiánus történések hibája abban áll, hogy az általuk felsorakoztatott korrelációk (árak, népesség, termékek stb.) esetében sem mentek tovább a megkezdett úton, hogy beépítsék a növekedés formáiban kiemelkedő szerepet játszó további változó mozgását is, a munka termelékenységét. Ha ezt megtették volna, ez esetben megint az derült volna ki, hogy a munka termelékenységének alakulása egy olyan sajátos szabályszerűséget követ, amely a feudalizmus strukturális jellegzetességeinek felel meg (azaz a kis családi gazdaság hegemóniájának egy stabil technikai bázison) és e mozgás segítségével más változások is tisztázhatók (árak, bérek stb.). A rendszer globális összképe végül is az absztrakciós és generalizációs szint fokozatos növelésével, a feudális gazdaság mechanizmusainak fokozatos megmagyarázásával valósítható meg. Csak így érthetjük meg végül, hogy az *osztályharc* tulajdonképpen milyen szövevényes mechanizmusokon keresztül működik a feudális társadalom fejlődésének hajtóerejeként.

„Másszóval a gazdasági vonatkozások túlhangsúlyozásától úgy lehet megszabadulni, hogy paradox módon nem csökkenteni kell a gazdasági tényezőt, hanem növelni. A politikumba menekülés nem old meg semmit, ellenkezőleg, lehetővé teszi, hogy a gazdasági vagy demográfiai determinizmus elvitathatatlanul uralja a terepet.”³²

R.H. Hilton:

„A feudalizmus válsága”³³

Hilton tanulmánya nem tartalmaz közvetlenül személyre szóló polemikát: „Ebben a cikkben nem specifikusan Brenner professzor érveire válaszolok, sem a kritikusiéra. Szeretném azonban világossá tenni, hogy míg azzal egyetértek, ahogy Brenner professzor kihangsúlyozza a társadalmi viszonyok átfogó meghatározó szerepét a feudális társadalom fejlődésében, másrészt viszont úgy gondolom, hogy ennek komplex jellegéről nem vett

teljes mértékben tudomást.” Írásában a feudális rendszer legfontosabb *strukturális jegyeit* mutatja be Hilton, és ebből kiindulva kívánja feltárni a feudális társadalom *fejlődéstörténetének* és végül *válságának* mechanizmusait. „Ahhoz, hogy egy társadalmi rendszer válságát vagy válságait értelmesen tárgyalhassuk, tudnunk kell, hogy miről beszélünk, nemcsak az empirikus adatok ismerete értelmében, hanem abban az értelemben is, hogy egyet-értünk a rendszer meghatározásában. Ez alatt nem a társadalmi rendszer bármely pillanatban látható kontúrjainak leírását értem, hanem inkább alapvető struktúrájának a meghatározását. Miután meghatároztuk a struktúrát, meg kell állapítanunk, hogy milyen belső dinamikával rendelkezik, ha rendelkezik egyáltalán ilyennel. Ha meg tudjuk állapítani a belső dinamikát, képesek lehetünk annak megállapítására is, ahogyan ez a dinamika meg-
törik.”³⁴

1. A feudális rendszer

A feudalizmus bázisát a mezőgazdasági termelés — pontosabban a *szántógazdálkodás* középkori formája, a vegyes gazdálkodás — képezte, az agrárgazdaság alapegysége pedig a parasztcsalád birtoka volt. A paraszti háztartásból kikerülő termék szolgált a nemesség, a papság, a városok és az állam nélkülözhetetlen támaszául. E felépítmény tehát elsősorban a parasztcsaládi gazdaság³⁵ és a természet közti viszonytól függött. Összességében véve az agrártechnológia nem tartott lépést a növekvő népességgel, és így a külső terjeszkedés maradt megoldásként, ami a fő családi birtokok átlagmértékének a lecsökkenéséhez, a kisbirtokok számának növekedéséhez és a munkatermelékenység általános hanyatlásához vezetett. A jobb terméshozamokkal szolgáló technikai fejlődésnek ez az elmaradása természetesen maga is társadalmi termék volt.

A parasztcsaládi gazdaság *sosem képezett önellátó (selfsufficient) gazdasági egységet*. Különböző termékeket (sót, fémeszközöket stb.) kívülről kellett beszerezni, és további alapvető természeti és emberi erőforrások származtak az egyedi parasztgazdaság határain túlról: legelő, tüzelésre és építkezésre való fa és tőzeg, terméskő, hal, kölcsönös segítség és elszegődés a szomszédok között. Ezekhez a külső erőforrásokhoz az össz-struktúra egy másik elemének, a *faluközösségnek* a szabályozása révén jutott az egyedi parasztgazdaság. E közösségek kollektív hatásköre jelentős különbségeket mutatott: az erősen integrált közföld-rendszerű szántóföldi közösségek (common-field arable communities) jelentősebb kollektív erővel és felelős-

séggel rendelkeztek, mint a kis tanyák, vagy mint a szétszórt állattenyésztők (pastoralists). Az egyedi parasztok nem közvetlenül szembesültek a *külvilág társadalmával* sem; a lokális közösségek képviselői közvetítettek a parasztság és a többi társadalmi osztály között.

Az egyedi *családi gazdaság* és a *faluközösség* által képviselt szocio-ökonómiai egységek a feudális struktúra alapvető egységei, de mivel más társadalmi formációkban is megtalálhatók, ezért nem specifikumai a feudalizmusnak. Így a feudalizmus dinamikáját bemutató leírásnak *szükséges de nem elégséges* elemei. A feudális termelési mód kielégítő magyarázatához a szocio-ökonómiai struktúra egy további elemét kell vizsgálat alá venni: a feudalizmus *specifikumát* képező *földesuraságot*.³⁶ Ez felöleli a határain belül egzisztáló különálló családi gazdaságokat és a faluközösségeket egyaránt, és keretei között találkozik egymással a feudális társadalom két fő osztálya a *többlet átruházása* végett.

A paraszti többletmunka átruházása különböző formákban történt, de minden formájában a jogszolgáltatás (jurisdiction) szentesítette és biztosította. A feudális hatalom alapvető megnyilvánulása ugyanis a jogszolgáltatás volt, és nem a puszta fegyveres erő. A jogi szentesítés egyik járulékos formája volt a *jobbágyosság* intézménye, amely körül érthető módon sok kétértelműség van. A teljes alávetettség és a személyi és birtok-szabadság két szélsősége között a kötöttségek gazdag skálája húzódott, amelyek közül a legfontosabbak a személyes mobilitás megfékezésére, a föld vagy a termék szabad elidegenítésének korlátozására, illetve az öröklés ellenőrzésére törekedtek. A specifikus függőségi formák tapasztalati sokfélesége azonban nem tehet vakká bennünket e társadalom bizonyos általános ellentmondásaival szemben.

A feudalizmus legszembetűnőbb ellentmondása az volt, hogy a földesurak fegyveres csatlósai és a jogszolgáltatás segítségével *sem tudták teljesen ellenőrzésük alá vonni a parasztságot*. Katonai és politikai hatalmuk ugyanis nem párosult az agrárgazdaság igazgatásának hatalmával: túl nagy távolság választotta el őket a termelő folyamattól és még tisztségviselőik révén is alig állt módjukban hatékonyan beleszólni a parasztbirtokon folyó gazdálkodásba. A parasztbirtok negatív befolyásolására volt mindenekelőtt lehetőségük a járadék- és szolgáltatáskényszer révén, továbbá a függő népesség mozgását ellenőrizhették, de ezt is kevésbé, mint szeretnék volna. A földesúrnak nemcsak kényszerítő erőre volt szüksége, hanem közvetítőkre is; a falusi előljárók együttműködése nélkül a földesuraság működésképtelen volt. Az agrárközösségeket korántsem a földesúr, hanem a faluközösség kép-

viselői irányították. Az úriszékek (manorial or seignorial courts) is nagy-részt a jómódú falusiak kezén voltak, akik megállapították a szokásokat (declared custom), elintézték a vitákat, kialakították a közösségi szabályokat, távol tartották az idegeneket. Még a demesne sem volt független a parasztközösség szokásjogi gyakorlatától, bármilyen teljesnek tűnt is a földesúr ellenőrzése fölötté. A demesne címén felhasznált munkaerő igen jelentős hányada közvetlenül a családi gazdaságból eredt, és így a megművelés itt is a parasztbirtok ritmusát követte, bár nem mindig érte el annak színvonalát. A demesne mindenesetre igen kevés jelentőséggel bírt a középkori gazdaságban.

A földbirtokos osztály léte tehát egy olyan osztály többletmunkáján nyugodott, amely erős politikai, katonai és jogi alávetettsége ellenére is potenciálisan független volt tőle. Mivel a földbirtokos jövedelme a parasztgazdaság termelékenységén és kizsákmányolhatóságán múlt, ezért a parasztgazdaságon belüli változások a társadalmi struktúra csúcsáig éreztették hatásukat. Érzékelhetőek voltak e hatások a gazdaság *városi és kereskedelmi szektoraiban* is, mivel ezek nagyrészt az arisztokrácia vásárlóerejétől függtek.

2. A feudalizmus 14–15. századi válsága

A 13. század végén a *mezőgazdasági termelékenység* stagnált vagy talán hanyatlott is. Ennek egyik oka a korlátozott földkészlet bázisán lezajló népeségnövekedés, és a legelők arányának ezzel járó csökkenése volt. Ezt segítette elő másrészt a földesúri osztály jövedelem-igényének 13. századi fokozódása, ami megakadályozta az elemi beruházásokat is. Az elsajátítható többlettermék összezsugorodott, de csökkent a *parasztok kizsákmányolhatósága* is. A 13. század második felében fokozódott a parasztközségek évszázados küzdelme a földből és a termékekből való nagyobb részesedésért, és kétségtelenül voltak eredményei.

A járadékküzdelmek ugyan már a fejlett *egyszerű árutermelés* körülményei között zajlottak le, mégis a termékek döntő tömegét a családi gazdaságon belül fogyasztották el. Termékeik egy részét ugyan piacra kellett a parasztnak vinni, de az így szerzett pénzjavaikból az illetékek (dues) kifizetése után nagyon kevés maradt, és így munkaerő- és eszközigényük nagy részét továbbra is a családi gazdaság belső forrásaiból fedezték. A földesurak és az állam ekkor már nagyrészt készpénz formában sajátították el a paraszti többletet, viszont e pénzjövedelem sok nagybirtokos esetében hanyatlásnak indult a 14. század első felében. Úgy tűnik, hogy ez volt az általános

tendencia Anglia nagy részében, Észak-Franciaországban, Normandiában és a Párizsi-medencében. E stagnáló vagy hanyatló jövedelemnek ugyanakkor növekvő igényeket kellett volna kielégíteniük.

A 14. század során a népesség mind nagyobb hányadát vonták el az élelmiszertermelésből a városok és a hivatalnoki apparátusok. Még jelentősebb növekedésen mentek keresztül a politikai felépítmény költségei, a királyi és arisztokrata háztartások bővülő személyzete és pazarlása, továbbá a háborús terhek fokozódása révén. *Az agrártermelésből elvont többletnek* ezek voltak a fő felhasználási szférái, és ezek egyikéből sem ruháztak vissza jelentős mértékben a termelésbe. Az adókat szinte teljes egészében a katonai és kormányzati kiadások nyelték el. A katonai technológiának sem az agrár, sem az ipari termelésre nem voltak produktív kihatásai. Még a kereskedőtőke profitjai sem lettek az agrártermelés céljából beruházva, sőt elmaradt az ipari termelésbe történő beruházásuk is; a kereskedelmi profitok ugyanis szinte teljes egészében a forgalom szférájában maradtak.

A feudális társadalom 14. századi válságát általában a századközép *demográfiai összeomlásával* szokás magyarázni, amelyet pedig egy külső tényező, a pestis eredményének szokás tulajdonítani. A demográfiai átalakulások kétségtelenül hatottak a korszak gazdasági és társadalmi fejlődésére, annál is inkább, mivel maguk sem mentesek a társadalmi determinációtól. Nyilvánvaló azonban, hogy *a feudalizmus válsága* megkezdődött már a pestis megérkezése, sőt már a 14. század második évtizedének éhínsége előtt. A rendszer válságának lényegét a két alapvető *osztály viszonyának* válsága képezte, ami megkezdődött már a demográfiai összeomlás előtt, és tovább folytatódott alatta és utána is.

A már korábban is stagnáló földbirtokosi jövedelmek helyzete a demográfiai válság után tovább súlyosbodott. A munkaerő és a föld közötti arány drasztikus megváltozása jelentős esést eredményezett a járadékokban. E járadékcsökkenésekben azonban szerepük volt azoknak a tapasztalatoknak is, amelyeket a parasztközösségek a korábbi évek küzdelmei során szereztek. A járadék-jövedelmek csökkenésének egyenlőtlen mértéke egyszerre tükrözi a *vidéki erőegyensúly* megváltozását és a *föld kereslet-kinálat* viszonyaiban bekövetkező átalakulásokat. Így pl. Angliában az 1370-es évekig fennálló magas járadékszint nem magyarázható pusztán a folytonosan magas gabonaárakkal, hanem szerepe volt benne az uralkodó osztály erejének és eltökéltségének is; az 1381-es felkelés után viszont a járadékok csökkentésére irányuló paraszti nyomás bizonyult igen eredményesnek. A nyugat-európai arisztokráciát *egyéb nehézségek* is sújtották 1348 után. A háborúk

folytatódtak, és velük folytatódtak a kincstári követelések, és az erőforrások pusztítása. Súlyosabban érintette az ároilló a földesúri demesne mezőgazdaságát, mint a parasztokat. Ezzel a járadékjövedelem egykor oly fontos kiegészítése, a demesnéről eredő haszon is igen gyorsan eltűnt, különösen az 1370-es évek után. A 14. század második felében a válságnak már nemcsak gazdasági, hanem *politikai következményeivel* is találkozunk: a földbirtokos arisztokrácián belül frakcióharcok törtek ki, főleg az állam és annak patronázsalapja fölötti ellenőrzés megszerzéséért. A feudális járadék csökkenése természetesen kritikus helyzetet teremtett a függő *városi-kereskedelmi szektor* számára is.

1380 után a nagybirtokon élő *angol parasztság* (manorial peasantry) sikeres járadék-küzdései a jobbágyi állapot látványos eltűnése mellett lehetővé tették a többlet visszatartását is a parasztbirtokon. De más fejlemények is elősegítették a *parasztagazdaság virágzását*. Lezajlott egy település-átcsoportosulás, falun belül és faluk között egyaránt, amelynek során a leggyengébb termékenységű és legnehezebben megközelíthető földeket átengedték legelőnek. Ez jelentős növekedést hozott az állattartásban, ami húst, gyapjút és trágyát eredményezett. A termelés javuló feltételei között jelentősen csökkent a kisbirtokosok aránya, és emelkedett a középparaszti szántóbirtokok átlagmérete; a paraszti rétegződés csúcsán pedig jelentős méretű birtokok születtek, földművelés és állattenyésztés céljából egyaránt. *Franciaországban* is csökkentek a járadékok, de a francia mezőgazdaság nem élvezhette teljesen ennek előnyeit, mivel a háború eredményeként állatállománya teljesen kipusztult, és így nem lehetett kialakítani az állatállomány és a szántógazdaság kedvező arányát. Nehézségei ellenére is a 15. század közepe Franciaországban is kedvezett a *középparasztság* számára, de mindig a *földesuraság* (seigneurie) keretei között, amely intézmény a század végére visszanyerte erejét.

A 15. századi Angliában a hanyatló nagybirtokok és az önállóságukért sikeresen küzdő bérlők megkapó esetei fordultak elő, de az általánosításhoz elegendő anyag erről nem áll rendelkezésre. Még ha csökkent is azonban a *nagybirtokos földesurak* egyedi kényszerítő ereje, *kollektív hatalmuk* vidéken mindenképpen nőtt azáltal, hogy legaktívabb tagjaikat kinevezték békebírákká; de a paraszti többlet járadékformáját már ők sem tudták helyreállítani. Az úriszék hanyatlását ugyanakkor a *faluközösség kohéziós erejének hanyatlása* kísérte s ezzel a parasztság elvesztette korábbi ellenálló és kezdeményező képességét. A kohéziós erő lazulása részben a parasztnépesség csökkenésének, részben rendkívüli mobilitásának, részben pedig társa-

dalmi differenciálódásának eredménye volt. A gazdag parasztcsaládok, akik immár nagy állattartók (graziers) és a demesnén gazdálkodó szerződéses bérlők voltak, többé nem közvetítettek a földesurak és a szokásjogi bérlők között. Többé nem voltak az ellenállás potenciális vezetői.

Ezzel a 15. század végére a *feudalizmus első válsága véget ért*: a változtatások és kiigazítások sorozata lehetővé tette, hogy e társadalmi formáció felépüljön romjaiból. Franciaországban a földesúri rendszer helyre lett állítva, az angol uralkodó osztály pedig jellegzetes rugalmasságával áthelyezte hatalma lokális gyűjtőpontját az úriszékekről a békebírák üléseire (sessions of the peace). Küzdelem azért ezután is bőven volt a rendszeren belül. A legjelentősebbek a kisüzemi áruterelés jellege körül zajlottak, elsősorban a mezőgazdaságban, de az ipari szakmákban is. Gyanítható, hogy ezek jóval fontosabb események voltak, mint a kereskedők, bankárok és gyarmatosítók látványos pénztökefelhalmozása, amelyet oly előszeretettel állítanak előtérbe.

J.P. Cooper:

„Az agrárkapitalizmus nyomában”³⁷

Cooper tanulmánya a vita leghosszabb, leginkább részletekbe menő és a kérdés szakirodalmának történetére is leginkább kitekintő írása. Nem könnyű feladat viszont a vitába illesztve ismertetni, mivel rendkívüli bőséggel szereplő adatai és hivatkozásai közül elég nehéz a fő vitakérdésekre vonatkozó állításait kiemelni, ezek általánossági szintjét megállapítani, mint ahogy gondolati építkezésének fonala is alig rekonstruálható. Ilyen jellegű kísérleteim szükségképp fognak sok torzítást és csonkítást eredményezni, de még lendületes leegyszerűsítéseim és kihagyásaim sem küszöbölhették ki az eredeti szöveget jellemző töredezettséget.

Cooper egyetért Brennerrel abban, hogy gyakori jelenség a *demográfiai tényezők* jelentőségének eltúlzása. Ő a francia történészek egyik kedvenc, de kétes érvényességű axiomáját hozza fel példaként, amely szerint Franciaország 20 millió körüli összlakossága (és 34 fő/km²-es népsűrűsége) a középkori és korai újkori agrártechnika bázisán elérhető maximumot jelentette. Cooper igazat ad Brennernek abban is, hogy a 'demográfiai modellek' viszonylag elhanyagolják a társadalmi hatalom kihatásait, bár az uralkodó politikai és társadalmi berendezkedés elemzéséhez szerinte nem feltétlenül szükséges Brenner módjára előzetes elkötelezettséget vállalni a marxista terminológia használatára.

Cooper úgy találja, hogy a 17. századi Franciaország *Le Roy Ladorie* által nyújtott bemutatása lényeges pontjain egybeesik Brennerével: Le Roy Ladorie szerint ez egy növekedés nélküli gazdaság volt, amelynek hátán új-jáéledtek a feudális társadalom bizonyos elemei, amelyek megakadályozták az agrárkapitalizmus elterjedését. Brenner nem is Le Roy Ladorie leírását és osztályozását kifogásolja, hanem azt a törekvését, hogy mindezt a mentalitások (*mentalités*) és az ezektől függő kulturális blokázsok (*cultural blocages*) termékeként magyarázza. Brenner ugyanis szívesebben tulajdonít az osztályviszonyoknak és konfliktusoknak ilyen szerepet. De amikor Brenner azzal magyarázza a francia és angol fejlődés eltéréseit, hogy a francia vidéken hiányoztak a tőkés osztályviszonyok, akkor legalább annyira objektív (reification) ő is, mint Le Roy Ladorie a mentalitásokra való hivatkozásával. Ha minden olyan magyarázatnak, amely több akar lenni pusztán leírásnál, tartalmaznia kell is bizonyos fokú absztrakciót és objektíválást, ezeknek akkor sem szabad elhomályosítaniuk a valódi fejleményeket.

Igazolható-e egyáltalán az a Quesnay-ig visszavezethető felfogás, amely az angol mezőgazdasági termelékenység elsőbbségét hangsúlyozza a franciával szemben? Cooper először P.K. O'Brien egy újkeletű tanulmányára utal, amelynek érvei szerint az angol mezőgazdaság nem ért el olyan kiemelkedő teljesítményt, mint ezt általában feltételezik: 1700 körül ugyan valóban termelékenyebb lehetett a francia mezőgazdaságnál, 18. századi növekedésük viszont egyforma ütemű volt, és a 19. század első felében is csak alig volt jobb az angol. A brit mezőgazdaság 1650 és 1745 közötti termelékenységnövekedését kétségessé teszik a Bowley-Rickmann féle népességnövekedési becslések, a Cambridge-i Csoport sokkal magasabb növekedési arányszámait viszont megerősítik. Ez utóbbiak alapján ugyan az 1700 és 1800 közötti időszak egészére vonatkozó agrárnövekedési átlagok nem módosulnak, ezen belül viszont sokkal jelentősebb lesz a termelésnövekedés a 18. század első felében, és különösen nagy (11%) lesz az 1695 és 1720 közötti periódusban. Tehát a 17. század végén és a 18. század elején, valószínűleg tényleg jelentősen nőtt az angol agrártermelés, a francia pedig stagnált vagy épp esett.

Eugen Weber nemrég megjelent könyve mintha megerősítené Brennerrel abban, hogy *Franciaországban a paraszti termelés megátolta a gazdasági fejlődést*. Weber arról számol be, hogy a francia parasztság a 19. század végéig nem termelt számottevően piaci szükségletre, és rendkívül elmaradott módszereket alkalmazott. De Weber megfigyelései nem vonatkoznak Észak-Franciaországra, ahol a 16–17. században legnagyobb mérvű volt a paraszt-

birtokok elvétele és nagy gazdaságokká történő összevonása (engrossment), és amely így az alföldi Anglia (lowland England) szántógazdaságú területeire emlékeztet. Az északi síkságokat, felső Normandiát, Ile-de-France-t, Picardiát és Champagne-t a gabonatermelés és a nagy gazdaságok uralták. Brenner természetesen tudatában van a Franciaországon belüli eltéréseknek, még ha nem is nyilatkozik túl expliciten a gazdálkodási övezetekről. Elfogadja, hogy megtörtént a nagy gazdaságok megszilárdítása (consolidated) olyan helyeken, ahol a faluközösségek meggyengültek, de úgy látszik alábecsüli a vallásháborúktól kezdve bekövetkező gyengülésük mértékét. De amennyiben e meggyengülés előtti időszakot vesszük is, kétséges, hogy a monarchia támogatása következtében a francia faluközösségek erősebb ellenállásra lettek volna képesek földesuraikkal szemben, mint az angliaiak. Angliában sok faluban a 17. században még sokáig aktívan megőrizték az agrárközösségek és a falusi gyűlések a közösségi tudatot és érdekeket.

Amikor a fiziokraták a nagy gazdaságokat pártolták, mint a tökéletesítés egyedül hatékony eszközét, akkor úgy gondolták, hogy Anglia példáját utánozzák. Brenner magáévá teszi azon feltételezésüket, hogy *Angliát a nagy tőkés gazdaságok uralták*. Mingay szerint azonban e feltételezés módosításra szorul. Kimutatta, hogy a 20 és 100 acre (8,1 és 40,5 hektár) közötti birtokok száma – bár 1660 és 1750 között csökkent – még 1891-ben is 55%-kal meghaladta a 100 acre-nél nagyobbak számát. Caird 1878-as becslése szerint a bérbevett gazdaságok 70 %-a kisebb volt 50 acre-nél (20,2 hektár), és csupán 18 %-uk haladta meg a 100 acre-t. A regionális eltérések természetesen nagyok voltak: erős birtokaprózódás zajlott le pl. Lanchashire-ben, Shropshire-ban, Staffordshire-ben és a West Riding egyes részein, míg Kelet-Angliában nőtt a gazdaságok mérete. De egészben véve, a bérmunkások nélküli 'paraszt'gazdák száma 1831-ben pusztán 10 %-kal volt kisebb, mint a 1801-ben. Colquhoun 160 000-ben adta meg az angliai és walesi gazdák számát ami 10 000-rel meghaladta King 1688-as becslésének erre vonatkozó adatait. Következtetni lehet arra, hogy egy átlagos gazdaság nagysága Colquhoun-nál közelebb állt a 100, mint a 200 acre-hez.

Cantillon állította elsőként, hogy Angliában a gazdák általában jómódúbbak, mint más országokban, ahol a gazdaságok kisebbek. A nagyüzemi tőkés agrárgazdaság jelentőségét kiemelő gondolati sorban őt követte Quesnay, Turgot majd *Marx* is. Marx szerint a nagy földbirtok és vele a bérlőgazdák létrejötté ugyan maga is előfeltétele a tőkés termelésnek, mégis a mezőgazdaságon belüli vezetőszerpét a tőke csak fokozatosan és sporadikusan szerzi meg, és a tőkés mezőgazdaság szilárd bázisa végülis csak a nagy-

iparral jöhet létre. Mégis Skandináviában és Nyugat-Európa legnagyobb részében az iparosodás 1950-ig még nem vezetett nagy gazdaságok létrejöttéhez; a túlsúlyban lévő birtokok ekkor 50 hektár alatt voltak, az alföldi Anglia, Észak-Franciaország és Észak-Itália egyes részei, Dél-Itália, valamint Közép- és Dél-Spanyolország kivételével, amely vidékeken a 100 hektárnál nagyobb birtokok domináltak.

Brenner szerint a *kisüzemi gazdálkodás* nem volt képes a gabonatermelés növelésének tökeigényes műveletére. Szerinte a parasztgazdák csak munkaintenzifikálásra voltak képesek, ami pusztán az ipari növények, szőlő stb. termesztésében lehetett hatékony. Brenner szerint a munkaintenzifikálás nem jelentette a munka egységnyi hatékonyságának a fokozódását és így nem növelte a terméshozamokat (yields). A közzgazdászok azonban nem fogadják el egyöntetűen, hogy a munkabefektetés így különbözne minőségileg a tőkebefektetéstől. Flandriában is csak a nagyon kis birtokok álltak át az ipari növények kizárólagos termesztésére, a középparaszti gazdaságok viszont egyes gazdaságok voltak és nagyobb gabona-termékenységet eredményeztek, mint a fiziokraták hön szeretett nagygazdaságai. Még egy teljesen árutermelő mezőgazdaság esetében is teljes sikerrel versenyezhetnek a kis egységek a nagyüzemekkel, mint ezt a 19. század végi Franciaország példája is mutatja. Brenner propozíciójának a korai újkori időszakra történő alkalmazása igen kétséges gazdasági modellt eredményez, amely elvonatkoztat a társadalmi és politikai hatalomra vonatkozó mindenféle megfontolástól, mint ahogy attól is, hogy a parasztok hogyan állapították meg saját munkájuk önköltségét (costed their own labour).

Cooper ezután áttér a *francia és angol agrárstruktúra összehasonlítására*. Elsőként a két ország 18. századi birtokmegoszlását teszi az összevetés tárgyává. Kurrens becslés szerint 1780 körül a franciaországi földek 40 %-a tartozott a parasztokhoz, ezen belül Északon ugyanez az arány valamivel kisebb volt. A Gregory King adatai alapján végzett számítások szerint Anglia és Wales kb. 30 %-át birtokolták a szabad birtokosok és átlagosan 50 acre nagyságú szántó jutott mindegyikükre. Brenner szerint 1700-ra az angol földesurak a megművelhető földek túlnyomó többségét, úgy 70–75 %-át ellenőrzésük alá vonták. Csakhogy ez pontosan megegyezik az észak-franciaországi nem-paraszti birtokok arányával. Ennél is fontosabb, hogy az angol nagygazdaságok King által megadott 75 acre (30,3 hektár) nagyságú átlagos szántóterülete jól illeszkedik a Párizstól délre fekvő 10–40 hektáros középparaszti gazdaságok sorába. Az ilyen gazdaságok aligha felelhetnek meg a 'nagyüzemi tőkés gazdálkodásnak', amelytől Brenner a mezőgazdasági áttö-

rést várta, de ha ő épp ezt értette alatta, akkor nem tagadhatja meg e címet Észak-Franciaországtól sem, ahol általánosak voltak az ilyen méretű gazdaságok, és számuk egyre nőtt.

Cooper tanulmányának hátralévő részét főként az *angol és francia agrárviszonyok 15–18. századi átalakulásaira* vonatkozó adatok és részkezelések – sajnos legtöbbször nem egyértelműen konkluzív – bemutatása teszi ki. Az *angol parasztbirtokok nagyságának* hosszútávú átalakulását Cooper a következő regionális tendenciák ismertetésével illusztrálja. Az angol *midland*-en (in midland England) a szokásjogi birtokok mérete 1300-ra érte el mélypontját (kb. 12 acre-s vagy 4,8 hektáros átlag) majd a kisbirtokok száma 1500-ig csökkent és az ezt követő két évszázadon át is tovább ritkult. Cooper Leicestershire, a Cambridge-shire-i Chippenhan és a Wiltshire-i Chalk Country 17. századi példáját hozza fel a kisbirtokok eltűnésének illetve a nagy gazdaságok térnyerésének példáiként; ellenpéldaként pedig a Wiltsire-i Cheese Country-t, Lincolnshire és Cambridgeshire mocsárvidékeit vonultatja fel.

A *francia parasztbirtokok* átalakulása sok közös vonást mutat az angliaiakéval. Alsó Languedoc-ban – Le Roy Ladurie szerint – a parasztbirtokok még drasztikusabb aprózódásához vezetett 1300-ra a túlnépesedés, amelyből a 15. század elején meginduló kilábalás során kb. 12 hektár (30 acre) területű, középnagyságú 'yeoman' birtokok jöttek létre, amelyeket aztán a jóval nagyobb birtokok kiépülése váltotta fel a népesség és a járadék 16–17. századi növekedésével párhuzamosan. A nagyobb birtokok kialakulásának egy újabb hulláma következett a népesség és a járadékok 17. század végi pangása idején, de immár nem a 'yeoman'-ek, hanem a városi előkelők (urban élites) kezén. Bois Kelet-Normandiára vonatkozóan állapított meg hasonló tendenciákat: 1300-ra a legtöbb birtok 2 hektárryira (4,9 acre) aprózódott, majd a 14. század végén és a 15. század első háromnegyedében a középnagyságú parasztbirtokok és a törpebirtokok száma nőtt. 1527-re a folyamatos népességnövekedést a kisbirtokok osztódásához s a középnagyságúak hanyatlásához vezetett. Mindazonáltal itt a középbirtokok 15. századi gyarapodása is kevésbé volt jelentős, mint Languedoc-ban vagy az angol *midland*-en, és maradéktalanul eltűnik, amennyiben másképp definiáljuk a 'középnagyság'-ot. Észak-Franciaországra vonatkozóan pedig a parasztbirtokok jelentős csökkenését és a 20 hektárnál nagyobb birtokok jelentőségének növekedését tekinti Cooper az 1550 és 1700 közötti időszak jellegzetes átalakulásának.

A 16. század közepén egy *tipikus vegyes-gazdaságú francia* faluban

(Avrainville) Jacquart kutatásai szerint a földnek közel 2/3-át 10 hektárnál (25 acre) nagyobb gazdaságok foglalták el, és e terület több mint felén fogadtak bérmunkásokat. Ez ugyan nem demonstrálja a potenciális agrárkapitalisták létét, viszont nagyon hasonló az *angol nyílt-mező* rendszerű vidékek (open-field England) állapotához és tendenciáihoz (amelyről Le Roy Ladurie úgy gondolja, hogy a 17. század végén elvezetett az agrárkapitalizmushoz). Avrainville-ben 1550 körül kb. 25 %, Leicestershire-ben és Lincolnshire-ben 1525-ben 20 illetve 33 % volt azoknak az aránya, akik bérmunkától függetek. Eltérés valószínűleg csak abban volt, hogy a városi előkelők Franciaországban nagyobb mértékben váltak földbirtokosokká és ezáltal bérlőik kölcsönzőivé (make advance), ami viszont egyaránt jelenthette a városi tőke produktív beruházását és a parasztok uzorás kizsákmányolását is.

Bármilyen magas lehetett is a francia vidéken a kis parasztbirtokosok aránya, ez még nem bizonyítja, hogy egy *parasztok uralta* gazdaságot alkotott (legalábbis a szó Csajanov és Thorner által használt értelmében nem) mint ahogy a tőkés földbirtokosok vagy nagygazdák léte sem bizonyítja azt, hogy *tőkés dominálta* gazdaság volt. Valójában a francia mezőgazdaságot a *piac uralta*, és a 16. században még nem jellemezték az angliaitól minőségileg szembetűnően elütő áramlatok és lehetőségek. *A két ország agrárgazdaságában a 16. század közepe után jelentkeztek nagyobb különbségek, amelyek a 17. század vége felé kulmináltak*: fejlődésük először 1560 után kezdett eltérni, majd fokozottabb mértékben 1670 után.

1560 után Franciaországban a polgárháború eredményeként az agrártermelés, agrárnépesség és járadékok korábbi növekedése megszűnt, majd csökkenésbe ment át. Az 1590-es években ugyan Angliát is sújtották a rossz termések és a magas árak, de korántsem vezettek olyan katasztrófákhoz, mint Franciaországban, és a népesség és járadékok növekedése tovább folytatódott. Franciaországban viszont egy új helyreállítási időszakra volt szükség: a földesurak kedvezőbb feltételeket ajánlva ösztönözték a bérlőket a gazdaságok felvételére, akárcsak korábban a 15. században. Ez főleg az alacsonyabb járadékok, a pénz-, vetőmag-, vagy eszközölcsön, illetve a földesúr általi újjáépítés formáját öltötte; a bérlet hosszú időre történő megkötése viszont csak kivételképp fordult elő. Bár a regeneráció és a népességnövekedés a Loire-től északra egész 1640-ig folytatódott – Délen pedig egész 1670-ig – a Fronde okozta visszaesés bekövetkezésekor Jacquart szerint még sem a termelés, sem a népesség nem érte le az 1560-as szintet.

A párizsi régióban a legtöbb *nagygazda* átvészelte a 16. század második felében és a 17. század közepén bekövetkező válságot egyaránt, bár az

utóbbi kevésbé szilárdan, mint az első. A *demesnék* és a *városiak birtokai* pedig nőttek, és e folyamat nem korlátozódott a párizsi területre: Beauce-ban pl. a szokásjogi bérletekből összevont (engrossed) gazdaságok átlagmérete a 16. században 40 hektár volt, 1696-ban viszont már 75 (és itt is a helyi kereskedők voltak aktívak a 16. században, a 17. században viszont hivatalnokok (officers) váltották fel őket). A *paraszi tulajdonban* levő földmennyiség viszont csökkent. Avranville-ben pl. a parasztbirtokok aránya 47 %-ról 20 %-ra csökkent 1560 és 1670 között (a Párizstól és más városoktól távolabb fekvő falvakban e csökkenés mértéke természetesen kisebb volt) és a földnek több mint fele 50 hektárnál nagyobb gazdaságokhoz tartozott. A földnélküli parasztok száma – jelentéktelen szintről indulva – rohamosan nőtt, amit fokozott az is, hogy a 16. század végétől a faluközösségek eladósodása a közösségi földek eladásához vezetett, ami elsősorban a szegényebb parasztok helyzetét súlyosbította. Franciaország nyílt-mező rendszerű vidékein a nagyobb gazdaságok kialakulása és a kisparasztok pauperizálódása és proletarizálódása volt a fő tendencia. Brenner eltúlozza azt a mértéket, amelyben a parasztbirtok – különösen Észak-Franciaországban – képes volt túlélni az adósságok és összevonások nyomását.

A 17. század közepi válság nyomán a mérsékelt földterületet művelő *bérlőgazdák* (farmers) tömeges *tönkremenetel*e is bekövetkezett. Az alacsony gabonaárak, a helyreállított járadékok és a növekvő adók hatására a gazdák haszna csökkent, adósságaik összege pedig folyamatosan nőtt. E szorult helyzetben felszerelésük, igavonó állataik (plough-teams) és állatállományuk elzálogosítására vagy eladására, azaz forgótőkéjük felszámolására kényszerültek, illetve többnyire maga a földesúr sajátította ki felszerelésüket és állataikat, még mielőtt a bérlők hátralékai (arrears) meghaladnák ezek értékét. A gazdálkodók tönkremenetelével sok gazdaság bérlők hiányában a földesurak kezén maradt, némelyik kisebb egységekre lett osztva, más gazdaságok pedig a *legnagyobb gazdálkodók kezén összpontosultak*, akik egyben a földesúri vámok és illetékek (dues and tithe) bérlői (farmers), pénzkölcsönzők és kereskedők is voltak. A nagy-gazdaságok létrejötté és megszilárdulásá így a Fronde után vált dominánssá.

A járadék- és árcsökkenés, továbbá a gazdálkodók tömeges csődje azaz a váratlan eredménnyel járt 1670 után, hogy Észak-Franciaország egyes részein a *mauvais gré* (ill will, rosszakarat) szokása arra tette képessé a nagygazdákat, hogy földesuraik és faluközösségeik felett egyaránt hatalmat szerezzenek. E szokás biztosította számukra, hogy hozzájárulásuk nélkül a földesúr a bérleti idő lejártával sem engedhette át másnak a gazdaságot. Ha

mégis kiadta a földet egy másik bérlőnek, akkor ennek az új bérlőnek azzal a veszéllyel kellett szembenéznie, hogy a falusiak kiközösítik, gazdasági épületeit pedig felgyújtják. E szokás eredményeként egymás között házassó gazdaságiak indultak virágzásnak, amelyek magántulajdonként (private property) kezelték, egymás közt cserélték és utódaik között felosztották a gazdaságokat. Jacquart Ile-de-France-ban véli felfedezni a nagygazdák hasonló oligo-póliumát, amit az tett lehetővé, hogy pusztán néhány család rendelkezett a szerződéses bérletek felvételéhez szükséges gazdasággal, s így e bérletekért nem folyt valódi versengés. Fuller és a klasszikus politikai gazdaságtan alapelvei szerint, a francia szántógazdaság viszonylagos eredménytelenségének egyik oka épp e verseny hiánya volt, továbbá a földesuraknak a járadékok megemelése (put up) terén vallott kudarca 1780 előtt és 1810 után. Észak-Franciaországban a nagygazdák uralmát a forradalom megerősítette, majd tovább szilárdult a 19. század első felében is.

Észak-Franciaországban tehát a tőkés gazdálkodók gazdasági és társadalmi súlya jóval nagyobb volt, mint Angliában. De Angliában is csak a *gabonatermő vidékek* kedveztek a nagyobb gazdaságoknak, míg az *állattenyésztő régiókban* a parasztgazdák viszonylag jómódúak voltak és számuk is nőtt a 17. század folyamán, mint ezt Joan Thirsk kimutatta. A – gyakran még nyílt-mező rendszerű – gabonatermesztő vidékek és az állattenyésztő területek ugyanilyen típusú kontrasztját állapította meg Le Roy Ladurie Észak-Franciaország gabonatermő területei és a parasztok által dominált elmaradott *blocage* régiók között. Három különbség azonban mutatkozik: 1. Az angol szántóföldek fejlesztésére fordított befektetések és az angol állatállomány nagysága meghaladta a franciaországit. 2. Angliában 1700-ra sokkal fejlettebb és kevésbé lokális volt a kereskedelmi hálózat (marketing network) mint Franciaországban, és az angol parasztcsaládi gazdaság (peasant family farm) sokkal erősebben orientálódott piacra, mint a francia. 3. A távoli piacoktól függő vidéki iparok (rural industry) Angliában az állattenyésztő területeken alakultak ki, míg Franciaországban az állattenyésztő vidékek inkább vándor munkaerőt termeltek ki, s maguk a vidéki textiliparok a szántógazdaságú régiókban jöttek létre a 17. század vége felé.

Postel-Vinay és Le Roy Ladurie feltételezi, hogy a *járadékok* magas szintje volt a francia agrárfejlődés akadálya. Ez a feltevésük Cooper szerint nem támasztható alá megnyugtató módon. Való igaz, hogy a polgárháborút követően Franciaországban a földesurak a század végéig tartani tudták a helyreállított járadékszintet, Angliában viszont már 1668-ban általános volt a panasz a járadékcsökkenés miatt. De a 17. század végi beszámolók

gyakran állapítják meg a francia és angol járadékok hasonló szintjét (az össztermékhez viszonyított arányukban mérve) ami kétségesse teszi, hogy a járadék nagysága önmagában döntő különbséghez vezetett volna a két agrárgazdaság fejlődésében. Nagy jelentőséget tulajdonít viszont Cooper a *mezőgazdasági hitel* (rural credit) és az *állami adóztatás* terén mutatkozó eltéréseknek.

Sajnos a *mezőgazdasági hitelre* vonatkozó anyag szigorú értelemben véve nem összevethető: míg a francia tanulmányok a paraszti eladósodásra koncentrálnak, addig az angol kutatások forrásai gazdagabb információval szolgálnak a hitelezőkről, mint az adósokról (about credits owned than about debts). A francia tanulmányok így az egész 1560 és 1720 közötti, és különösen az 1640 utáni időszakra vonatkozóan egyöntetűen a kispaszatok növekvő adósságterheit és földjeik elvesztését mutatják be. (Angliában az ennek megfelelő folyamat a nagy uradalmaik körüli szabad birtokok felvásárlása volt.) Angliában viszont a pénzkölcsönzésnek a falu társadalmán belüli eloszlása jelentős akadályt jelentett az uzsorás monopóliumok növekedése számára, és sikerült egy kiskockázatú tőkét szolgáltató pénzpiacot eredményeznie. Úgy látszik tehát, hogy a lényeges eltérés abban állt, hogy Angliában kisebb volt a városi előkelőktől vagy néhány nagygazdától való függés, és viszonylag bőséges volt a falu szintjén, pusztán adóssal felvett hitel, noha természetesen sok hitel származott a városokból is, különösen olyan megbízottaktól (attorneys), akik a föld megszerzésére használták fel a jelzálogokat (mortgages). Ha Angliában kisebb is volt a város gazdasági uralma a vidék fölött (részben a városi előkelők kisebb hatalma és mérsékelt kiváltságai révén) paradox módon Franciaországban egészében véve mérsékeltőbb volt a városiasodás, mint Angliában. E téren egyébként Észak-Franciaország megint jobban hasonlított Angliához, mint más régiók.

1760-ra az angol és francia mezőgazdaság között jóval nagyobb különbségek voltak, mint 1560-ban, még akkor is, ha az összehasonlítás pusztán a nyílt-mező rendszerű Franciaország túlnyomórészt szántógazdaságú területeire korlátozódik. Az eltérés a 17. században következett be, talán elsősorban úgy 1670 és 1720 között, amikor Angliában a mezőgazdasági felszerelések és a termelés szintjét sikerült megőrizni, sőt néhány esetben növelni is, Franciaországban viszont jelentős csökkenésük következett be. A francia földesurak nyilvánvaló törekvései a helyreállítás előmozdítására azért vallottak végül kudarcot, mert a franciáknak a helyreállítás két szakaszáról kellett gondoskodni, míg az angoloknak csak egyről. Az angolok számára a folyamatos közvetlen *adóztatás* (direct taxation) csupán 1641 és

1661 között létezett, majd pedig az 1690-es években, míg Franciaországban a pénzügyi nyomás (fiscal pressure) folyamatos volt. A pénzügyi nyomás enyhülése az 1660-as években nem sokat segíthetett a francia nagygazdákon, megújulása pedig – 1670 után és még inkább 1688 után – épp egybeesett az agrárjövödelmek esésével. A felépülés és némi növekedés akkor következett be, amikor a pénzügyi nyomás és a közvetlen adóztatás csökkent 1720 után, legalábbis az 1770-es évekig. Angliában ugyan az egy főre jutó adóteher a 18. században végig jóval nagyobb volt, mint Franciaországban, de Angliában a fogyasztásra kivetett adó aránya volt magasabb, míg Franciaországban mindig a közvetlen adó hányada volt nagyobb; azaz Franciaországban a városi lakosság enyhébben, az agrártermelők pedig jóval erősebben voltak megadóztatva, mint Angliában.

Franciaországban a 'földesúri reakció' része volt egy hallgatóságos alkunak, amit az állam és a nemesség kötött a parasztság kárára. Valójában a nemesség sem volt homogén, a francia monarchia a főneméseknek (*les Grands*) kedvezett, a magasrangú talárosok (high robes) és a pénzemberek némelyikének – az alsóbb nemesség és a helyi előkelők rovására. Míg korábban a helyi földesurak és előljárók (notables) különböző mértékig fel tudtak lépni bérlőik és parasztjaik védnökeként a királyi adóztatással szemben, a 17. század vége felé fokozott mértékben megnehezedett számukra. A patronálás ilyen lehetősége most a mágnások kiváltsága lett. Az alsó nemesség védnöki és közvetítői szerepe, a parasztok és a külső hatalmasságok között, szétmállott. Angliában viszont a földadó-adminisztráció lehetővé tette a helyi nemesség és a helyi közösségek vezetői számára, hogy részt vegyenek a nemzeti közigazgatásban.

Cooper végezetül kísérletet tesz az *agrárkapitalizmus* fogalmának, és az angol-francia eltérésben játszott szerepének a tisztázására. A fő terminológiai problémát abban látja, hogy mivel a mezőgazdasági felszerelések formájában már a kapitalizmust megelőzően is létezett tőke az agrárgazdaságban (leglényegesebb elemét pedig az állatállomány képezte) így minden tehető gazda kapitalistának tekinthető. „A francia és az angol mezőgazdaság közötti kritikus különbség a 17. században valószínűleg abban állt, hogy Angliában nagyobb volt – és egyre nagyobb lett – az állatállománynak a földhöz viszonyított aránya, mindenekelőtt a szántóvidékeken. Brenner professzor és mások azonban valami jelentősebbet szeretnének mondani arról, hogy Anglia gazdagabb volt, mint Franciaország. Ők ezt olyan teleológiai folyamat részének tekintik, amely a termelékenység fokozását elősegítő befektetések, továbbá a munka és a termelőeszközök szétválasztá-

sa révén megteremti az ipari kapitalizmus nélkülözhetetlen bázisát, a proletariátust létrehozó agrárkapitalizmust. Az összehasonlító elemzés itt elrejtí irányadó előfeltevését, t.i., hogy a kisüzemi paraszti gazdálkodás nem érhet el olyan termelékenységgel, amilyenre az iparosítás fenntartásához szükség van, noha Flandria példája szerint ez mégiscsak lehetséges volt.”³⁸

Robert Brenner:

„Az európai kapitalizmus mezőgazdasági gyökerei”³⁹

Vitazáró tanulmánya elején Brenner újrafogalmazza a demográfiai interpretációval szembeni ellenvetéseit, mindenekelőtt Postan és Hatcher írásával polemizálva. Hangsúlyozza, hogy távol áll tőle a demográfiai modell két alaptételének e teljes elutasítása. Soha nem tagadta, hogy a népességnövekedés – a technikai stagnálás feltételei között – megemeli a földárakat a munka árához képest, s az élelmiszerárakat is növeli az iparcikkek árához viszonyítva, az egy főre jutó termelési eredményeket viszont csökkenti; a népességsökkenés pedig fordítva. Brenner kikötése pusztán annyi, hogy ezek a változások önmagukban nem magyarázzák meg a jövedelmek megoszlásának középkori változásait: a demográfiai változásoknak a földesurak és parasztok közti jövedelem-eloszlásra gyakorolt hatása attól függött, hogy melyiknek volt elég ereje az illetékek megváltoztatásához vagy változatlanul tartásához. Brenner továbbra is kifogásolja, hogy a demográfiai interpretátorok – a jövedelemmegoszlás demográfiai magyarázhatósága végett – a demográfiai fejleményekből vezetik le a hatalom és a tulajdon megoszlását is a középkori Európában. Ez tükröződik Postan és Hatcher azon megállapításában, hogy a 13. századi Angliában a népességnövekedés tette képessé a földesurakat arra, hogy fokozzák szokásjogi bérlők terheit, és ugyanilyen típusú az a magyarázat is, amely szerint a későközépkori népességsökkenés idézte elő a jobbjátság hanyatlását Nyugat-Európában. A demográfiai interpretáció másik, Brenner által elfogadott malthusianus alapeleme az a feltevés, hogy a preindusztriális Európában fellelhetők egy kétfázisú, önkiigazító agrárciklus nyomai: vagyis egy olyan összefüggés, hogy a hanyatló termelékenység mellett bekövetkező népességnövekedés a termelési tényezők aránytalanságához, majd nyomorhoz és éhínséghez vezet, ez a „túlnépese-dés” viszont megindítja a föld és munka egyensúlyát helyreállító népesség-

csökkentést. Ugyanakkor, Brenner ebben az esetben is felhívja a figyelmet a modell korlátozott magyarázó erejére: a vizsgált nagy nyugat-európai agrárciklus esetében már a „túlnépesedés” tényleges jelentkezése is a jövedelemmegoszlástól függött (a földesúri birtok és többletelvonás növekedésének mértékében alacsonyabbra került a népesedési „plafon”), másrészt pedig nem jutott szükségképpen érvényre a malthusiánus mechanizmus önkigazító tendenciája (a „túlnépesedést” követő népességcsökkenés jövedelmük csökkenésével fenyegethette a földesurakat, s ezzel fokozott többletelvonásra ösztönözhetette őket, ami a termelés megzavarásán keresztül az egyensúlyhoz való visszatérés helyett további népességcsökkenést idézhetett elő).

Le Roy Ladurie és Bois vádjaira válaszolva – melyek szerint összemossa a „gazdaságit” és a „politikait”, illetve „politikai” és „voluntarista” marxizmust képvisel – Brenner megvallja, hogy valóban a feudális rendszer megkülönböztető jegyének tekinti „a gazdasági” és „a politikai” „összeolvadását”. Az uralkodó osztály újratermelésének „gazdasági” feltételei a terméktöbblet elvonásának gazdaságon kívüli kényszeren alapuló rendszerétől függttek, s ugyanez a többletelvonási rendszer volt a kulcsa a feudális gazdaság európai fejlődésének is. A feudális többletelvonásnak azért volt nélkülözhetetlen eleme az erőszak, mivel a földesurak e téren alig hagyatkozhattak gazdasági eszközökre: a termelést kivitelező parasztok, létfenntartási eszközeik szilárd birtokában, a földesurak gazdasági beavatkozása nélkül is gondoskodhattak saját újratermelésükről, s így a földesurak kezén levő földek önmagukban nem biztosíthatták a paraszti terméktöbblet elvonását. E többlet megszerzéséhez a földesuraknak ellenőrzésük alá kellett vonniuk a parasztok személyét. Bizonyos körülmények között lehetővé vált ugyan a feudális uralkodó osztály számára, hogy gazdaságon kívüli kényszer nélkül, pusztán földtulajdona bázisán vonjon el többletet a parasztoktól: olyan esetekben, amikor a parasztság egésze nem rendelkezett a létfenntartáshoz szükséges földmennyiséggel, s a parasztok egy része kénytelen volt pótlólagos földdarabokat bérbe venni. Ilyen helyzetet eredményezett az 1050 utáni népességnövekedés is. Ez a „túlnépesedés” irányába mutató tendencia, s a föld iránti kereslet ezzel járó növekedése azonban csak korlátozott lehetőségeket teremtett: a 12–13. századi népességnövekedés idején az európai földesúri osztály különféle szekciói nem rendelkeztek elegendő földdel, a 14–15. századi népességcsökkenés idején pedig még meglevő földjeikből is nehezen tudtak jövedelmet húzni. Ez is mutatja a földesurak végső függőségét azoktól az intézményektől, amelyek segítsé-

gével gazdaságon kívüli kényszerrel vonhattak el többletet. A feudális gazdaság fejlődését tehát nem lehet pusztán a Bois által javasolt „gazdasági” formula segítségével megragadni.

Postan és Hatcher a hanyatló termelékenység okát a technológiai stagnálásban és az elégtelen földesúri beruházásokban látja. A technológiai újítások hiányát a technológiai lehetőségek elégtelenségével magyarázzák, az alacsony szintű beruházások pedig megfelelnek az alacsony szintű technológiának. Brenner szerint viszont a középkori Európában is be lehetett vezetni termelékenységnövelő technológiákat, s bizonyos esetekben ez ténylegesen meg is történt. A termelékenyebb módszerek átvételét így mégsem a technológiai lehetőségek hiánya akadályozta, hanem a feudális többletelvonási viszonyok (tulajdonviszonyok). A tőkebefektetés fő formája ennél fogva nem a termelési eszközök fejlesztése, hanem az új földek művelés alá vétele volt. Mindaddig, amíg új földek elérhetőek voltak, és a népesség nőtt, a földesurak parasztok letelepítésével növelhették jövedelmüket, s ugyanakkor – minthogy a parasztok helyzete is javult, s kevés konfliktus volt – az erőszak költségeitől is megszabadulhattak. A művelés alá vehető földek korlátozott mennyisége miatt azonban a termelés növelésének ez az extenzív módja is akadályokba ütközött, s a kolonizáció helyett a gazdaság újraelosztása lett inkább a fejlődés formája: úgy 1000–1100-tól a „politikai felhalmozás”, vagyis a hatékonyabb katonai szervezet és/vagy erősebb többletelvonó gépezet létrehozása felé mutató tendencia uralta a feudális korszakot. Minthogy ez a tendencia újabb és újabb földbirtokadományozásokra kényszerítette a földesurakat, ezért a „politikai felhalmozás” saját állandósítása és fokozatos kiterjesztése felé hatott. A „politikai felhalmozás” ugyanakkor azt is megkövetelte, hogy az uralkodó osztály mind jobban szervezze meg önmagát. A politikai kooperáció kidolgozottabb formáira volt szükség egyrészt a mind jobban szervezett parasztközösségek és a paraszti mobilitás ellensúlyozásához, másrészt a földesúri birtokok kölcsönös biztonságának előmozdításához, harmadrészt a „külső” hadviselés mind hatékonyabbá tételéhez. Vagyis a feudális felhalmozás egyik lényeges alapja a politikai centralizáció, a feudális államok fejlődése volt, ami viszont tovább fokozta a termelékenység hanyatlását.

Guy Bois szerint a középkor egyik legfontosabb tendenciája „a feudális illeték-ráta süllyedése”, vagyis az össztermékből való földesúri részesedés relatív csökkenése volt. Brenner elfogadja, hogy Észak-Franciaországban egy ilyen trend érvényesült a 12. század második felében és a 13. században. Elfogadja azt is, hogy az illetékek rátájának ez a csökkenő tenden-

ciája előmozdította a népességnövekedést és a parasztbérletek szaporodását, amikor pedig ez a gazdasági növekedés elérte határait, akkor a földesúri illetékek abszolút nagysága is esni kezdett. Nem találja kielégítőnek viszont Bois magyarázatát, mely sem arra nem ad választ, hogy miért nem tudták a földesurak erőszakos eszközökkel szinten tartani vagy éppen növelni az általuk kivetett terheket, sem pedig arra, hogy miért nem tudták a földesurak annyira megnövelni demesnéiket, hogy ezzel ellensúlyozzák a szokásjogi földekről eredő hozadékok csökkenését. Bois modellje ráadásul az angol adatokkal már egyáltalán nincs összhangban. A 13. századi Angliában a szokásjogi földek olyan jobbágybirtokok voltak, amelyek mindenféle önkényes földesúri teher kivetésének voltak kitéve, s ennél fogva a földesurak jobbágybérleik össztermékének 50 %-át elvonták, míg a francia szokásjogi parasztlakos esetében ugyanez az arány mindössze 9–10 % volt. Angliában továbbá jóval nagyobb volt a demesnék aránya is: a megművelt földterület egyharmadát tették ki (s természetesen a 13. századi népességnövekedés alatt növekvő járadékot hoztak), szemben az észak-franciaországi 10 %-kal. A gazdasági növekedés idején tehát Angliában a jövedelmek fokozottan a földesurakhoz áramlottak, oly nagy kontrasztban a francia fejleményekkel, hogy a 13. századot egyes történészek hajlamosak a francia „paraszti hódítás” és az angol „földesúri reakció” évszázadaként jellemezni.

Bois e különbségeket Anglia elmaradottságával magyarázza: a két ország ugyanazt a fejlődési utat járta, csak Anglia lemaradt Franciaország mögött, de végső soron ő is ki volt téve a csökkenő illetékek és zsugorodó demesnék tendenciájának. A középkori Anglia hosszú távú trendjei ezzel szemben a franciaországitól időnként teljesen eltérő irányba mutatnak, s így Bois interpretációja ellen szól. Brenner nem is Anglia viszonylagos „gazdasági” lemaradásával magyarázza a két ország eltérő fejlődését, hanem a feudális uralkodó osztály „politikai” szervezetsége terén elért viszonylagos előnyével. A koraérett angol feudális centralizáció a normandiai normann „politikai” szervezet örököse volt, s mint azt is, egy erős királyi hatalom és egy erős arisztokrácia összefonódása jellemezte. A királyi hatalom kiépítése az arisztokrácia érdekében s annak támogatásával történt, s előfeltételezte az arisztokrácia szervezetségét és összetartását. A parasztlakos növekvő illetékeinek és fokozódó feudális kötöttségeinek az erős állam kiépülése volt a forrása Angliában, amit az is mutat, hogy a feudális uralkodó osztály időleges dezorganizálódása jelentős előnyöket hozott a parasztlakosnak a 12. század közepén, míg a monarchia újraerősödése a parasztlakos fölötti földesúri hatalom helyreállításával járt a század második felében. Az angol centralizáció

11. század végi és 12. századi erősödésével egyidőben Franciaország túlnyomó részét a hatalom szélsőséges felaprózódása jellemezte. Politikai koherencia hiányában a földesurak nem tudtak felülkerekedni a paraszti ellenálláson, s így „a feudális illetékek süllyedő rátájának” tendenciáján sem. Ezt mutatja, hogy a franciaországihoz hasonlóan jól szervezett és lázadó angol parasztok nem tudtak hasonló eredményeket elérni a jobban egyesített angol uralkodó osztállyal szemben.

A 13. század második felében vagy a 14. században Nyugat-Európa szinte minden részén végéhez ért a népességnövekedés. A pestis már egy folyamatban levő népesség hanyatlást fokozott katasztrófális méretűvé a 14. század közepétől. A népességcsökkenés azonban, a gazdasági és demográfiai regeneráció megindítása helyett a hanyatlás további hosszú időszakát vezette be. Ennek az a magyarázata, hogy jövedelmeik hanyatlása arra ösztönözte a földesurakat, hogy a parasztszopolyozás és az intra-feudális hadviselés hatékonyabbá tételével segítsenek magukon, ami a termelőerők további szétzilálását és pótlólagos népességcsökkenést idézett elő. A válság bekövetkezésének ideje és menete ugyanakkor – osztályviszonyoktól függően – területenként eltérő volt.

Észak-Franciaországban a földesúri jövedelmek hanyatlása már legalább a 13. század közepén megkezdődött. A századvégtől e hanyatlás jelentős lépésekre ösztönzött egy központosított államhatalom és központosított többletelvonó rendszer kiépítése irányában. A növekvő adóztatás viszont egy olyan parasztságot sujtott, amely a 14. század elejére már elérte teljesítőképessége határait, s így a termelés szétzilálásához s a népesség ellátásának aláaknázásához vezetett. A bekövetkező népességcsökkenés azonban kevesebb adófizetőt jelentett, s az így tovább csökkenő jövedelmekre a földesurak a háborúskodás fokozásával, a királyi adószedés növelésével és az államgépezet további kiépítésével válaszoltak. Mindez a 14. század második, és a 15. század első felében a hanyatlás „pokoli ciklusát” léptette életbe, ami katasztrófális méreteket ért el az 1430-as és 1440-es évekbe.

Angliában a földesúri jövedelmek stagnálása vagy hanyatlása csak a 14. század első évtizedeiben indult meg – a népesedési plafon elérésével és a népesség hanyatlás megindulásával egyidőben –, de a 14. század közepi pestist megelőzően valószínűleg még nem kerültek komoly veszélybe. A régi járadékszint fenntartására – korábbi sikereikből kiindulva – a földesurak a decentralizált többletelvonó gépezetet próbálták erősíteni. Ennek segítségével részben sikerült is fenntartani a korábbi járadékszintet, ami viszont aláásta a parasztok gazdasági és demográfiai regenerálódó képességét, s így

a franciaországihoz hasonló süllyedő spirálmozgást idézett elő. Angliában mindazonáltal sokkal enyhébb volt a válság: a 15. század első felében a földesúri reakció megtört a paraszti ellenálláson, továbbá nem sújtották az országot a franciaországihoz hasonló háborús pusztítások. Végül is az angol arisztokráciának hosszú távon nem sikerült gazdaságon kívüli eszközökkel fokoznia a többletelvonást, s jövedelmét külső katonai hódítással próbálta helyreállítani, ami rövid távon sikerült is.

A 15. század közepétől Nyugat-Európa nagy részében egy új gazdasági fellendülés időszaka kezdődött. Brenner szerint az új fellendülési periódus lehetőségei és veszélyei a későközépkori válság nyomán kialakult új többletelvonási rendszerek – Kelet-Európában a megerősített jobbágyság, Franciaországban az újonnan kialakult abszolútizmus, Angliában pedig a frissen létrehozott kapitalista agrárviszonyok – jellegéből fakadt, melyek az uralkodó osztályok önszerveződésének korábbi szintjét mindegyik esetben meghaladták, s így az ilyen irányú feudális tendencia folytatásának tekinthetők.

Brenner újabb adatokkal erősíti meg azt a – Postan és Hatcher által megkérdőjelezett – korábbi állítását, hogy a 15. századi népességcsökkenés, illetve a földesúri jövedelmek ezáltal kialakult veszélyeztetettsége volt a döntő ösztönzés a parasztnak jobbágysági kötöttségeinek megerősítésére az Elbától keletre. Heide Wunder kritikája ellenére is fenntartja, hogy ennek lehetősége mindenekelőtt a keleti paraszttelepülések kolonizációs eredetével, „mesterséges” jellegével magyarázható. Wunder kritikájára Brenner többek között azt válaszolja, hogy bírálója nem veszi észre, hogy a kelet-európai parasztság nagyon kedvező kezdeti helyzete ellenére osztályként még gyenge maradhatott, mivel e kedvező feltételeket a földesuraktól kapták, s nem maguk vívták ki. A jobbágykötöttségek fokozásához a kelet-európai földesuraknak újjá kellett szervezniük saját politikai szervezetüket is, ami lehetővé tette ugyan számukra, hogy hasznot húzzanak a 16. századi fellendülésből, hosszú távon azonban a gazdasági szétzilálódásnak nyitott utat.

Brenner és Bois egyetért abban, hogy Franciaországban a kis parasztbirtokon alapuló termelés megszilárdulása és az abszolútista állam centralizált többletelvonása volt felelős a folytonos mezőgazdasági stagnálásért, és végül az agrárválságért, de eltérően értékeli ennek eredetét. Brenner álláspontja az, hogy a francia földesuraknak azért nem sikerült megakadályozniuk a feudális illethekek rátájának csökkenését a 16. század elején, mert a paraszti földtulajdon – egy hosszú folyamat eredményeként – mindinkább megszilárdult. Croot és Parker azt vonja kétségbe, hogy a francia királyság

komoly paraszttámogató erőt jelentett volna, sőt azt is, hogy a francia paraszttulajdonjogai erősebbek lettek volna az angolokénál. Brenner nem tagadja, hogy a királyi adóztatás tönkretette a francia parasztság egy részét, de fenntartja, hogy emellett magát a paraszti tulajdont a királyi igazságszolgáltatás igenis védte: a monarchia megakadályozta, hogy a 15. század során nagy mennyiségben megürült szokásjogi földeket a földesurak saját demesnéjúkhöz csatolják; a 15–16. században az állam a jobbágyság maradványainak az eltörlésére törekedett; a 15. század közepétől a királyság egy sor rendeletet adott ki a helyi szokások támogatására; végül pedig a monarchia affelé tartott, hogy a királyi *taille* begyűjtéséért a parasztfalvakra helyezze a felelősséget, s ezzel megerősítette e közösségeket földesúri riválisaikkal szemben.

Az abszolutista állam a többletelvonás régi, decentralizált formáival konfliktusban, s azok kárára fejlődött, minek során sok feudális földesúr vált vesztesé. Emiatt az abszolutizmus kialakulása szisztematikus, bár sporadikus és végső soron hatástalan ellenállást váltott ki a földesúri osztályból. Másrészt viszont a francia abszolutizmus sok olyan földesurat fel tudott szívní állami hivatalaiba, akik a régi rendszer eróziójának estek áldozatul. Saját erejének biztosítása végett a koronának biztosítani kellett hivatalviselői hűségét, s ezt a parasztoktól elvont többlet egy része feletti magántulajdon-jogok biztosításával tette. A hivatalviselők függetlenedése nyert kifejezést a hivatal teljes örökölhetőségének 1604-es deklarálásában és a hivatalviselők növekvő önszerveződésében a *parlament*-ek keretei között. Az osztályviszonyoknak ez az új kikristályosodása katasztrófális hatást gyakorolt a gazdasági fejlődésre: tovább erősödött a parasztbirtok (s annak régi korlátai: a specializálódás és fejlesztés hiánya, a felaprózódás tendenciája a felhalmozás helyett), de egy hatékonyabb többletelvonási rendszer terheit viselte. A 16. század második felében a népesség- és termelés-növekedési plafon újabb elérésével kiéleződtek az újraelosztási harcok, de most az adóztatáson és hadviselésen keresztül zajló „politikai felhalmozás” minden korábbi szintet meghaladt. A 16. század közepi stagnálás és hanyatlás ezért vezetett a századvégi katasztrófához, majd pedig átvitt „a 17. század általános válságába”.

Az angol arisztokrácián belül — amely sem a paraszttulajdonjogok visszaállítására, sem az abszolutizmus kiépítésére nem volt képes — a tengerentúli kompenzációs lehetőségek megszűnésével a széthúzás vált uralkodóvá, ami az állam összeomlásához és polgárháborúhoz vezetett a 15. század középső részében. A továbblépés alapjául feudális hatalmuk marad-

ványa, a föld feletti ellenőrzésük szolgált: az, hogy nagy kiterjedésű demes-nék felett rendelkeztek, és hogy a szokásjogi bérlőket meg tudták akadályozni a teljes tulajdonjog megszerzésében. Croot és Parker szerint Brenner alábecsüli az angol parasztság földbirtokosi pozícióit, s ezen belül is különösen az örökbérllet biztonságát. Brenner válasza az, hogy az örökbérllet biztonsága pusztán egyike a paraszti földtulajdont befolyásoló tényezőknek, de mindamellett Anglia jelentős területein nagyon kedvezőtlen és bizonytalan volt az örökbérllet státusza. Croot és Parker saját adatai mutatják, hogy az örökbérlők támogatása csak a 17. század elején történt meg, vagyis az árak és járadékok egy évszázados növekedése idején semmiféle jogilag megállapított határa nem volt az illetékek emelésének. A földesurak számára természetesen csak arra adott jogot kiterjedt földtulajdonuk, hogy versenyjáradékért haszonbérbe adják. Bár kezdetben – a 15. században – e járadékok nagyon alacsonyak lehettek, mégis amíg fennállt a földért folyó verseny lehetősége, addig a haszonbérletek piaca jelentette a bérlők differenciálódásának alapvető feltételét. A társadalmi viszonyok új rendszerében a termelés szervezői és a közvetlen termelők (néha egyazon személy) többé nem voltak újratermelésük eszközeinek teljesen birtokában, és így arra kényszerültek, hogy rendszeresen piacra termeljenek. Ennek eredménye: verseny a bérlők között a földért és a földesurak közt a bérlőkért, ami végső soron specializálódásra és fejlesztésre ösztönzött, idővel pedig a kis, hatástalan parasztbérlőknek nagy tőkés farmerekkel történő felváltásához vezetett. Ilyen körülmények között a földesuraknak – és a bérlőknek is – egy olcsó államra volt szükségük, amely biztosítja a rendet és támogatja a magántulajdont, ezzel a szerződésen alapuló gazdasági folyamatok normális működését. Ezt a célt a 16–17. század folyamán a parlament erősítésével és az állami hivatalok – mindenekelőtt lokális szinten történő – fokozott kézben tartásával érték el. Szimptomatikus, hogy amikor a 17. század végétől jelentősen emelkedni kezdtek az adók, akkor azt a földbirtokos osztály saját tagjaira vetette ki, szemben az állami adózás alól mentesített francia uralkodó osztállyal. Összegezve, a 17. század végére az agrárkapitalizmus felé vivő angol fejlődés véget vetett a „gazdasági” és „politikai” régi „összeolvadásának” és az „állam” és a „polgári társadalom” közötti intézményes elkülönülés kialakulásához vezetett.

Brenner – akárcsak Croot és Parker – nagy jelentőséget tulajdonít „a yeoman kialakulásának” Angliában, a francia parasztság egyöntetű szétaprózódásával szemben. A két trend eltérését ugyanakkor nem tartja tisztán „gazdasági” tényezőkkel magyarázhatónak, minthogy mindkét folyamat

emelkedő élelmiszerárak közepette zajlott. Az angol parasztságon belüli differenciálódást az idézte elő, hogy az újonnan kialakult társadalmi-termelési viszonyok között, a létfenntartási eszközökhöz való közvetlen (nem-piaci) hozzájutás lehetőségétől elvágvá, nem volt más választásuk, mint hatékony versennyel – árcsökkenéssel, specializációval, többletfelhalmozással, újítással – válaszolni a piaci lehetőségekre. A francia és az angol gazdálkodási mód eltérése jól tükröződött a két ország eltérő népességnövekedésében. Franciaországban 1450 után gyors népességnövekedés következett be, s már a 16. század közepére helyreállt a 14. század eleji rekordmagasság. Anglia népességnagysága viszont az 1510-es évekig stagnált, s amikor növekedésnek indult, akkor is jóval lassabb volt a franciánál, s csak a 17. század közepére, vagy talán csak 1700-ra érte el a 14. századi szintet. E különbség azzal magyarázható, hogy a francia parasztbirtok megerősítése a 15. század közepén megerősítette a régi paraszt-bázisú népesedési trendet is (birtokfelosztathóság, könnyű és korai földhözjutás lehetősége, korai házasság), ami végül a parasztbirtok szélsőséges feldarabolásához vezetett, míg Angliában a szilárd parasztbirtok elvesztése a kommerciális bérlők kialakulását idézte elő, akik gazdaságossági szempontok miatt ellenálltak a föld felosztásának (a gyermekek birtokon kívüli foglalkozásokba küldése, későbbi házasodás, kisebb családok).

Még Franciaország leginkább kommercializálódott területén, a párizsi régióban sem zajlott le jelentős birtokkoncentráció a 15. század közepe és a 16. század második fele között, pedig a felhalmozás erős ösztönző tényezői (emelkedő élelmiszer- és földárak) és a potenciális felhalmozók (helyi földesurak, udvari hivatalviselők, városi kereskedők, jómódú parasztok) egyaránt jelen voltak. De még ahol jelentős birtokfelhalmozódás be is következett, a művelés még e nagyobb birtokon is kisüzemi méretekben, sok kis parcellán folyt. Ezzel szemben Anglia sok területén zajlott le a nagyobb birtokok és nagyobb művelési egységek kiépítése a kisebbek kárára, már a 15. század második felétől. A piaci nyomásnak leginkább kitett franciaországi területekről, Normandiáról és Cambresis-ről szóló esettanulmányokból az is kiderül, hogy a piacra termelés csúcspontja mindkét területen már igen korán, a 16. század első két évtizedében bekövetkezett, ezt követően viszont – a parcella aprózódása miatt – a parasztok földjük mind nagyobb részét kényszerültek közvetlenül saját ellátásukra felhasználni. Ennek megfelelően visszaesett a kereskedelmi növények termelése, az állattenyésztés, s az 1540-es években a piacra küldött gabona mennyisége is. A 16–17. században a francia parasztgazdálkodás semmiféle újítást vagy előrehaladást nem

mutatott fel, Angliában viszont ugyanekkor mezőgazdasági forradalom zajlott.

Brenner hozzáteszi, hogy a tőkés mezőgazdasági rendszer előnye a parasztbirtokokon alapuló mezőgazdasági rendszerrel szemben nem pusztán a nagyobb és kisebb gazdaságok különbségéből adódik. Nem elég az egyes termelési egységekre koncentrálni, hanem a gazdasági rendszeren mint egészen belül elfoglalt helyük a döntő. A 17. századi Franciaországban a nagy bérlő-gazdaságok is másként funkcionáltak, mint Angliában, mivel a tulajdonviszonyok egy olyan rendszerén belül működtek, amelynek alapvető dinamikáját a parasztbirtok uralta. Úgyhogy, amikor Franciaországban a növekvő királyi adóztatás és a fegyveres konfliktusok (a vallásháborúk és a 17. század második harmadának külső és belső konfliktusai) pusztításainak eredményeként a parasztok helyzete meggyengült, s a francia földesurak első alkalommal korábbi parasztbirtokokhoz juthattak hozzá, akkor a létrejövő nagyobb birtokok egészen eltérő dinamikát öltöttek, mint az angliaiak. Franciaországban a nagy bérlőgazdaságokban sem lehetett az angliaiakéhoz hasonló profit-orientált gazdálkodást folytatni. Az anatómiailag hasonló angol és francia nagygazdaságok minőségi különbsége szembeütően megmutatkozott a 17. század második felének alacsony gabonaárai idején. Szemben Angliával, ahol a hatékonyság fokozásával még ebben az időszakban is busás mezőgazdasági profitokat lehetett szerezni, Franciaországban az 1660-as évektől beköszöntő alacsony élelmiszerárak idején a bérlők nagy része (köztük a nagybérlők is) a magas bérleti díjak és alacsony árak szorításába kerülve eladósodott és végül arra kényszerült, hogy feladja gazdaságát a földesúrnak.

A társadalmi és tulajdonviszonyok e két nagy eltérő rendszerének a működése hosszú távon tovább fokozta agrárteljesítményeik éles egyenlőtlenségét. Bár újabban ezt többen megkérdőjelezték, maga Cooper is elismeri, hogy az agrártermelés növekedési rátája 1750-ig Angliában sokkal magasabb volt, mint Franciaországban, E.L. Jones pedig a 18. század egészére vonatkozóan jut hasonló eredményre. Brenner végül újra megerősíti, hogy a mezőgazdasági termelékenység növekedése tette lehetővé Anglia számára, hogy folytonos iparosításra és átfogó gazdasági növekedésre legyen képes egy olyan időszakban, amikor más európai gazdaságokat „általános válság” szorongatott, s azután át tudjon lépni az ipari forradalom korszakába.

Jegyzetek

1. Robert Brenner, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, *Past and Present*, no. 70. (1976. febr.), 30–75.
2. Az *early modern* fogalompárt fordítottam *újkor elejének*, bár ennek az „újkornak” kezdetét a nálunk korszakhatárként használatos francia forradalom időszakánál jóval korábbra kell tenni. Az egyértelmű azonosíthatóság végett az ismertetett szövegekben már eleve idézőjelben szereplő kifejezéseket mindig belső (egy vesszős) idézőjellel fogom megkülönböztetni, akár valóban idézetben belül szerepel nálam, akár nem.
3. Brenner, i.m. 31.
4. A *tenant* kifejezést minden megkülönböztetés nélkül *bérlőnek* fordítom. Az eredeti angol fogalom a „bérlő” rendkívül tág értelmében használatos: a középkori jobbagybérlőktől az újkori tőkés bérlőikig mindenkire alkalmazható.
5. Brenner, i.m. 44.
6. *Ugyanott*, 51.
7. *Ugyanott*, 52.
8. *Ugyanott*, 56.
9. A parasztszalád birtokának szokásjog által kötött jellegére utal a *customary* terminus, amit a továbbiakban röviden a *szokásjogi* kifejezéssel fogok megadni. *Szabad birtoknak*, illetve *szabad birtokosnak*, a *freehold* és *freeholder* kategóriákat fordítom. Makkai László a következőképp definiálta e státuszt: „A parasztság legfelső rétegét a szabad földbirtokkal rendelkező *freeholderek* alkották, ezeknek (a gentryvel és a városi polgársággal együtt) személyes katonáskodási kötelezettsége és parlamenti választójoga volt, amennyiben bizonyos vagyoni cenzusnak megfelelték. A *freeholderek*ből és a parasztság alsóbb rétegeinek jobb módú elemeiből tevődött össze a részben szabad, részben bérelt földön gazdálkodó gazdagparasztság (*yeomanry*).” (Christopher Hill, *Az angol forradalom évszázada 1603–1714*, Bp. 1968., 17. o. magyarázó jegyzet.) Pach Zsigmond Pál a *freeholdereket*, szabad parasztoknak nevezi, „akik járadékkötelezettségüket egyszer s mindenkorra megváltották, s ezzel a birtokukban levő föld köztörvényileg elismert, a lord számára csak névleges fizetséget teljesítő tulajdonosaivá váltak.” (Pach Zsigmond Pál, *Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században*, Bp. 1963. 28. o.)
10. A *leaseholdot* és *leaseholdingot* fordítom *szereződéses bérletnek*, a *leaseholdert* pedig *szereződéses bérlőnek*. Pach ezt írja erről a kategóriáról: „...voltak valóságos bérlők: lease-holderek, ... több generációra, vagy élethossziglan, vagy meghatározott időre szóló, esetleg bármikor felmondható bérleti szerződéssel.” (*Ugyanott.*) Makkai meghatározása pedig így szól: „A megszabott időre vagy a földesúr tetszéséig a bérlő kezére adott földet nevezték leaseholdingnak, haszonbérletnek. A bért pénzben fizették, egyéb kötelezettsége a bérlőnek nem volt, jobbágyi függésbe nem került, viszont a bérlet megszüntével távoznia kellett a földről, ha a földesúr nem újíttotta meg a szerződést. Akár apró parcellán szorongó bérmunkás, szellér, akár maga is bérmunkát alkalmazó nagybérlő volt a leaseholder, a földesúrhoz való viszonya merőben új volt, nem a feudalizmus gazdaságon kívüli kényszere, nem a földesúrtól való személyi függés, hanem egyedül a bérleti szerződés határozta meg, s ennek felbomlása minden jogot és kötelezettséget mindkét fél részéről megszünte-

- tett.” (Hankiss E. és Makkai L., *Anglia az újkor küszöbén*, Bp. 1965. 19.) *Leasehold*ként a nagybirtokoknak csak a majorsági földjei, azaz csak a demesne volt bérbé adható, a telki keretek közé tartozó földek viszont nem. (v.ő. Pach, *Idézett mű*, 68.)
11. *Past and Present*, no. 70., 63–64.
 12. M.M. Postan és John Hatcher, „Population and Class Relations in Feudal Society”, *Past and Present*, no. 78. (1978 febr.), 24–37.
 13. *Ugyanott*, 26.
 14. A *manort*, *nagybirtok*nak fordítom, Pach *idézett műve* 17–18. és 47. oldalán található ilyen irányú megállapodásai alapján. E fordításhoz következetesen fogom tartani magam, noha olykor a szövegekörnyezet a *manor* kifejezés „majorság” értelmében történő használatára látszik utalni. A majorsági földeket egyértelműen megnevező *demesne* terminust változatlan formában veszem át, az *estate*-et pedig *uradalom*nak fordítom. A *manorialt* a *földesúri* kifejezéssel adom meg zárójelben feltüntetve az eredeti angol szót is, mivel *földesúrként* szerepel már a *lord*, *landlord* és *seigneur* is.
 15. Patricia Croot és David Parker, „Agrarian Class Structure and Economic Development”, *Past and Present*, no. 78. (1978 febr.), 37–47.
 16. *Örökhérl*etnek a *copyholdot*, *örökhérlő*nek pedig a *copyholdert* fordítom. E fogalom a következő jelentéseket hordozza. Makkai: „A pénzáradékra való áttérés nem tette a villein földjét szabad béretté, mert régen keletkezett szokásjogok tapadnak hozzá. Ezeket rögzítették a manor (udvarház) jegyzőkönyvében, a ‘tekercsben’ (roll) s az erről kapott másolat után kezdték a régi villeint copyholdernek, azaz olyan parasztnak nevezni, aki földjét a jegyzőkönyvben, ill. annak másolatában foglalt feltételek szerint bírja. A feltételek közt szerepelhetett a szolgáltatások részleges vagy teljes megváltása, főleg pedig a föld használatának hosszabb-rövidebb időre való biztosítása, beleértve ebbe a közös erdő-mező (common) és a nyílt mező legeltetéséhez való jogot is. ... A copyholdert és a freeholdert a közföldekben való részesedés mellett elsősorban az különböztette meg a leaseholdertől, hogy földjük birtoklásának egyszer kialakított feltételei szokásjog (custom) védelme alatt megszilárdultak, s azokat a földesúr többé nem változtathatta meg.” (Hankiss–Makkai, *Idézett mű*, 20–21.) Makkai másutt ezt írja a *copyholderekről*: „... a földesúri összeírások (roll) másolatai alapján általában örökjogon birtokoltak, de az örökösödésnek nemesyszer olyan feltételei voltak, amelyeket a földesúr a paraszt elűzésére használhatott fel.” (C. Hill, *Az angol forradalom évszázada*, 17. magyarízű jegyzet.) Pach pedig ezt írja e rétegről: „Angliában a 15. századra gyakorlatilag bekövetkezett ... a villain-vizony megszűnése. A parasztság jelentős része a személyi függés alól lényegileg felszabadult, a lordnak meghatározott pénzáradékkal (rents) tartozó, örökhérlő jellegű kisbirtokosokká: copy-holderré küzdötte fel magát. A copy-holderek birtoklása immár nem a szokásjogon (custom), hanem írásbeli dokumentumon, a földesúri bíróság irataiba való bejegyzésen (copy of the court roll), mintegy szerződésen nyugodott, azonban a királyi bíróság (common law) által nem volt biztosítva, s átörökítése esetén a lord bizonyos szolgáltatásra tartott igényt.” (Pach, *Idézett mű*, 27–28.)
 17. Heide Wunder, „Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany”, *Past and Present*, no. 78. (1978 febr.), 47–55.

18. *Ugyanott*,
19. *Ugyanott*, 52–53.
20. Emmanuel Le Roy Ladurie, „A Reply to Professor Brenner”, *Past and Present*, no. 79. (1978 május), 55–59.
21. *Ugyanott*, 56.
22. *Ugyanott*, 56.
23. *Ugyanott*, 57.
24. *Ugyanott*, 58.
25. *Ugyanott*, 59.
26. Guy Bois, „Against the Neo-Mathusian Orthodoxy”, *Past and Present*, no. 79. (1978 máj.) 60–69.
27. *Ugyanott*, 60.
28. *Ugyanott*, 62–63.
29. *Ugyanott*, 63–64.
30. *Ugyanott*, 65–66.
31. *Ugyanott*, 67.
32. *Ugyanott*, 69.
33. R.H. Hilton, „A Crisis of Feudalism”, *Past and Present*, no. 80. (1978. aug.) 3–19.
34. *Ugyanott*, 4.
35. Az egyszerűség kedvéért a *peasant household economy*-t és az *economy of the peasant family*-t egyaránt *parasztszaládi gazdaságnak* fordítom, de a *family-based householdot*, is *családi gazdasággá* egyszerűsíttem.
36. A *földesuraság* elég szerencsétlen terminusát a *lordship* megfelelőjeként használom, így próbálva áthidalni azt a problémát, hogy Hilton ezt a kifejezést mindkét szótári értelemben használja, azaz a földesúr birtokát és hatalmát is ezzel a kifejezéssel jelöli, mindkettőt, a rájuk jellemző viszonyrendszer értelmében.
37. J.P. Cooper, „In search of Agrarian Capitalism”, *Past and Present*, no. 80. (1978. aug.) 20–65.
 A vita összes tanulmánya körül kétségtelenül ez okozta a legtöbb fordítási nehézséget, s feltehetően többször nem is sikerült helyesen megértenem. A tanulmány, illetve a róla készült ismertetésben a következő jelentősebb terminológiai újdonságok találhatók. A *birtok* és *hirtokos* kifejezések, amik eddig szinte kizárólag a *holding* és a *holder* megfelelői voltak, a következő szövegrészben gyakran a *property* és az *owner* fordításaiként szerepelnek. A *járadék* továbbra is kizárólag a *rentet* fogja helyettesíteni, de míg a korábbi tanulmányokban ez többnyire a feudális földjáradékot látszott megnevezni, addig Coopernél valószínűleg főként a szerződéses bérleti díjat jelöli, bár az is lehet, hogy mindig a járadék minden típusát beleértették. Jelen szövegrész egyik leggyakrabban előforduló fogalma, a *farmer* jelenthet *földművelőt*, *gazdálkodót* és *bérlőt* is, Cooper pedig valóban váltott értelemben használja. Én többnyire a legsemmlegesebb *gazdálkodó* és *gazda* kifejezésekre fordítom, és csak egy-két esetben adom meg *bérlő*ként, zárójelben jelezve ilyenkor, hogy nem a *tenant*, hanem a *farmer* az angol megfelelője.
38. *Ugyanott*, 62–63.
39. Robert Brenner: „The Agrarian Roots of European Capitalism”. *Past and Present*, no. 97 (1982 nov.), 16–113.

BEVEZETÉS

Nem véletlenül került e kis szöveggyűjtemény élére Errico Malatesta egyik írásának részlete. Az olasz anarchizmus kimagasló képviselője ugyanis e helyütt az egész anarchista ideológia alapkérdését vetette fel és válaszolta meg. A mozgalom többi 19. századi teoretikusához hasonlóan, Malatesta az ellen a polgári felfogás ellen hadakozott, amely az „anarchiát” a rendetlenség, a káosz szinonimájának állította be. Az öröklött és közkeletűnek mondható értelmezéssel szöges ellentétben az anarchia tehát – ideológusainak szándéka szerint – a kizsákmányolásra és tekintélyre alapított tőkés rend romjain felépítendő igazságos társadalom szervezete, amelyben megvalósulhat az egyén teljes felszabadulása. Ennek az elméletnek a képviselői a múlt század második felében, főként 1871 után, igényt tartottak a nemzetközi munkásmozgalom vezetésére, következésképpen az anarchizmus és marxizmus történeti alternatívájaként kívánt fellépni. Ez a törekvésük végső fokon ugyan nem járt sikerrel, de az is tény, hogy a századfordulón az anarchoszindiaklizmus képében nagy tömegeket hódított meg egyes országokban és majdnem az első világháborúig megőrizte rangos helyét a nemzetközi munkásmozgalom irányzatainak spektrumában.

E sorrendben második Pierre Joseph Proudhon-t nem kisebb történeti személyiség, mint maga Mihail Alekszandrovics Bakunyin nevezte el az „anarchizmus atyjának”. Proudhon és a róla elnevezett irányzat, a proudhonzizmus, bonyolult politikai képlet. Műveiben ugyanis nem „tisztán” jelennek meg az anarchista elmélet építőkövei, valamiképpen keverednek a reformizmus különböző elemeivel, ráadásul Proudhon eltéveszthetetlenül francia volt. A döntő azonban mégiscsak az a vitathatatlan tény, hogy bár nem előzmények nélkül, ő volt az első, aki az anarchizmus elméletét egye-síteni akarta korának munkásmozgalmi gyakorlatával. Az anarchiát úgy mutatta be, mint az eljövendő, magasabbrendű társadalmi formációt, a „hatalomnélküliség” állapotát. A közölt szemelvényből idézve, az elérendő célt úgy fogalmazta meg, hogy „a dolgoknak olyan rendjét kell létrehozni, amelyben a nép, az ember, a polgár szuverenitásának elve betű szerinti értelemben lenne alkalmazva; ahol az állam minden tagja függetlenségét megőrizve és szuverén módon cselekedve kormányozná saját magát, mialatt a legfelsőbb hatóság kizárólag a közösség problémáival foglalkozna; ahol követ-

kezésképpen lennének bizonyos közös dolgok.” Első ízben Proudhonnál mutatkozott meg teljes egyértelműséggel az anarchizmus bármely változatának legmeghatározóbb ismérve: az *antiautoritárius* beállítottság, azaz mindenfajta tekintély következetes elvetése. A tekintély íve az istentől, aki földi képviselőének, az egyháznak merev dogmáival guzsba kötötte az ember gondolkodását (ezért van az, hogy az anarchista alapállás értelemszerűen antiklerikális) a földi hatalmasságokon: az államon, a kormányokon és a hivatalnokok seregén keresztül egészen a falusi módos gazdáig húzódott, mert birtokosként ez utóbbi is rendelkezett a béreseivel. A Louis – Auguste – Blanqui-tól kölcsönvett híres jelszó: Sem isten, sem úr! hüen fejezi ki az anarchisták világnézetét.

Emeljük ki Produhon eszmerendszerének még egy tartópillérét, a *föderalizmust*. Hogy az emberek feletti uralmat a dolgok, jelesül a gazdasági folyamatok igazgatása váltsa fel, elengedhetetlennek tartotta a valamennyi osztálytársadalomra jellemző hatalmi piramis lerombolását, az emberek közötti vagyoni egyenlőtlenségből eredő alá-fölérendeltségi viszonyok végleges megszüntetését. Helyettesítését úgy képzelte el, hogy a termelésben résztvevő dolgozók egyenrangú közösségei önkéntes társulásra lépnének egymással, a kölcsönösség alapján, közös ügyeik intézésére, vagyis a korábbi vertikális felépítés helyett a társadalom szuverén egyedei egyetlen horizontális síkban helyezkednének el, s mivel a „kormányzás” pusztán az „ügyek” (s nem az emberek) igazgatását jelentené, egyszer s mindenkorra lehetetlenné válna egy a néptől fokozatosan elkülönülő kiváltságos csoport kiemelkedése, vagyis a társadalmi piramis újjászületése. Ez is olyan alapeszme, amely különböző változatokban mind a mai napig az összes anarchista elmélet integráns részét képezi.

Ha Proudhonról kijelenthető, hogy általában a tekintélyvelvet rombolta, Bakunyint sommásan úgy jellemezhetjük, hogy a tekintély legmagasabbrendű, legszervezettebb, éppen ezért a kiuzsorázott népi tömegekre nézve legveszedelmesebb intézménye: az állam elleni lázadás megtettesítője volt. Nincs vita a történeti irodalomban a tekintetben, hogy valamennyi anarchista teoretikus és forradalmár közül pontosan ő gyakorolta a legnagyobb hatást kortársaira. Jelentőségének megfelelően a terjedelemnek több mint egyharmada az ő műveiből kiválasztott szemelvényekre esik. Bakunyin érdeklődésének középpontjában olyan kérdések álltak, mint az állam kialakulási folyamata, történeti szerepe, saját kora államformáinak jellemzése tipikus és egyedi vonásaik csoportosítása alapján. A mesterének vallott Proudhon-hoz hasonlóan ő is a federalizmusban jelölte meg „az új társadalom po-

litikai eszméjét” mert még a legdemokratikusabb államokat (Svájc és USA) is egy kiváltságos kisebbség hatalmi szervének minősítette. Bakunyin azonban több tekintetben is továbbfejlesztette az *antietatizmus* fogalmát. Egy részt kiterjesztette a korabeli munkásmozgalomra, az I. Internacionáléra. A már Proudhon által is használt „államszocialista” megjelölést (az ő felfogása szerint azok a szocialisták tartoznak ebbe a csoportba, akiknek célja a fennálló államok lerombolása után saját államgépezetük, s ily módon saját uralmuk létrehozása) Marxra és követőire, az I. Internacionálé Főtanácsára is alkalmazta. Zürichi programja szerint: „A Szláv Szekció nem ismer el főtanács vagy kongresszus által előírt hivatalos igazságot, sem egyoldalú politikai programot.” Egy ilyenféle állásfoglalás politikai következményeit aligha szükséges bevezetésben taglalni.

Az antietatizmus kiterjesztésének másik iránya előre felé, a jövőbe mutat. Bakunyin ugyanis Államiság és anarchia című főművében nemcsak korának államalakulatait, hanem a távoli jövőendő munkásállamát, a Marx által célnak tekintett forradalmi diktatúrát is elítélte. Azt állította, hogy ez utóbbi még rosszabb lenne, mint a burzsoá államok, mert egy privilegizált kisebbség itt is szolgaságba döntené a néptömegeket. Ide kívánczik az a közhely-szerű, de elvi fontosságú megállapítás, hogy a marxizmus és az anarchizmus kibékíthetlenségének oka éppen ebben a tézisben keresendő.

Beérve rövid utalásokkal, fel kell hívni az olvasó figyelmét két másik lényeges összefüggésre. Bakunyin nem habozott támaszkodni – legalábbis az elméletben – a „rossz szenvedélyekre”, azaz az emberben állítólag meglevő romboló ösztönre, ezt is a társadalom átalakító mozgalmának szolgálataiba kívánta állítani. A másik utalás a tulajdonjog eltörlésére vonatkozik. Szerinte kizárólag az állam, a tulajdonjog és a jogi család eltörlése teszi lehetővé „a népi élet megszervezését alulról felfelé, a kollektív munka és tulajdon alapján.”

A Louise Michel és Pjotr Kropotkin tollából származó szemelvények kevésbé elvontak, „levegősebbek”, vagyis könnyebben olvashatók. Az orosz herceg sajátos szint képvisel a palettán: az *anarchista kommunizmus* fő képviselője volt. Érdemes odafigyelni a szóhasználatára, mert például „a népfia” kifejezés nem csupán rá jellemző, a „nép” – a dolgozó osztályok –, az ösztönös népi lázadó heroizálása az anarchizmus és a még ezután tárgyalando anarcho-szindikalizmus valamennyi gondolkodójánál is fellelhető.

Nem maradhat ki egy ilyen válogatásból az *individualista anarchizmus* legmarkánsabb képviselője, Max Stirner sem. Az időbeni távolságot figyelembe véve, meglepően modernnek tűnnek gondolatai a 19. századi iskolá-

ról, amelyik a felsőbbtség előtt hajbókoló egyedeket bocsátott ki, ahelyett, hogy a teljes ember kialakítására törekedett volna. „Az új kor eszméje, ösztönzése: az *akarati szabadsága*. A pedagógiának kiindulópontként és végcélként a *szabad személyiség* kialakítását kell tekintenie” – fogalmazta meg a nevelés igazi célját. Ma is egyet lehet érteni azzal a megállapításával, hogy az iskolának nem elnyomnia, hanem ki kell bontakoztatnia a gyermek egyéniségét.

Stirner receptje, amit a társadalmi bajok leküzdésére ajánl, végletesen individualista: amíg Proudhon, Bakunyin, Kropotkin és Malatesta az elnyomottak kollektív erőfeszítésével, tehát társadalmi vagy politikai tettel kívánta megszüntetni a fennálló állapotokat, addig ő az elszigetelt egyén belső lázadását, azaz a dolgokon való felülemelkedést tekintette az egyetlen eredményes módszernek.

Az utolsó, egyben legterjedelmesebb forráscsoportban a három francia anarchoszindikalista: Fernand Pelloutier, Emile Pouget és Georges Sorel írásai találhatók. Mindhármukra vonatkoztatható az a ténymegállapítás, hogy soraikból csak úgy árad a derűlátás, amelyet a századforduló franciaországi munkásmozgalmában tapasztalt megújulás: a harcos sztrájkok sorozata, a korábban szervezetlen munkástömegek színre lépése váltott ki belőlük. Milyen gondolati-emócionális indítékok tapinthatók ki még ezekben a szövegrészekben? Az átkos „képviselői aspirációk” mélységes megvetése; ez kettős elítélést fejezett ki, ugyanis degusztálta őket általában a parlamentáris demokráciák választási rendszere, s különösen a szociáldemokrata pártokban megfigyelt elfajulás, ami abban mutatkozott meg, hogy a szociáldemokrácia vezetői egyoldalúan csakis a képviselői mandátumok elhódítására törekedtek. Ez a szembenállás fejeződött ki jelszavukban: Semmi politikát!

A másik lényeges ismérve ennek az ideológiának a szakszervezetek szerepének újraértékelése, pontosabban az, hogy megalkotói egész koncepciójuk középpontjába állították. Számukra az anarchista doktrínától megtermékenyített szakszervezet az a terep, amelyre vonulva a munkások tömegei megvalósíthatják önmagukat, kialakíthatják magukban azokat az akarati tulajdonságokat, amelyeknek birtokában megvívhatják majd a döntő harcot. („Akarati iskolája.”) A kiszákmányolók feletti győzelmet egyedül a „közvetlen akció” hozhatja meg, ez pedig nem más, mint a szindikalista módon értett általános gazdasági sztrájk. Ennek apostolaként Sorel lépett fel, aki ad absurdum vitte ezt a gondolatot olyképpen, hogy az általános sztrájkot mítosszá emelte, s kijelentette, hogy csak a benne

résztevők akarati-érzelmi gyarapodása fontos, a sztrájk közvetlen eredménye tulajdonképpen mellékes.

Nagyon érdekes a marxizmus történeti szerepének ábrázolása. Ez is Sorelnak a műve volt, ő írt könyvet – jellemző a cím! – a marxizmus felbomlásáról. Magának Marxnak az érdemeit nem tagadta, ellenkezőleg, (szellemi teljesítményét a „forradalmi tanulóévek” termékének minősítette), ugyanakkor meg volt győződve arról, hogy Marx tanítása a századfordulón bekövetkezett mélyreható gazdasági-társadalmi változások miatt elévült, és az anarchoszindikalizmust nem csekély önbizalommal a marxizmus történeti meghaladásának deklarálta.

Néhány szót kell szólni az anarchista szövegek fordításáról. Ennek tulajdonképpen nincsen kialakult gyakorlata, hagyománya, hiszen a szóban forgó ideológusoktól elenyészően kevés mű jelent meg, inkább csak brosrák, ez utóbbiakat is a régmúltban adták ki, elavult nyelvezetük nem szolgálhat zsinórmértékül. A fordítás nehézségei megítélésem szerint alapjában véve nem nyelvi természetűek, hanem a szemlélet gyökeres különbözőségéből következnek. Marxista gondolkodásmódhoz szokott agyunk és szemünk nehezen fogja fel mindenekelőtt a sajátos fogalmakat,* a rendhagyó szókapcsolatokat és jelzős szerkezeteket. Egyes szerzők, így például az anarchoszindikalisták vagy Stirner esetében, csak akkor lehet hű a fordítás, ha az odaértett, de le nem írt gondolati elemeket is beépítjük a szövegbe. Mind-ebből az következik, hogy ezek az átültetések, jól lehet gondos munka eredményeként születtek meg, nem minősülhetnek „hivatalosnak”, véglegesen elfogadottnak, nem szólva egy kritikai kiadással szemben támasztható következményekről.

A Proudhon-részletet, valamint Bakunyin politikai filozófiáját az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete fordította le. Az Államiság és anarchia magyar változata Gereben Ágnes munkája. Valamennyi többi szemelvény fordítása e sorok szerzőjétől származik.

*V.ö. Vadász Sándor: A klasszikus anarchizmus ideológiájának fogalomrendszere Proudhon és Bakunyin műveiben. In: A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből Évkönyv. 1982. 5–19. old.

1. Errico Malatesta:

Anarchia

(Ni dieu ni maître. Anthologie historique du mouvement anarchiste. Lausanne, La Cité Éditeur, é.n. 398–400.)

Az Anarchia szó a görögből jön és *kormány nélküliséget* jelent, egy népnek azt az állapotát, amelyben alkotmányos hatóság, kormány nélkül igazgatja önmagát.

Az Anarchia szót általában a *rendetlenség, zürzavar* értelmében használták, mielőtt a gondolkodók egy csoportja mint lehetséges és kívánatos szervezetnek minősítette volna, mielőtt valamelyik párt célul tűzte volna ki, amely ettől kezdve a modern szociális harcok egyik legfontosabb tényezője lett. A tudatlan nép és az igazság elkendőzésében érdekelt ellenségeink még ma is a rendetlenség értelmében használják e szót...

Amint a kormányt szükségesnek vélték, miután elfogadták, hogy nélküle csak rendetlenség és zavar jöhet létre, természetes, sőt logikus, hogy az Anarchia kifejezés, amely a kormány hiányával egyértelmű, a rend hiányát is jelenti.

A tény nem áll példa nélkül a szavak történetében...

Változtassatok véleményt, győzzétek meg a közvéleményt arról, hogy a kormány nemcsak hogy nem szükséges, de veszélyes és ártalmas, akkor az Anarchai éppen azért, mert a kormány hiányát jelenti, mindenki számára mást mond majd: természetes rendet, mindenki szükségleteinek és érdekeinek harmóniáját, teljes szabadságot a szolidaritásban...

Mi a kormány?

A metafizikai irányzat... amelyik a pozitív tudomány csapásai ellenére még mindig mély gyökereket ereszt a kortársak többségének szellemi világába, teszi, hogy sokan morális entitásnak vélik a kormányt, amely az ész, az igazság, az igazságosság bizonyos attribútumaival rendelkezik, és független a kormányban helyet foglaló személyektől.

Számukra a kormány, jobban mondván az Állam, elvont társadalmi hatalom, az általános érdekek mindig elvonatkoztatott képviselője, mindenki jogának kifejeződése, amely limitálja az egyes jogait. ...

Számunkra a kormány a kormányzók közössége. A kormányon lévők, a királyok, elnökök, miniszterek, képviselők, ők azok, akik rendelkeznek a törvényalkotás képességével, hogy szabályozzák az emberek egymás közti

kapcsolatait, és végrehajtsák a törvényeket; hogy elrendeljék és beszédjék az adókat, katonai szolgálatra kötelezzenek; elítéljék és megbüntessék a törvények megszegőit; ellenőrizzék és szentesítsék a magánszerződéseket, monopolizáljanak egyes termelési ágakat és bizonyos közszolgáltatásokat, vagy ha akarják, az egész termelést és minden közszolgáltatást. Elősegítik vagy akadályozzák a termékek cseréjét. Hadat üzennek vagy békét kötnek más országok kormányaival. Engedélyezik vagy visszavonják a kedvezményeket. Egyszóval a kormányzóknak van meg az a képességük, többé vagy kevésbé magas fokon, hogy felhasználják saját érdekükben a társadalmi erőt, legyen az fizikai, szellemi vagy anyagi, hogy mindenkit kötelezzenek annak végrehajtására, amit ők akarnak. A mi felfogásunk szerint ez a képesség képezi a kormány elvét, a tekintély elvét. ...

Különben mik a kormányok, legyenek jók vagy rosszak, bölcsek vagy tudatlanok? Ki nevezte ki őket magas funkciójukba? Ők maguk kényszerítették ránk magukat a háború, hódítás vagy forradalom jogán? De ugyan milyen garanciája van a népnek, hogy a közhasznúság vezérli őket? Ez tisztán bitorlási kérdés. Az alávetetteknek, ha elégedetlenek, nem marad más hátra, mint az erőszak, hogy megszabaduljanak igájuktól. Egy osztály, egy párt választotta ki őket? De akkor ennek az osztálynak az érdekei és eszméi fognak győzni, miközben a mások akaratát és érdekeit feláldozzák. Általános szavazati jog alapján választották őket? De akkor az egyetlen kritérium a szám, amely minden bizonynyal sem igazságot, sem eszt, sem képességet nem bizonyít...

Számosak és változatosak azok a teóriák, amelyeknek segítségével megkísérelték megmagyarázni és igazolni a kormányok létét. Mindezek, elismerve vagy tagadva, azon az előre felállított nézeten alapulnak, hogy az embereknek ellentétesek az érdekeik és így szükség van egy külső, felső erőre, amely kötelez bennünket mások érdekeinek a figyelembevételére, előírva és ránk kényszerítve olyan cselekvési szabályt, amely a lehetőségekhez képest összhangba hozza az érdekeket a harcban. A kormány állítólag mindenkinek a legnagyobb megelégedést hozza a lehető legkisebb áldozatvállalással. ...

Nézzük inkább a tényeket.

Az egész történelem folyamán, csakúgy mint jelenleg, a kormány nem más, mint egyeseknek a tömeg felett gyakorolt brutális, erőszakos, önkényeskedő uralma, vagy arra hivatott eszköz, hogy biztosítsa az uralmat és a privilégiumot azoknak, akik erővel, cselszövessel, vagy örökség útján az élet minden eszközét, főként a földet, megkaparintották maguknak, s ezeket

használják fel arra, hogy a népet szolgásgban tartsák és maguknak dolgoztassák. Kétféle módon nyomják el az embereket: vagy közvetlenül, brutális erővel, fizikai erőszakkal, vagy közvetett úton, megvonva tőlük a létfenntartási eszközöket, s így tehetetlenségre kárhozhatóva.

2. Pierre-Joseph Proudhon:

A munkásosztály politikai kapacitásáról.

(De la capacité politique des ouvrières)
(Paris, Librairie Internationale, 1868. 24–26., 40–41. A lapszámok az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézetében őrzött kéziratos fordításra vonatkoznak. Továbbiakban: ELTE TSZIT.)

(A kölcsönösség a kormányban. A gazdasági és a politikai elv azonoságának koncepciója. Hogyan oldja meg a Munkásdemokrácia a rend és a szabadság problémáját.)

Éppúgy, ahogy a föld hajdan a természet által meghatározott területekre osztódott és körülhatárolódott, majd a terület újra felosztódott egy kölcsönös egyezmény révén a közösségek és a családok között; és éppúgy, ahogy a munkák és szakmák kölcsönösen felosztódtak az organikus megosztás törvényei szerint, és amikor arra került a sor, megegyezéses alapon csoportok és testületek formálódtak; hasonlóképpen az új szerződés szerint a politikai szuverenitás, a polgári hatóság és a testületi befolyás koordinálva lesz az egyes vidékek, kerületek, helységek és más kategóriák között, és ezen koordináció révén azonosulnak magával a szabadsággal.

Az egység és az oszthatatlanság hajdani törvényét eltörölték. Az állam különböző részeire és az egység-egyezményre vonatkozó szerződés tekintetében, legalábbis elvben, minden hely politikai központ, periféria nincs sehhol. Minden népcsoport vagy népváltozat, minden faj, minden nyelv gazda a saját területén. Minden, a szomszédjai garanciáját élvező város királynője a kisugárzása révén létrehozott körnek. Az egység jogi megtestesítője egyedül az az egyezmény, amelyet a szuverén csoportok egymással kötnek:

1. Kölcsönösen tárgyalnak szomszédaikkal, akik bizonyos elveket követnek, és korlátozzák saját magukat;
2. Védelmek egymást a külső ellenség és a belső zsarnokság ellen;

3. Összehangolják érdekeiket a termelésben, vállalkozásaikban, valamint segítséget nyújtanak egymásnak a szerencsétlenségek idején. *A kormányzat* pedig nem egyéb, mint egy, az államok képviselőiből alakult nemzeti tanács, amelynek feladata, hogy őrködjék az egyezmény végrehajtásán és a közös dolgok, ügyek jobbulásán.

Így a politikai szférában mindaz, amit az eddigiekben kölcsönösségnek, garanciának nevezünk, most a *föderalizmus* nevet kapja. Egy egyszerű szinonima a teljes, politikai és gazdasági forradalmat fejezi ki. ...

Mit kíván tehát a kölcsönösség, és melyek e doktrina következményei a kormány szempontjából? A dolgoknak olyan rendjét kell létrehozni, amelyben a nép, az ember, a polgár szuverenitásának elve betű szerinti értelemben lenne alkalmazva; ahol az állam minden tagja függetlenségét megőrizve és szuverén módon cselekedve kormányozná saját magát, mialatt a legfelsőbb hatóság kizárólag a közösség problémáival foglalkozna; ahol következőképpen lennének bizonyos közös dolgok. Járjunk a végére: az állam részei szuverénnek vannak elismerve, és lehetőségük van elhagyni a csoportot, és felmondani az egyezményt ad libitum. Mert ki kell mondani: a föderációnak, amennyiben logikus kíván lenni, amennyiben hű akar maradni elveihez, egész időig el kell mennie, ha nem csupán illúzió, csalás vagy hazugság akar lenni.

3. M. Bakunin politikai filozófiája: a tudományos anarchizmus

(Válogatta és szerkesztette: G.P. Maximoff; Glencoe, Illinois, The Free Press, 1953. ELTE TSZIT 208., 219., 396., 438–439., 462–463.)

Az államok közötti kapcsolatokat a dzsungel törvénye irányítja. Minden államnak, föderatív, vagy nem föderatív jellegétől függetlenül, a végső bukás veszélye mellett is arra kell törekednie, hogy a leghatalmasabb állammá váljék. Meg kell semmisítenie másokat, hogy őt ne semmisítsék meg, meg kell hódítania másokat, hogy őt meg ne hódítsák, szolgaságba kell vetnie másokat, hogy őt ne vessék szolgaságba, mivel két párhuzamos, de egymásnak idegen hatalom nem létezhet együtt anélkül, hogy le ne rombolná egymást.

Az állam széttöri az emberiség egyetemes szolidaritását.

Az állam az emberiség legkirívóbb, legcinikusabb és legteljesebb tagadása. Szétszakítja a földön élő emberek szolidaritását és egyesíti egy részüket azért, hogy a másik részt lerombolja, meghódítsa és szolgaságba vesse. Csak saját polgárait védi, korlátozás nélkül elismeri az emberi jogokat, az emberiséget és a civilizációt, de csak saját határain belül. És mivel határain kívül semmiféle jogot nem ismer el, ezért egészen logikusan jogot formál arra, hogy a legszélsőséesebb anti-humánus módon bánjon minden idegennel, akit kirabolhat, kiirthat, vagy akaratának alávetethet...

Az állam a történelmileg szükségszerű rossz.

Nem így van ez az állam esetében. Nem habozok kimondani, hogy az állam rossz, de történelmileg szükségszerű rossz, amely oly szükségszerű volt a múltban, mint ahogy előbb vagy utóbb elhalása lesz szükségszerű, ugyanolyan szükségszerű, mint ahogy a primitív állatóság és a teológiai kitérő szükséges volt a múltban. Az állam nem a társadalom; ez csak egyike a történelmi formáknak, jellegében nyers és absztrakt. Történelmileg az állam valamennyi országban erőszak, rablás és gyilkosság – egyszóval a háború és hódítás – és nemzetek vallási fantáziája által alkotott istenek házasságából eredt. Igazi kezdetétől fogva a nyers erő és a győztes igazság szentesítése volt és ma is az. Még a legdemokratikusabb országokban is, mint amilyen az USA és Svájc, egyszerűen csupán egy kisebbség kiváltságainak és a nagy többség szolgaságba vetésének szentesítése.

Az állam elleni lázadás. Az állam elleni lázadás sokkal könnyebb, mert van valami az állam természetében, ami provokálja a lázadást. Az állam autoritás, hatalom, kérkedően kimutatja és imádja hatalmát. Nem törekszik arra, hogy megszerettesse magát, hogy meggyőzzön, hogy megtérítsen. Mindig beavatkozik és különösen rossz módszerrel teszi ezt. Nem képes rábeszélni, csak kényszeríteni és erőt mutatni. Ezért nehéz elrejtetni természetét, és az emberi akarat törvényes korlátozója és szabadságának állandó tagadása marad. ...

A föderalizmus az új társadalom politikai eszméje. Nem nyilvánvaló, hogy Európa szabadságának és békéjének megmentése érdekében ezzel a szörnyű és elnyomó katonai centralizációval, a bürokratikus, a despotikus, a monarchikus, alkotmányos vagy még a köztársasági állammal is szembe kell állítanunk a föderalizmus dicső elveit?

Ezért nyilvánvaló kell, hogy legyen mindenki számára, aki Európa emancipációját komolyan kívánja, hogy amíg meg kell őriznünk tiszteletünket a francia forradalom nagy szocialista és emberi eszméi iránt, ugyanak-

kor el kell vetnünk állami politikáját és eredményesen alkalmaznunk kell az északamerikaiak által követett politikai szabadságot...

A forradalmi diktatúra és az állam elméletének közös alapja.

E teóriák a nép-részvétel fikcióján és azon a kis szerepen alapulnak, amit ma a tömegek játszanak a választásokon, ahol mindegy, hogy miért és kire szavaznak; azon a feltételezésen alapulnak, hogy a nép, sohasem találkozott még ilyen sértő elképzeléssel — általános akarata és elképzelései kifejezhetőek. Az állam és a forradalmi diktatúra koncepciója egyaránt ezen alapul.

A forradalmi diktatúra és az állam teóriája csak külsődleges jegyekben térnek el egymástól. Lényegében a kettő ugyanazt állítja: a kisebbség uralma szükséges a többség felett a többség állítólagos korlátoltsága és a kisebbség állítólagos magasabb szintű intelligenciája miatt. Mindkettő egyaránt reakciós, mindkettő végső konzekvenciája a politikai és gazdasági privilégiumoknak az uralkodó kisebbség kezében való egyesítése és a néptömegek szolgátságba döntése. Az elméleti szocialisták az állam barátai. Most már világos, hogy az elméleti szocialisták, akiknek a jelenlegi hatalom és rendszer lerombolása a céljuk annak érdekében, hogy helyére saját diktatúrájukat állítsák — sosem voltak és lesznek az állam ellenségei, hanem éppen ellenkezőleg, mindig az állam lelkes hivei voltak és lesznek. Csak annak a hatalomnak ellenségei, amely nekik nem biztosít helyet. A jelenleg fennálló politikai intézmények ellenségei, mert ezek akadályozzák saját diktatúrájuk létrehozását, de ugyanakkor az államnak és az állami hatalomnak lelkes hivei, egy olyan forradalmat akarnak, amely nem szabadítja fel a munkástömegeket — amely megfoszthatná ezt a forradalmi kisebbséget a veszélytől, hogy a népet új igába hajthatja és hogy a nép áldja majd ezt a kisebbséget a kormányzati intézkedésekért.

A szabad társadalom programja.

Mazzini rendszerén kívül, amely állami formában szervezett köztársaság, nincs másik rendszer, hacsak nem az anarchizmus, amelyben a köztársaság közösség, föderáció, amely szocialista és igazi népi köztársaság. Ez a politika a társadalmi forradalom politikája, célja az állam eltörlése és a nép teljesen szabad gazdasági szervezete, a föderalizmus útján alulról felfelé kiépülő szervezet.

Nem lesz lehetséges a politikai kormányzat léte, a kormányzat a közös ügyek egyszerű adminisztrációjává fog átalakulni.

Programunk néhány szóban foglalható össze: béke, emancipáció és az elnyomottak boldogsága. Háború minden elnyomó és rabló ellen. Az egész

munkásság kárpótlása: minden tőkét, gyárat, munkaeszközt, az anyagi javakat az egyesülés (asszociáció) kezébe, a földet pedig azoknak, akik saját kezükkel művelik meg, kell átadni.

Szabadság, igazságosság és testvériség minden emberi lénynek a születéstől a halálig.

Egyenlőség mindenki számára.

Egyenlő fejlődési, tanulási, nevelési feltételek, egyenlő életlehetőség mindaddig, amíg valaki dolgozik, mindenkinek különbségre való tekintet nélkül.

A társadalom olyan szervezete, amely a mezőgazdasági és ipari munkások egyesülései, a tudományos és irodalmi egyesülések alulról felfelé kiépülő szabad szövetsége, ahol az egyesülések várossá és faluvá, tartományokká, nemzetekké és végül nemzetközi testvéri unióvá szerveződnek.

4. M. Bakunyin:

Államiság és anarchia

(Zürich – Genève, 1873. ELTE TSZIT 41–42; 50–51; 259–261; 418–422, 76–91.)

A komoly, erős államnak csak egyetlen szilárd alapja lehet jelenleg: a katonai és hivatali centralizáció. A monarchia és a legdemokratikusabb köztársaság között is csupán egyetlen lényeges különbség van, – az előbbiben a hivatalnok gépezet a kiváltságos, vagyonos osztályok nagyobb hasznára meg a saját tulajdon zsebére, de az uralkodó nevében sanyargatja és szipolyozza a népet; a köztársaságban ugyanazoknak a zsebeknek és osztályoknak az érdekében pontosan ugyanúgy fogja sanyargatni és szipolyozni a népet, csak most már a nép akarata nevében. A köztársaságban a látszat-nép, az állítólag az állam által képviselt legális nép elnyomja és el fogja nyomni az élő és valóságos népet. De a népnek korántsem lesz könnyebb, ha a botot, amellyel ütni fogják, népi botnak nevezik majd.

A szociális kérdés, a szociális forradalom szenvedélye ma elragadta a francia proletariátust. Vagy ki kell elégítenie ezt a szenvedélyt, vagy meg kell fékezni és engedelmességre kényszeríteni; kielégíteni azonban csak akkor lehet, ha leomlik az állami erőszak, a burzsoá érdekek utolsó védőbástyája. Tehát bármely állam, lett légyenek bármennyire is demokratikus for-

mái, még ha a legvörösebb *politikai* köztársaság lenne is, csupán a népi képviselő elnevezés alatt ismeretes hazugság értelmében népi. Arra nem képes, hogy a népnek azt nyújtsa, amire szüksége van, tehát az alulról felfelé épülő szabad érdekképviselőt, mindenféle felülről jövő beavatkozás, gyámkodás, erőszak nélkül. Mert minden állam, még a legrepublikánusabb és legdemokratikusabb is, még a Marx által elgondolt látszat-népi állam is lényegében nem jelent mást, mint a tömegek felülről lefelé történő irányítását a művelt, de éppen ezért kiváltságos kisebbség segítségével, amely állítólag jobban érti a nép igazi érdekeit, mint maga a nép. ...

A természetéből adódóan ösztönös, kaotikus és könyörtelen népfelkelés mindig nagy veszteséget és áldozatot feltételez mind saját mind idegen részről. A néptömegek mindig készen állnak az ilyen áldozatra; olyan durva, vad erőt képeznek, amely eleve alkalmas is hőstettek végrehajtására, s nyilvánvalóan lehetetlen célok megvalósítására, mert csak nagyon kevés, vagy egyáltalán semmi tulajdonuk nem lévén, nem mételyezte meg őket a tulajdon ösztöne. Ha az védelmükhöz vagy győzelmükhöz nélkülözhetetlen, akkor nem riadnak vissza saját településeik és városaik elpusztításától sem; mivel pedig a tulajdon nagyrészt másoké, gyakorta kifejezett szenvedélyt mutatnak a rombolás iránt. Ez a negatív szenvedély még messze nem elég hozzá, hogy a forradalmi ügy magaslataira emelkedjenek; de nélküle ez az utóbbi értelmetlen, lehetetlen, mert nem lehet forradalom széles körű, szenvedélyes rombolás, üdvözítő és megtermékenyítő rombolás nélkül, mert pontosan abból és csakis annak segítségével fogannak meg és kelnek életre az új világok. ...

Mi anarchista forradalmárok, az össznépi műveltség, a társadalmi élet felszabadításának és széleskörű fejlődésének harcosai, s így az állam és az állami vezetés ellenségei, minden metafizikussal, pozitivistával meg a tudomány istennőjének valamennyi tudós és nem-tudós hódolójával szemben azt állítjuk, hogy a természeti és társadalmi élet mindig előtte jár a gondolatnak, amely csak egyik funkciója, de soha nem eredménye az előbbinek; amely a tulajdon elapadhatatlan forrásából táplálkozik; különböző tények, nem pedig absztrakt reflexiók sorával, és hogy ez utóbbiak – amelyek a tények hoznak létre, nem pedig azok hozták létre a tényeket – csak mérföldköként mutatják az élet jellegzetes irányát, önálló, öntörvényű fejlődésének különböző fázisait.

E meggyőződésünknek megfelelően nincs szándékunkban és a legkevésbé sincs kedvünk hozzá, hogy népünknek vagy egy idegen népnek egy bármi néven nevezendő, könyvekből kiolvasott vagy általunk kigondolt

társadalmi berendezkedést varrjunk a nyakába abban a meggyőződésben, hogy a néptömegek a maguk történetileg többé vagy kevésbé kifejtett ösztöneikben, legélethevágóbb szükségleteikben, tudatos és ösztönös törekvéseikben hordozzák eljövendő normális szervezetük minden elemét, mi ezt az eszmét magában a népben keressük. És mivel minden etatista hatalom, minden kormány lényege és helyzete szerint a nép felett, azon kívül áll, feltétlenül arra kell törekednie, hogy az utóbbit tőle idegen rendnek és céloknak vesse alá, azért mi mindenféle kormány- és államhatalom, általában az etatista berendezkedés ellenségének nyilvánítjuk magunkat. Úgy véljük, a nép csak akkor lehet boldog, szabad, ha alulról felfelé szerveződvén, önállóan, teljesen szabadon, minden hivatalos gyámkodástól mentesen, nem éppen különböző és egyenlően szabad befolyással rendelkező személyek és pártok hatása nélkül, de saját maga teremti meg tulajdon életét.

Ilyenek a szociális forradalmárok nézetei, és ezért neveznek bennünket anarchistáknak. Nem tiltakozunk az elnevezés ellen, mert valóban minden hatalom ellenségei vagyunk, hiszen tudjuk, hogy a hatalom éppúgy megrontja azokat, akiknek birtokában van, mint azokat, akik kénytelenek alávetni magukat. Bomlasztó hatására egyesek becsvágyó, kapzsi zsarnokok lesznek, akik saját és rendi érdeküknek megfelelően kizsákmányolják a társadalmat, mások pedig rabokká válnak. (...)

(...) Milyen módon kell végbemennie a szláv újjászületésnek? Az államhatalom ősi útján-e vagy minden nép, legalábbis az európai népek tényleges felszabadulásával? Az egész európai proletariátusnak minden járom, főleg pedig az etatizmus jáрма alóli felszabadulásával?

Le akarják-e, le tudják-e rázni magukról a szlávok a külföldi, elsősorban a számukra leggyűlöletesebb német jármot, ha maguk is a hódításnak, a hatalom megszerzésének és a leigázott néptömegek – előbb német, most pedig szláv – alattvalói igába hajtásának német módszeréhez folyamodnak? Vagy ez csak az egész európai proletariátusnak a Szociális Forradalom segítségével végrehajtott egyetemes felkelése útján érhető el?

Meggyőződésünk szerint a kérdés feltevése egyúttal a kérdés eldöntését is jelenti. Ami elmúlt, az a nagybölcességű Salamon király szavai ellenére nem ismétlődik meg. A legújabb állam tökéletesen megvalósítja az uralom ősi eszméjét, pontosan úgy, ahogyan a kereszténység megvalósítja a vallásos hit vagy a vallásos rabság legutolsó formáját; a bürokratikus, katonai-rendőri, centralizált állam, a maga belső lényegének szükségszerűségéből

minden körülötte létezőnek, élőnek, mozgónak, lélegzőnek a meghódítására, leigázására és megfojtására törekszik; ez az állam, amely legújabbban a pángermán birodalomban jut kifejezésre, mára már lassan túlélte önmagát. Napjai meg vannak számlálva; összeomlásától pedig minden nép a tulajdon menekvésért reméli.

Lehetséges lenne, hogy a szlávok ennek a minden ember és minden nép előtt gyűlöletes és most már a történelemtől is megbélyegzett útra ítéltettek? S mivégre? Dicsőséget semmilyen nem jelent; ellenkezőleg, bűn, gyalázat, amely a kortársak és az utódok átkát vonja maga után. Vagy a szlávok megirigyelték a németeket, mert azok kiérdemelték Európa összes többi népének gyűlöletét? Netán a Világisten szerepe tetszik nekik? Az ördög vigye a szlávokat minden háborús jövődjükkel, ha a sokesztendő rabság, szenvedés és hallgatás után új láncokat hoznak az emberiségre!

S mi haszna van ebből a szlávoknak? Mi haszna lenne a szláv népeknek egy nagy szláv állam megalapításából? Kétségtelenül vannak előnyeik az ilyen államoknak, de nem a sokmilliós proletariátus, hanem a pirivilegizált kisebbség: a papság, a nemesség, a polgárság s talán azon értelmiség számára, amely védjeggyel ellátott tudományossága és látszólagos szellemi fölénye nevében feljogosítja magát arra, hogy kormányozza a tömegeket; csak a proletariátus néhány ezer elnyomójának, hóhéranak és kizsákmányolójának jelent előnyt. Minél kiterjedtebb ez az állam, annál súlyosabbak a láncok a proletariátus, a bérmunkás tömegek számára, annál fojtogatóbb a börtön.

Elmondottuk és bebizonyítottuk az imént, hogy a társadalom nem lehet és nem maradhat állam, ha nem válik hódító állammá. Ugyanaz a konkurrencia, amely gazdasági téren a kis-, sőt a közepes tőkét, a gyárüzemeket, a földbirtokokat és kereskedőházakat megsemmisíti és beolvasztja a nagytőkébe, a nagy gyárakba, – birtokokba és – kereskedőházakba, a kis- és a közepes államokat is megsemmisíti és beolvasztja az impériumokba. Ezért minden államnak, ha nem csak papíron s nem csupán szomszédai kegyéből akar fennállni, míg azoknak egyáltalán úgy tetszik, hogy megtűrjék létezését, hanem a valóságban függetlenné válik, szükségszerűen hódító államnak kell lennie.

De ha egy állam hódító, az annyit jelent, hogy sokmilliós népét kénytelen erőszakos alárendeltségben tartani, amihez hatalmas haderő-fejlesztés szükséges. Ahol pedig a katonai erő ül diadalt, ott adieu szabadság! És főleg adieu munkás-szabadság és munkás-jólét. Egy hatalmas szláv állam létrehozása következésképp nem más, mint egy hatalmas néprabság megteremtése.

„De – mondják erre a szláv etatisták – mi nem egyetlen hatalmas szláv államot akarunk, csak néhány közepes nagyságú, tisztán szláv államot szeretnénk, mint a szláv népek függetlenségének szükséges bizonyítékát.” Ez a vélemény azonban ellentmond a logikának, a történelmi tényeknek, a körülmények erejének: egyetlen közepes nagyságú állam sem lehet ma önálló. Tehát vagy nem lesznek szláv államok, vagy egyetlen egy hatalmas, mindent beolvastató pánszláv állam lesz, mégpedig a korbácsuralmi: a szentpétervári állam.

Dehát harcolhatna-e a szláv állam az új pángermán birodalom óriási hatalma ellen, ha maga is nem lenne ugyanolyan óriási, ugyanolyan hatalmas? Több különálló, azonos érdekek összefűzte közös állam cselekvésére sohasem szabad számítani. Először is azért, mert a különböző szervezetek és erők egyesítése, ha számban egyenlő is az ellenfél erejével, vagy felülmúlja azt, mégis gyengébb nála, mert az utóbbi homogén, és szervezete, amely egy gondolatnak, egy akaratnak engedelmeskedik, szilárdabb és erősebb. Másodszer azért, mert soha nem lehet számítani több állam baráti együttműködésére, még ha tulajdon érdekük követeli is meg ezt a szövetséget. Mint ahogyan az egyszerű halandókat, az államok irányítóit is vakság sújtja, amely nem engedi, hogy a perc érdekei és szenvedélyei mögött meglássák helyzetük tényleges követelményeit.

1863-ban Franciaországnak, Angliának, Svédországnak, de még Ausztriának is közvetlen érdeke volt, hogy Oroszország ellenében Lengyelország védelmére keljen, ám mégsem lépett közbe egyikük sem. 1864-ben a még evidensebb érdek azt diktálta Angliának, Franciaországnak, különösen Svédországnak, de még Oroszországnak is, hogy kiálljon a porosz-osztrák, lényegében pedig porosz-német hódítás fenyegette Dánia mellett, de ismét csak senki sem avatkozott közbe. Végül 1870-ben Angliának, Oroszországnak és Ausztriának – nem beszélve a kis északi államokról –, nyilvánvaló érdekükben állott, hogy megállítsák a porosz-német csapatok diadalmas benyomulását Franciaországba. A németek eljutottak Párizsig, sőt majdnem egészen Délig; de még akkor sem lépett közbe senki. Csak amikor már létrejött az új, mindenkit fenyegető német hatalom, akkor értették meg a nagyhatalmak, hogy be kellett volna avatkozniuk, de most már késő.

Tehát nem a szomszéd hatalmak kormányzati értelmére, hanem a saját erőre lehet csak számítani; ennek kell az ellenfél erejével legalábbis egyenlőnek lenni. Amiből következik, hogy önmagában egyetlen szláv állam sem lesz képes ellenállni a pángermán birodalom nyomásának.

De nem lehet-e vajon a pángermán centralizációval szembeállítani a

pánszláv föderációt, azaz az önálló szláv államoknak az északamerikaihoz és svájcihoz hasonló tartományi szövetségét? Erre a kérdésre is tagadólag kell válaszolnunk.

Először is bármilyen szövetség létrejöttéhez az összorosz birodalomnak előbb feltétlenül össze kellene omolnia, hogy ily módon számos, egymástól független, föderatív viszonyban álló külön államra essék szét, mert az ilyen hatalmas birodalommal egy szövetségben egyszerűen képtelenség a kis, sőt még a közepes államok függetlenségének és szabadságának tiszteletben tartása is.

De tételezzük fel akár még azt is, hogy a pétervári birodalom többkevesebb szabad államra esik szét, és hogy Lengyelország, Bohémia, Szerbia, Bulgária stb. mint önálló államszervezetek, ezekkel az új oroszországi államokkal együtt egy hatalmas szláv federációt alkotnak. Állítjuk, hogy a föderáció ebben az esetben sem lesz képes felvenni a harcot a pángermán centralizáció ellen, azon egyszerű oknál fogva, hogy az etatista katonai erő mindig a centralizáció oldalán lesz.

A tartományi föderáció bizonyos mértékig garantálja a polgári szabadságot, de katonai-állami erőt nem tud létrehozni, éppen azért, mert föderáció; az állami erő föltétlen centralizációt igényel. Érveinkkel szemben Svájc és az Észak-Amerikai Egyesült Államok példájára fognak hivatkozni. De Svájc éppen katonai és állami erőinek növelése céljából most nyilvánvaló módon centralizációra törekszik; Észak-Amerikában pedig csupán azért marad lehetséges a föderáció, mert a hatalmas köztársaság szomszédságában az amerikai kontinensen nincs egyetlen olyan centralizált nagyhatalom sem, mint amilyen Oroszország, Németország vagy Franciaország.

Így hát a diadalmas pángermanizmussal szembeni ellenállásnak állami vagy politikai téren csupán egyetlen eszköze marad: a pánszláv állam létrehozása. Olyan eszköz ez, amely minden más tekintetben rendkívül kedvezőtlen a szlávokra nézve, mert szükségképpen maga után vonja az általános szláv rabszolgaságot a pánorosz kancsuka uralma alatt. De helyes-e ez az eszköz legalább a cél eléréséhez, vagyis a német hatalom detronizálásához és a németeknek a pánszláv, tehát pétervári-cári korbácsuralom alá hajtásához?

Nem, nemcsak hogy nem helyes, de nyilvánvalóan nem is elegendő. Az igaz, hogy Európában mindössze 50,5 millió német van (beleértve természetesen a kilencmillió ausztriai németet is). De tegyük fel, hogy a német hazafiak álma beteljesül és a német birodalom részévé válik Belgium egész flamand területe, Hollandia, a német Svájc, egész Dánia, de még Svédország

és Norvégia is, ami együttvéve valamivel több, mint 15 millió lakosságot tesz ki. És azután? A németek akkor sokan, több, mint hatvanhat-millióan lesznek Európában, a szlávok pedig körülbelül kilencven-milliót számlálnak majd. Mennyiségi tekintetben tehát a szlávok erősebbek a németeknél, S mégis, noha számbelileg Európa lakosságának nem egészen egyharmada német, állítjuk, hogy a pánszláv állam soha nem lesz egyenlő a pángermán birodalom hatalmával és igazi állami-katonai erejével. Miért? Mert a németek véreben, ösztöneiben, a német hagyományokban ott az államrend, az állami fegyelem iránti szenvedély, a szlávokban pedig nemcsak hogy mindez nincs meg, de ezzel éppen ellentétes szenvedélyek élnek és működnek bennük, ezért ha fegyelmet akarnak teremteni közöttük, bottal kell őket féken tartani; ugyanakkor viszont minden német meggyőződésből, szabadon hajtja a hátát a bot alá: az ő szabadsága éppen abban áll, hogy lélektelenül fegyelmezett és lelkesen meghajlik minden tekintély előtt.

A német emellett komoly, szorgos nép, tudós, takarékos, rendtisztelő, pontos és előrelátó, ami nem gátolja meg abban, hogy amikor az szükség, vagyis ha a főnökei úgy akarják, ne harcoljon kitűnően. Az utolsó háborúban bebizonyította ezt. Tegyük hozzá mindehhez, hogy katonai és adminisztratív szerveztségüket a tökély lehetséges legnagyobb fokára juttatták. Olyan szintre, amelyet egyetlen más nép sem fog elérni. Elképzelhető-e hát, hogy a szlávok versenyre kelhetnek velük az etatizmus terén?

A németek az államban találják fel életüket és szabadságukat. A szlávok számára viszont az állam maga a halál. A szlávoknak az államon kívül kell keresniük a szabadságot; nem csupán a német állam ellen vívott harcban, de a valamennyi állam elleni össznépi lázadásban, a Szociális Forradalomban.

A szlávok nem úgy tudják elérni a maguk felszabadulását, a gyűlöletes német állam lerombolását, ha meddő kísérleteket tesznek, hogy ezúttal ők hajtják a *maguk* uralma alá a németeket, szláv államuk rabszolgáivá téve őket, hanem úgy, ha valamennyi létező állam romjain az általános szabadság és emberi testvériség megteremtésére hívják őket. De az államok nem hullanak szét maguktól, csak egy minden népet, minden néptörzset magával ragadó nemzetközi Szociális Forradalom tudja térdre kényszeríteni őket.

A népi erők megszervezése egy ilyen forradalom végrehajtására: ez az egyetlen feladata azoknak az embereknek, akik őszintén kívánják a szláv törzsnek a sokesztendő rabság alóli felszabadulását. Ezeknek a kiváló embereknek meg kell érteniük, hogy ami az elmúlt időkben a szláv népek gyengeségét jelentette, vagyis az államalkotásra való képtelenségük, mára

erősségükké, jövőre formált jogukká vált, s ez adja az értelmét minden igazán népi mozgalomnak. A legújabb államok óriási mértékű fejlődése és a kialakult fejlődési szint ellenére – amely egyébként teljesen logikusan, viszszavonhatatlan törvényszerűséggel ad absurdum vitte az államiság elvét –, világossá vált, hogy az államok és az államiság napjai meg vannak számlálva, hogy közeledik a bérmunkás tömegek teljes felszabadulásának, alulról felfelé történő, mindenféle kormányzati beavatkozástól mentes szabad szervezkedésének kora, amikor minden régi államhatár, minden nemzeti különbség mellőzésével emberhez méltó, és minden különbözőségük mellett is egymással teljesen szolidáris és szabad gazdasági, népi szövetségek alakulnak.

Az élenjáró szláv embereknek végre meg kell érteniük, hogy az ártatlan szláv filologizálás kora lejárt, hogy semmi sem ostobább, és ugyanakkor semmi sem ártalmasabb, népgyilkosabb, mint ha a nemzeti hovartartozás látszateszméjét állítjuk valamennyi népi törekvés alapelvévé. A nemzeti hovartartozás nem általános emberi elv, hanem történeti, regionális tényező, amelynek mint minden valóságos és ártalmatlan jelenségnek, kétségtelen joga van az általános elismerésre. Minden népnek, még az egészen kicsinynek is megvan a maga jellege, sajátos létezési formája, beszédmódja, érzése, gondolatvilága, cselekvési módja; és éppen ez a jelleg, ez a forma az, ami a nemzeti hovartartozásnak, a nép egész történeti életének, eredményeinek és életkörülményeinek lényegét alkotja.

Minden nép, ahogyan minden egyes személy is szükségszerűen az, ami; és kétségtelenül joga van ahhoz, hogy önmaga legyen. Ebben foglaltatik az egész úgynevezett nemzeti jog. De ha egy nép vagy egy nemzet ebben a formában létezik és más formában nem, ebből nem következik, hogy jogos vagy hasznos lenne számára, ha egyik a maga nemzeti, a másik az egyéni jellegét állítaná előtérbe sajátos alapelvként, és szüntelenül ezzel vesződne. Éppen ellenkezőleg áll a dolog: minél kevesebbet foglalkoznak önmagukkal, minél inkább áthatja őket az általános emberi tartalom, annál inkább értelmet nyer és új életre kel az egyik nemzeti és a másik individuális jellege.

Pontosan ez a helyzet a szlávoknál is. Végtelenül hitványak és szegények maradnak, ha továbbra is folytatják a sürgés-forgást a maguk szűk, önző, ugyanakkor elvont szláv-sága körül, amely éppen mellékes volta miatt ellentétes az összemberi kérdéssel és ügyel. Mint szlávok a történelemben, a népek szabad testvériségében csak akkor vívják majd ki jogos helyüket, ha egyebek mellett a világ érdekei is áthatják őket.

A történelem minden szakaszában van egy olyan általános emberi érdekek, amely a többi, részlegesebb, kizárólagosan nemzeti érdek felett domi-

nál. És az a nép, vagy azok a népek, amelyek ebben ismerik fel elhivatottságukat, s elegendő megértés, szenvedély és erő van bennük ahhoz, hogy kizárólag ennek szenteljék magukat, par excellence történelmi népekké válnak. A történelem különböző szakaszaiban a domináns érdekek eltértek egymástól. Hogy ne menjünk túlságosan messzire, akadt inkább isteni semmint emberi s ezért a népek szabadságával és jólétével ellentétes érdek is: a katolikus hit, a katolikus egyház domináns és a legnagyobb mértékben hódító érdeke. Azok a népek pedig, amelyek a legtöbb elhivatottságot és tehetséget érezték magukban ahhoz, hogy ezt magukévá tegyék – a németek, a franciák, a spanyolok és bizonyos mértékig a lengyelek – éppen ennek következtében a saját szférájukban valamennyien elsőrendű népek lettek.

A szellemi újjászületés általános emberi érdeke ezután az olaszokat, majd a franciákat és jóval kisebb mértékben az angolokat, a hollandokat és a németeket állította az élre. De a vallási lázadás, amely Dél-Franciaországot már korábban magával ragadta, a 15. században a mi szláv huszitáinkat helyezte előtérbe. Évszázados hősi harc után levertek a huszitákat, ahogyan öelöttük az albigensek sorsa is ez lett. S a reformáció akkor újjáélesztette a német, a francia, az angol, a holland, a svájci és a skandináv népeket. Németországban a reformáció mint a német temperamentummal ellentétes jelenség nagyon gyorsan elveszítette lázadó jellegét és békés állami reformmá vált, ami azután nyomban megvetette a legszabályszerűbb, szisztematikus és tudományos állami önkény alapját. Franciaországban a szabadgondolat fejlődéséhez is hozzájáruló hosszúságú és véres harcok után a győztes katolicizmus verte le a reformációt. Hollandiában, Angliában, s ezek nyomán az Észak-Amerikai Egyesült Államokban viszont új, lényegét illetően államelenes, de gazdaságilag burzsoá, liberális civilizációt teremtettek.

A csaknem egész Európát átfogó vallási mozgalom a 16. században ily módon létrehozta a civilizált emberiség két fő irányzatát, a gazdaságilag burzsoá-liberális, valamint a despotikus-állami irányzatot. Lényegét tekintve az utóbbi ugyancsak burzsoá és protestáns, ha keveredik is az államnak egyébként teljesen alárendelődő katolikus nemesi elemmel; ennek volt képviselője Franciaország s az osztrák, majd porosz Németország.

A 18. század végét jelölő nagy forradalom ismét az élre, vezető helyre állította Franciaországot és új emberi érdeket teremtett, a legteljesebb emberi szabadság eszméjét – de *kizárólag politikai téren*. Feloldhatatlan ellentmondást tartalmazó, s ezért megvalósíthatatlan eszme ez: a politikai szabadság egyenlőség nélkül, egyáltalán a politikai szabadság, vagyis a szabadság az államban – hazugság.

A francia forradalom ilymódon maga is két irányt hozott létre, amelyek egymással ellentétesek, szüntelen harcban állnak, ugyanakkor azonban elválaszthatatlanok, sőt mi több, feltétlenül megegyeznek abban, hogy egy és ugyanazon cél felé törekszenek, a bérmunkás tömegek módszeres kizsákmányolására, a fokozatosan csökkenő számú, mind gazdagabbá és gazdagabbá váló birtokos kisebbség hasznára.

Az egyik párt demokratikus köztársaságot akar építeni a népi munka kizsákmányolására, a másik következetesebb, mert arra törekszik, hogy monarchisztikus, azaz őszinte állami despotizmust valósítson meg rajta, centralizált és bürokratikus rendőrállamot katonai diktatúrával, amelyet alig-alig lepleznek a naiv alkotmányos formák.

Az első párt Gambetta vezetésével most a hatalom megszerzésére tör Franciaországban. A második, Bismarck herceg irányításával már biztosan ül trónján a porosz Németországban.

Nehéz eldönteni, hogy e két irányzat közül melyik előnyösebb a nép számára, pontosabban szólván melyik képviseli a kisebb rosszat, okoz kevesebb kárt a népnek, a bérmunkás tömegeknek, a proletariátusnak. Mindkető egyformán makacs szenvedéllyel tör az erős állam megteremtésére, illetve megszilárdítására, tehát a proletariátus legteljesebb rabságára.

E köztársasági és neomonarchista állami népelnyomó irányzatok ellen, amelyeket az 1789-es és 1793-as nagy polgári forradalmak hoztak létre, először Franciaországban és Ausztriában, majd Európa más országaiban a proletariátus mélyéből szárba szökött egy teljesen új mozgalom, amely minden kizsákmányolás és valamennyi adminisztratív kormányzati elnyomás ellen irányul, vagyis valamennyi réteg gazdasági kiegyenlítésére és – ezek utolsó támasza, az Állam megsemmisítése segítségével – az összes osztály megsemmisítésére tör.

Ez a Szociális Forradalom programja.

Jelenleg tehát a civilizált világ minden országa számára egyetlen, az egész világot érintő kérdés, egyetlen érdek van csupán: a proletariátus legteljesebb és végleges felszabadítása a gazdasági kizsákmányolás és az állami elnyomás alól. Nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést nem lehet megoldani véres, iszonyú harc nélkül, s hogy valamennyi nép tényleges helyzete, jogai és jelentősége e harcban való részvételének irányától, jellegétől és fokától függ majd.

Nem világos-e ezért, hogy a népek szövetségében, a történelemben elfoglalt helyüket, jogaikat a szlávoknak csak a Szociális Forradalom révén kell keresniük és kiharcolniuk? (....)

A zürichi szláv szekció programja

1. A Szláv Szekció, amely teljességgel elismeri a Nemzetközi Munkásszövetségnek az Első Kongresszuson (1866. szeptemberében, Genfben) elfogadott alapvető statutumait, elsődleges céljaként a forradalmi szocializmus elveinek terjesztését és a szláv földeken a népi erő megszervezését tűzte maga elé.

2. Egyenlő energiával fog harcolni mind a pánszlávizmus – vagyis a szláv népeknek az orosz birodalom segítségével történő felszabadítása –, mind a pángermanizmus – tehát a most egyetlen, hatalmas, álnépi államba szerveződő burzsoá német civilizáció általi felszabadulás – minden megnyilvánulása és törekvése ellen.

3. Miután elfogadtuk az anarchista forradalmi programot, amely véleményünk szerint egyedül tartalmazza a néptömegek valóságos, teljes felszabadulásának valamennyi feltételét, és meggyőződünk róla, hogy az államok fennállása egyetlen formában sem egyeztethető össze a proletariátus szabadságával, s hogy az állam lehetetlenné teszi a népek nemzetközi testvéri szövetségét, mi valamennyi állam megsemmisítését akarjuk. Ez kiváltképp a szláv népek számára élet-halál kérdés; ugyanakkor az egyetlen mód a szláv népek az idegen fajokkal, például a törökkel, a magyarral vagy a némettel való megbékítésére.

4. Az állammal elkerülhetetlenül el kell pusztulnia mindannak, amit jognak neveznek, s a törvényhozás és a kormányzás útján történő berendezkedésnek alulról felfelé, mint aminek soha nem volt más célja, mint hogy a kormányzó osztályok hasznára rendszeresítse és vezesse a népi munkát.

5. Az állam és a jog megsemmisítésének feltétlenül következménye lesz az örökölhető személyi tulajdonnak és a család e tulajdonra alapított fogalmának megszűnése, mivel az egyik is, a másik is teljességgel kizárja az emberi igazságosságot.

6. Egyedül az államnak, a tulajdonjognak és a család jogi felfogásának megszüntetésével válik lehetővé a népi élet megszervezése alulról felfelé, a kollektív munka és tulajdon alapján. Ez a dolgok erejénél fogva lehetségessé és kötelezővé teszi mindenki számára, hogy az egyes személyek teljesen szabad asszociációkat, vagy független faluközösségeket hozzanak létre, és hogy a faluközösségek minden területi és nemzetiségi-korlátozástól eltekintve az érdekezonosságuk és szociális törekvéseik által összekapcsolják tevé-

kenységüket és hatalmas egynemű asszociációkba egyesüljenek, amelyek nemzetet alkotnak, a nemzetek pedig az emberiségben egyesüljenek.

7. A Szláv Szekció materializmust, ateizmust hirdet, és harcolni fog az istentisztelet minden fajtája, minden hivatalos és nem hivatalos vallási felekezet ellen. Mindenki lelkiismereti szabadságát szavaiban és cselekedeteiben is a legteljesebb tiszteletben tartja, tiszteli minden ember jogát a saját eszméinek hirdetésére, ám arra fog törekedni, hogy az istenség eszméjét valamennyi vallási, metafizikus, politikai-doktrinér és jogi megnyilatkozásában megsemmisítse, mivel meggyőződése, hogy minden rabságot ez a kártékony eszme szentesített és szentesít ma is.

8. A legteljesebb tisztelettel viseltetik a pozitív tudományok iránt, valamennyi proletár férfi és nő számára egyenlő tudományos képzést követel, de minden kormányzás ellenségeként méltatlankodva utasítja el a leggőgösbbet és a legkártékonyabbat: a tudósok kormányzását.

9. A Szláv Szekció a szabadsággal együtt a férfiak és a nők számára a jogok és köteleességek egyenlőségét követeli.

10. A népek felszabadítására törekedvén a Szláv Szekció korántsem feltételezi egy sajátos szláv világ megszervezését, amely a nemzeti érzéktől indítatva ellenségesen viseltetik más fajok népei iránt. Ellenkezőleg, arra törekszik majd, hogy a szláv népek is belépjenek az emberiség közös családjába, amelynek a szabadság, egyenlőség és összemberi testvériség alapján történő megteremtésére a Nemzetközi Munkásszövetség szólított fel.

11. A Nemzetközi Szövetség által vállalt nagy feladatra, a néptömegeknek minden gyámság és minden kormányzás alóli felszabadítására való tekintettel a Szláv Szekció nem tartja lehetségesnek bármely felsőbb hatalom vagy kormányzás megtűrését soraiban, következésképpen nem fogad el más szervezetet az önálló szekciók szabad föderációján kívül.

12. A Szláv Szekció nem ismer el valamely főtanács vagy kongresszus által előírt hivatalos igazságot, sem egyoldalú politikai programot. Csak a személyeknek, szekcióknak és föderációknak a teljes szolidaritását ismeri el a világ munkásainak a kizsákmányolók elleni gazdasági harcával. Különösképpen fog törekedni arra, hogy a szláv dolgozókat bevonja e harc valamennyi gyakorlati következményébe.

13. A Szláv Szekció elismeri valamennyi ország szekciójának jogát a) a filozófiai és szociális propaganda szabadságára, b) a politizálás szabadságára, amennyiben az nem sérti a többi szekció és föderáció szabadságát és jogait; a népforradalom végrehajtására létrehozott szervezkedés szabadságát; a többi ország szekcióival és föderációival létrehozott kapcsolatok szabadságát.

14. Mivel a Jurai Föderáció ezeket az alapelveket hirdeti, és mivel őszintén át is ülteti őket a gyakorlatba, a Szláv Szekció belépett soraiba.

5. A Saint Imier-i anarchista kongresszus határozatai

*(J.M. Sztjeklov: Anarhicseskij Internacional (1872–1881).
Kurszk, 1923. Kurszkij Gubkom. 13–14. l.)*

Figyelembe véve,

hogy az a kísérlet, amely arra irányul, hogy egységes politikai taktikát vagy programot kényszerítsen a proletariátusra, mint egyetlen utat, amely képes őt elvezetni a teljes szociális felszabaduláshoz, éppen annyira abszurd, mint reakciós igény,

hogy senkinek sincs joga megfosztani az autonóm föderációkat és szekciókat attól az elvitathatatlan joguktól, hogy önállóan határozzák meg és alkalmazzák politikai taktikájukat, amelyet a legjobbnak tartanak, és hogy minden hasonló kísérlet végzettszerűen a legfelháborítóbb dogmatizmushoz vezet;

hogy a proletariátus törekvéseinek nem lehet más célja, mint teljesen szabad gazdasági szervezetek és föderációk létrehozása, amelyek a közös munkára, egyenlőségre, továbbá a mindenfajta politikai kormányzástól való abszolút függetlenségre épülnek. Ez a szervezet és ez a föderáció csakis a kézműves szövetségek és autonóm kommünök önálló cselekvésének eredményeként jöhet létre;

figyelembe véve azt, hogy bármiféle politikai szervezet csak az uralom eszköze lehet egy meghatározott osztály hasznára és a tömegek kárára, és hogy a proletariátus, amennyiben meghódítaná a hatalmat, maga válnék uralkodó és kizsámányoló osztállyá, –

a St. Imier-ben üléselő Kongresszus kijelenti:

1. hogy a proletariátus legelső kötelessége minden politikai hatalom lerombolása;

2. hogy az állítólagosan ideiglenes forradalmi hatalom létrehozása – e rombolás végrehajtására – nem más mint hiábavaló hazugság, és épp annyira veszélyes a proletariátusra nézve, mint a jelenleg létező kormányok;

3. hogy a szociális forradalom elérését célzó minden kompromisszu-

mot elvetve, valamennyi ország proletariátusának meg kell teremtenie a forradalmi cselekvés szolidaritását, bármiféle burzsoá politikától függetlenül.

6. Louise Michel:

Miért vagyok anarchista?

(Nie dieu ni maître id. m. 412.)

Négy hónapon át nem láttunk mást, mint az eget és vizet, néha a horizonton egy hajónak a madár szárnyához hasonló fehér vitorláját. A végtelenségnek impressziója megragadó volt.*

Egész idő alatt gondolkozhattunk.

Amíg összehasonlítottam a dolgokat, eseményeket, embereket, miután láttam becsületes barátainkat munkában a Kommün idején, akiknek az energiájából, mivel félték attól, hogy szörnyűek lesznek, csak arra tellett, hogy eldobják az életüket, hamarosan arra a meggyőződésre jutottam, hogy a becsületes emberek hatalomra kerülve éppen olyan tehetetlenek lesznek, mint amilyen ártalmasak a becstelének, s hogy a szabadság soha sem fog összefonódni semmiféle hatalommal.

Éreztem, hogy egy kormányt eredményező forradalom csak szemfényvesztés, amely csupán jelezheti az utat, de nem képes arra, hogy megnyissa a haladáshoz vezető összes kapukat; hogy a múlt intézményei csak látszólag tűntek el, nevet változtatva megmaradtak, hogy minden láncra van verve a régi világban, ezért ez utóbbi arra van ítélve, hogy maradéktalanul eltűnjék és helyet adjon egy boldog és szabad új világnak az ég alatt. ... Tehát anarchista vagyok, mert egyedül az anarchia teszi boldoggá az emberiséget, mert a legmagasabbrendű eszme, amelyet az emberi értelem meg tud ragadni, az anarchia, azt várom, hogy csúcspont lesz a horizonton.

Ahogy előrehaladunk a korban, egyelőre még ismeretlen fejlődés következik be. Nem tudjuk-e mindnyájan, hogy ami utópiának tűnik egy vagy két nemzedék számára, megvalósul a harmadik életében?

Csak az anarchia teheti öntudatosá az embert, mert szabaddá teszi őt. Az anarchia lesz a tökéletes elkülönülés a rabszolgák nyája és az emberiség

*A Párizsi Kommün leverése után az elítélt Louise Michel-t hajón szállították egy csendes-óceáni fegyenctelepre.

között. Minden hatalomra került ember az államot önmagával azonosítja, úgy tekinti, mint a kutya a csontot, amelyet harapdál, saját érdekében védelmezi.

Ha a hatalom vaddá, egoistává és kegyetlenné tesz, a szolgaság lesülyeszt. Az anarchia véget vet tehát olyan nyomorúságoknak, amelyekben az emberi faj mindig nyögött. Kizárólag az anarchia nem lesz a szenvedések újrakezdése, fokról fokra magához ragadja azokat a sziveket, amelyek megédzötek az igazságért folytatott harcban.

Az emberiség élni akar, ezért csatlakozik az anarchiához kétségbeesett harcában, amelyet azért indított, hogy kijusson a szakadékból. Keserves kapaszkodás ez a sziklára. Minden más eszme roskatag kövekhez vagy nyaláb fűhöz hasonlít, amelyet leszaggatunk, ha mélyebbre zuhanunk. Nemcsak bátorsággal, hanem logikával is kell küzdenünk. Itt az ideje, hogy ez a minden korábbi elképzelésnél nagyobb és szebb megvalósítható eszme elég erősnek mutakozzzék ahhoz, hogy a kitagadott tömegek ne öntözzenek többé a vérrükkel csalóka agyrémeket.

7. Pjotr Kropotkin:

Az anarchia: filozófiája és eszményei

(Ni dieu ni maître. id. m. 374–375.)

Egy társadalom, amelyik birtokában van az általa felhalmozott gazdagságnak, bőséget biztosíthat mindenkinek a termelésben eltöltött napi 4–5 órai hatékony kézi munka ellenében; ebben a kérdésben teljesen egyetértenek velünk azok, akik elgondolkoztak már ezen a kérdésen. Ha mindenki már gyermekkorától kezdve megtanulná, honnan van a kenyér, amelyet megeszik, a ház, amelyben lakik, a könyv, amit olvas, stb. és hozzászokna ahhoz, hogy szellemi munkáját a termelés valamelyik ágában végzett kétféle munkával egészítse ki, a társadalom könnyűszerrel megoldhatná ezt a feladatot, anélkül, hogy a termelési folyamat egyszerűsítésére számítanak, amelyet a távoli vagy közeli jövő tartogat számunkra.

Elég, ha egy pillanatig arra az elképzelhetetlen pazarlásra gondolunk, amely ma az emberi erővel folyik, hogy megértsük, mit képes termelni a civilizált társadalom az egyes ember kevés munkájával, milyen grandiózus teljesítményre vállalkozhatna, amiről ma szó sem lehet. Sajnos, a politikai gaz-

daságtannak nevezett metafizika sohasem foglalkozott azzal, ami a lényege: az ésszerű erőmetakarítással.

Nincs kétség atekintetben, hogy milyen nagy lehetőségei vannak a gazdaságra egy kommunista társadalomnak, amelyet magunk rendezünk be. Kétségek akkor merülnek fel, amikor arról van szó, hogy létezhet-e egy ilyen társadalom anélkül, hogy az Állam ellenőrzésének vetné alá az embert minden cselekedetében; vajon a jólét eléréséhez nincs szükség-e arra, hogy az európai társadalmak feláldozzák az ebben az évszázadban oly sok áldozattal megszerzett kevés személyes szabadságot.

A szocialisták egy része azt állítja, hogy lehetetlen elérni ilyen eredményt anélkül, hogy feláldozzák a szabadságot az Állam oltárán. A másik rész, amelyhez mi is tartozunk, ellenkezőleg azt hangoztatja, hogy csakis az állam eltörlése, az egyén teljes szabadságának kivívása, a társulásoknak és a föderációnak teljes függetlenséget biztosító szabad megegyezés útján juthatunk el a kommunizmushoz, – társadalmi örökségünk közös birtoklásához és minden gazdaság közös termeléséhez.

Ez a kérdés e pillanatban minden mást megelőz. A szocializmus úgy akarja megoldani, hogy mindezeket az erőfeszítéseket kompromittálja, egész későbbi fejlődését megbénítja ...

Ha minden egyes szocialista visszanyúl emlékeibe, biztosan visszaemlékezik arra a sok előítéletre, amelyek akkor merültek fel benne, amikor először gondolt arra, hogy a tőkés rendszer, valamint a föld és a tőke magántulajdonának eltörlése történelmi szükségszerűség.

Ugyanez történik ma, ha valaki első ízben akarja kimondani, hogy az államnak, törvényeinek, egész igazgatási, kormányzási és centralizációs rendszerének az eltörlése szintén történelmi szükségszerűséggé lett, hogy az egyiknek az eltörlése a másik eltörlése nélkül nem lehetséges. Egész nevelésünk, amelyet – jegyezzük meg jól – az Állam és az Egyház végzett mindkettő érdekében, lázadzik ez ellen a koncepció ellen ...

A bérmunkásnak maradt dolgozó a jövőben rabszolgája lenne annak, akinek kénytelen lenne eladni a munkaerejét, legyen a vásárló akár magán-személy, akár az Állam.

A népi gondolkodás, amelyben az emberi agyakon áthatoló ezerféle vélemény összegeződik, szintén úgy érzi, hogy ha az Állam lépne a főnök helyébe mint vásárló és a munkaerő felügyelője, ez még gyűlöletesebb zsarnokság lenne. A nép fia nem rezonál az elvonatkoztatásokra, konkrét fogalmakban gondolkodik, ezért úgy érzi, hogy számára az „Állam” absztrakciója sok funkcionárius alakját öltené, akik üzeméből vagy műhelyéből ke-

rülnének ki, s ő tudja, mit tartson ezek érdemeiről. Ma kitűnő elvtársak, holnap elviselhetetlen ügyintézők. A nép fia keresi azt a társadalmi rendszert, amely megszünteti a mai bajokat újak előidézése nélkül.

A kollektivizmus* sosem töltötte el szenvedéllyel a tömegeket, amelyek mindig visszatérnek a kommunizmushoz, de olyan kommunizmushoz, amely egyre inkább lemond a 40-es évek jakobinus teokráciájáról és tekintélyelvéről, tehát a szabad, anarchista kommunizmushoz.

Ennél többet is mondok. Folyamatában végiggondolva amit az utolsó negyedszázadban láttunk az európai társadalmi mozgalomban, azt hiszem, hogy a modern szocializmus eljutott odáig, hogy lépést tegyen előre a szabadelvű kommunizmus felé.

8. Max Stirner:

Nevelésünk hamis elvei

(Ni dieu ni maître. id. m. 279–281, 286.)

Az egyszer már kivívott *gondolatszabadság* nem más, mint korunk ösztönzése, hogy azt átváltoztassuk az *akarat szabadságává*, amely az új korszak elve. Oly módon, hogy a nevelés végső célja többé ne a tudás, hanem az ebből megszületett akarat legyen. Egyszóval a nevelés létre fogja hozni a *személyes* vagy *szabad* embert. Mi az igazság, ha nem az, hogy felfedezzük, kik vagyunk? Arról van szó, hogy felfedezzük önmagunkat, megszabadítsuk magunkat mindattól, ami idegen, radikálisan megszabaduljunk minden tekintélytől, visszahódítsuk a nyíltságot. Az Iskola úgysem termel abszolút igaz embereket. Ha ilyenek mégis léteznek, bizonyosan az iskola ellenére. Ez utóbbi kétségekívül a dolgok uraivá tesz bennünket, ha kell, saját természetünk uraivá is. De nem csinál belőlünk szabad szellemeket. A valóságban semmilyen tudás, legyen bár mély és kiterjedt, semmiféle szellem, éles vagy eszes, semmilyen dialektikus finomság nem képes megvédeni bennünket a gondolat és akarat aljassága ellen ...

Mindenfajta hiúság és nyereségvágy, törtetés, szolgálai buzgólkodás és kétszínűség együttjár kiterjedt tudással éppúgy, mint elegáns klasszikus képzettséggel. És mindezt az iskolás kacatot, amely semminemű befolyást nem

*Ez alatt Kropotkin a marxi szocializmust értette.

gyakorol erkölcsi arculatunkra, amiről gyakran elfelejtkezünk, annál is inkább, mert semmire sem jó: az ember lerázza magáról az iskola porát, amikor elhagyja. Miért? mert a nevelés kizárólag a formásokban vagy az anyagban mutatkozik meg, többé-kevésbé a kettő keverékében, de egyáltalán nem az igazságban, az igaz ember alakításában. ..

Mint bizonyos más területek, a pedagógia is azok közül való, ahol gondunk van rá, hogy ne engedjük behatolni a szabadságot, ne tőrjünk az ellenzékiiséget; amit akarunk, ez az alávetés. Csak dresszurára törekednek, amely tisztán formális és anyagi. A humanizmus állatseregletéből csak tudósok, a realistákéiból csak „hasznos polgárok” kerülnek ki, mindkét esetben kizárólag alávetett kreaturák. A mi jó öreg „rosszindulatunk” alapját elfojtja az eleven erő, a tudás beletorkollása a szabad akaratba. De az iskolai élet nyárspolgárokat is produkál. Ugyanúgy, mint a gyerekek esetében, azt tanítják nekünk, hogy fogadjunk el mindent, amit ránk kényszerítenek, beérjük egy pozitív étellel, alkalmazkodunk korunkhoz, ennek szolgálai, állítólagos jó polgárai leszünk.

Hol lehet látni az ellenzéki szellem megerősödését az eddig fenntartott alávetés helyett? Hol alakítják az oktatott ember helyett az alkotó embert? Hol változik át a professzor munkatárssá, hol alkalmazzák a tudás átváltoztatását akarattá, hol cél a szabad ember, inkább, mint a kiművelt fő? Hiába keressük, az ilyen dolog ritka.

Ezért arra lenne szükség, hogy még inkább tudatára ébredjünk annak, hogy az ember legfőbb feladata nem a nevelés, a civilizáció, hanem az önaktivitás. ...

Ébresszék fel az emberben a szabadság eszméjét, mert a szabad emberek csak arra gondolnak, hogy felszabadítsák önmagukat, most és mindig, ha ellenben utasított embereket csináltak belőlük, alkalmazkodnak a mindenkorai körülményekhez, a legműveltebb és legraffináltabb módon, az alávetettek és szolgálai szellemek nivójára süllyednek. Kicsodák a mi jó uraink, tele szellemmel és kultúrával, ha többségüket tekintjük? A rabszolgarendszer vihogó hivei, ők maguk pedig rabszolgák. ...

Jelenlegi nevelésünk nyomora nagyrészt abból adódik, hogy a tudás nem finomult akarattá, ön-aktivitássá, tiszta gyakorlattá. A realisták észrevették a hiányt, de csak szánalmas módon orvosolták, úgy, hogy „gyakorlati” embereket formáltak, megfosztva őket mind az eszmétől, mind a szabadságtól. A szellem, amely az oktatók nagy részét mozgatja, szomorúan beszédes bizonyítéka ennek. Kiműveltek lévén, a legjobbban művelnek; elnyomottak, tehát elnyomnak. De minden nevelésnek *személyesnek* kell lennie.

... Másként: nem a tudást kell bevésni, hanem a személyiségnek kell kiterjeszkednie. A pedagógia kiindulópontja ne az legyen, hogy civilizálja, hanem hogy alakítsa a szabad személyiséget, a szuverén jellemet. Az idáig brutálisan elnyomott akaratnak sem szabad többé meggyengítettnek lennie. Attól a pillanattól kezdve, hogy nem gyengítik az ösztönzést a tudás felé, miért gyengítenék az ösztönzést az akarat felé? Ha azt műveljük, ezt is művelni kell.

A gyermekek makacsságának és „rosszindulatának” éppúgy megvan a létjogosultsága, mint tudásszomjuknak. Ez utóbbit buzgalommal élesztgetik. Keltsék fel az akarat természetes erejét is: az *ellenzéki séget*. Ha a gyermek nem tanulja meg érezni önmagát, minden bizonnyal a legfontosabb dologot nem tanulja meg. Ne nyomják el se a büszkeségét, se az őszinteségét. Hevességével szemben mindig meg fog maradni nekem a saját szabadságom. Ha hevessége átalakul makacssággá, a gyermek erőszakot követ el velem szemben, ami ellen én fellépek, mert én éppen olyan szabad lény vagyok, mint a gyermek. Kell azonban nekem úgy védekezni, hogy menedéket keressek a tekintély bástyája mögött? Egyáltalán nem. Szembeállítom vele saját tulajdon szabadságom szilárdságát, olyan módon, hogy ettől a gyermek makacssága megszűnik. Aki teljes ember, annak nincs szüksége tekintélyre. Ha az őszinteség arcátlansággá változik át, erejét vesztí egy figyelmes nő gyengéd ellenállása láttán, az anyai temperamentum, vagy az apai szigor előtt. Nagyon gyengének kell lenni ahhoz, hogy segítségül hívjuk a tekintélyt, s csalódik valaki, ha azt hiszi, hogy kigyógyíthat egy impertinens gyereket, ha belőle félnék lényt csinál. A félelem és tekintély követelése olyan dolog, amely egy eltűnt kor rokokó stílusához tartozik. ...

Az új kor eszméje, ösztönzése: az *akarat szabadsága*. A pedagógiának kiindulópontként és végcélként a *szabad személyiség* kialakítását kell tekintenie. ... Ez a kultúra, amely valóban egyetemes, mert a legegyszerűbb találkozik benne a leghaladottabbal, a közösség tényleges egyenlőségét képviseli: a szabad személyiségek egyenlőségét. ... Ha valamilyen nevet kívánnók adni a fenti elvekből következő megállapításoknak, a magam részéről a *perszonalista* nevet választanám.

... Néhány szóval kifejezve és összefoglalva a célt, amely felé korunknak törekednie kell, az akarat nélküli tudás szükségszerű eltűnése, az én tudatos megismerésének bevezetése, amely a szabad személyiség felvillanásában teljesezik ki, a következőképpen fogható fel ez a cél: a tudásnak meg kell haladnia, hogy mint akarat éledjen fel, s nap nap után mint szabad személyiség alakítsa újjá magát.

Lázadás és forradalom

A forradalmat és a lázadást nem tekinthetjük szinonimáknak. Az első a létező dolgok állapotának, az állam vagy a társadalom törvényes rendjének felforgatásában áll, következésképpen politikai vagy társadalmi tett. A második, jóllehet elkerülhetetlenül maga után vonja a fennálló rend átalakulását, kiindulópontjának nem ezt az átalakulást tekinti. Abból a tényből indul ki, hogy az emberek elégedetlenek önmagukkal. A lázadás nem fegyveres zendülés, hanem az egyének felkelése, amely nem csinál gondot magának azokból az intézményekből, amelyeknek létrehozására képes. A Forradalom célja új intézmények létrehozása. A Lázadás eljuttat bennünket addig a pontig, hogy ne hagyjuk magunkat vezetni, hanem mi saját magunkat vezessük. A Lázadás nem vár csodákat a jövődő intézményektől. A Lázadás harc a létező ellen. Ha sikerül, minden létező magától összeomlik. Csak annyit tesz, hogy megszabadítja Énemet a létező dolgok állapotától. Ez meghal és rothadásba temetkezik abban a pillanatban, amikor én elbúcsúzom tőle.

Miután tehát céлом nem az, hogy megdöntsem a létezőt, hanem hogy fölébe emelkedjem, tetteimnek semmi közük a politikához vagy a társadalomhoz. Nincs más tárgyak csak én magam, és az én egyéniségem, tetteim ezért *egoisták*. Az intézmények a Forradalom követelései. A Lázadás azt akarja, hogy fellázadjunk és felemelkedjünk. Egy alkotmány kiválasztása volt a forradalmi vezérek törekvése. A Forradalom egész politikai története telített alkotmányos harcokkal és kérdésekkel, valamint a társadalmi reformátorok tehetsége rendkívül termékenynek mutatkozott társadalmi intézményekben (falanszter és mások). A felkelő arra törekszik, hogy megszabaduljon mindenfajta alkotmánytól.

9. Az anarchoszindikalizmus ideológiája:

a) Fernand Pelloutier:

Az anarchizmus és a munkások szakszervezetei

(*Ni dieu ni maître, id. m. 419–423.*)

Ugyanúgy, ahogy az ismerőseim közé tartozó munkások haboznak hi-

tet tenni az anarchista szocializmus mellett, jóllehet csalódtak a parlamentáris szocializmusban, mert felfogásuk szerint az anarchizmus a dinamit egyéni használatában áll, éppúgy ismerek számos anarchistát, akik előítéletből, mely valaha különben megalapozott volt, távortartják magukat a szakszervezetektől, és adott esetben támadják azokat, mert egy bizonyos időben ez az intézmény a képviselői aspirációk tényleges területe volt. Saynt-Étienne-ben pl. a szakszervezetek tagjai tisztelik Ravacholt,* azonban közülük senki sem meri magát anarchistának mondani, attól féltve, hogy olyan színben tűnik fel, mintha el akarná hagyni a kollektív lázadás előkészítését az izolált lázadás javára. Másutt ellenkezőleg áll a dolog, Párizsban, Amiensben, Marseille-ben, Roanne-ban és száz más városban, az anarchisták csodálattal szemlélik azt az új szellemet, amely mintegy két éve a szakszervezeteket eltölti, anélkül mégis, hogy behatolni mernének erre a forradalmi mezőre, hogy ott kicsíráztassák a kemény tapasztalat által elvetett jó magot. Ezek között az emberek között, akik majdnem azonos színvonalon állnak, közös cél és felfogás által, itt az erőszakos mozgalom szükségességébe vetett meggyőződés által, ott szellemileg összekötve, bizalmatlanság keletkezett, amely távortartja az elvtársak első típushoz sorolható csoportját, akik módszeres ellenségei minden koncentrált akciónak, a második csoportot egy olyan csoportosulástól, ahol hitük szerint még kötelező az egyéni szabadság elidegenítése.

Azonban a néhány nagy ipari vagy manufakturális központban megkezdődött közeledés fokozódik. Egy Roanne-i elvtárs nemrég jelezte a Temps Nouveaux olvasóinak, hogy ennek a városnak az anarchistái végre beléptek a korporatív csoportokba, sőt ezen túlmenően energiájukkal és az újonnan áttértek lángoló hitével erkölcsi tekintélyre tettek szert, amely ténylegesen használ a propagandának. Amit a Roanne-i szindikátusokról megtudtunk, ugyanezt elmondhatnám Algir, Toulouse, Párizs, Beauvais, Toulon számos szakszervezetéről, amelyeket magával ragadott az anarchista propaganda, s ma tanulmányozzák azokat a doktrínákat, amelyeknek tegnap a meghallgatását is elvetették, sőt a marxista befolyás alatt még beszélni sem voltak hajlandók róla. Elemezni e közeledés okait, amely valaha lehetetlen lett volna, megvilágítani a megtett út fázisait, ez a bizalmatlanság maradványának el-tüntetését jelenti, amely akadályozza a forradalmi egységet, továbbá az etatista szocializmus megsemmisítését, mivel ez szégyenletes étvagyak doktríná-

*Eredeti nevén Francois-Claudius Koenigstein, az egyik leghíresebb 19. századi anarchista merénylő, aki 1892-ben dinamitos robbantást hajtott végre Párizsban.

lis formájává lett. Volt idő, amikor a szakszervezetek készek voltak ... felhagyni minden részvétellel a társadalomnak mondott törvények meghozatalában. Ez a pillanat egybeesett az első reformok alkalmazásával, amellyel kapcsolatban csodákat ígértek nekik négy év óta. Olyan gyakran mondták nekik: „Türelem! el fogjuk érni, hogy szabályozzák munkanapokat hosszát, és nektek adják a pihenés és tanulás óráit, ami nélkül mindörökre rabszolgák maradtok”, hogy ennek a reformnak a várása valósággal hipnotizálta azokat több éven át, elfordította őket a forradalom tárgyától. De amikor megadták nekik a női és gyermekmunka törvényes védelmét, mit tapasztaltak? Feleségeik, gyermekeik, övéik bérének csökkentését, amely arányos volt a munkaidő megrövidülésével, sztrájkokat vagy kizárásokat Párizsban, Amiens-ben, az Ardennekben, a munka kiterjesztését az otthonokra, vagy az izzasztó-rendszert, vagy találékony kombinációk alkalmazását a gyárosok részéről, ... amelyek egyszerre alkalmazhatatlanná tették a törvényt és súlyosbították a munkafeltételeket. ...

Mi a magyarázata egy ilyen kudarcnak? A szakszervezetek is törekedtek ennek felderítésére, de túlságosan új még a csapás, amelyet a törvényhozásba vetett hitük elszenvedett, hogy ez utóbbit komolyan megrendítse, s mivel nagyon járatlanok a közgazdaságban ahhoz, hogy a magyarázatot a tapintható okon túl keressék, ... azt hitték, hogy a törvény tökéletes lenne, ha a munkaidő szabályozásához hasonlóan a munka árát is meghatároznák.

De eljött végül a megpróbáltatások órája. Az ígéretekre, amelyek a reformista szocializmus hatalmát képezték, következtek a megvalósítások, amelyek amazokat lerombolták. Új törvények keletkeztek, amelyeknek az volt a céljuk, hogy részben jobban bérezzék a termelőt, részben biztosítsák öregségére. De akkor a szakszervezetek észrevették, hogy a tárgyakat, amelyekért mint termelők többet kaptak, egyre drágábban adták el nekik, mint fogyasztóknak. ...

Azonban ez a lecke nem lett volna elégséges ahhoz, hogy megindítsa bennük az általunk konstatált gyors fejlődést, ha a szocialista iskolák nem törekedtek volna arra, hogy megutáltassák velük a politikát. Hosszú időn keresztül a szakszervezetek úgy gondolták, hogy a szocialista pártnak vagy inkább a proletariátus gyengeségének legfőképpen, sőt talán kizárólag a politikai megosztottság az oka. ... Napiparancsok, tanácskozások, kiáltványok: mindent, de mindent, megpróbáltak, azonban hiába. Abban a pillanatban, amikor a megegyezés megpecsételtnek látszott, amikor a viták tüze kihunyott, inkább az elfáradás, mintsem a meggyőződés okából, egy szó újra lángra

lobbantotta a szikrát: guesde-isták, blanquisták, intranzigensek, broussisták* fúriaként ugrottak talpra, sértéseket vágva egymás fejéhez, ki Guesde-nek, ki Vaillant-nak, ki Brousse-nak címezve azokat, és az új csata hetekig tartott, újrakezdve az alig befejezettet.

Ebben a világban minden véges. Elfáradva növekvő gyengeségüktől, haszontalan erőfeszítéseiktől, hogy megegyezést hozzanak létre a politika – ez főként egyéni érdekű – és a közgazdaságtan között, amely viszont a társadalmi érdeket tükrözi, a szakszervezetek végül megértették, hogy saját megosztottságuknak mélyebben fekvő oka van, mint a politikusok széjjelhúzása, hogy egyik is, másik is a politikában gyökerezik. Akkor történt, hogy felbátorodva a társadalmi törvények nyilvánvaló hatástalanságától, egyes megválasztott szocialisták árulásától, ... a képviselők vagy községi tanácsosok sztrájkokba való beavatkozásának siralmas eredményeitől ... a szakszervezetek elhatározták, hogy ezentúl a politikai agitációt idegennek tekintik, hogy minden vitát, kivéve a gazdasági természetűt, kérlelhetetlenül száműzzenek tanulmányi programjukból, s hogy teljes egészében a tőkével szembeni ellenállásnak szentelik magukat. Az említett példák mutatják, hogy milyen gyorsan csúsztak a szakszervezetek ezen a lejtőn.

Ennek a forradalomnak a zaja azonban kiszivárgott. Az új jelszót: Semmi politikát! propagálták a műhelyekben. A szakszervezeti tagok egy része dezertált a választási kultusznak szentelt templomokból. A szakszervezeti terrénum akkor már kellően előkészítettnek tűnt néhány anarchista számára, hogy elfogadja és megtermékenyítse a doktrínát és segítségére siettek azoknak, akik végre kiszabadulva a parlamenti gyámkodás alól, arra törekednek, hogy most a gazdasági törvények tanulmányozásának szenteljék saját és elvátrsaik figyelmét.

Az anarchisták belépésének a szakszervezetekbe figyelemreméltó eredménye volt. Először is megértette a tömegekkel az anarchia igazi jelentőségét. Doktrína, amely, hogy meghonosodjék ... lemond a dinamit egyéni használatáról. Természetes eszmetársulás útján felfedezte a szakszervezeti tagoknak, hogy mi és mié kell válnia ennek a korporatív szervezetnek, amelyről eddig csupán szűk koncepciója volt.

Senki sem hiszi vagy reméli, hogy a jövőendő forradalom, legyen bármilyen csodálatos, megvalósítja a tiszta anarchista kommunizmust. Abból a tényből következőleg, hogy kétségkívül ki fog törni, mielőtt az anarchista nevelés befejeződött volna, az emberek még nem lesznek eléggé érettek ah-

*A századvégi francia munkásmozgalomnak Jules Guesde, Paul Brousse, Edouard Vaillant nevével jelzett irányzatairól, és más, egymással vetéledző csoportokról van szó.

hoz, hogy tökéletesen parancsolhassanak önmaguknak, és még sokáig elfojtják bennük az ész szavát a szeszélyek követelményei. Következésképpen, ha mi a tökéletes kommunizmust prédikáljuk, ezt nem bizonyossággal, sőt még csak nem is abban a szellemben tesszük, hogy a kommunizmus a holnap társadalmi formációja lesz. Ezzel az a célunk, hogy előremenjünk, hogy a lehető legjobban megközelítsük a tökéletességet, az emberi nevelést. ...

Mi hát a szakszervezet? Egyesület, szabad be és kilépéssel, elnök nélkül, összes funkcionáriusa egy titkár és egy pénztáros, pillanatokon belül visszahívhatók; olyan emberek ők, akik tanulmányozzák és védelmezik a hasonló szakmai érdekeket. Mik ezek az emberek? Termelők, ők azok, akik a társadalom egész gazdaságát létrehozzák. A törvény beleegyezését várják, hogy egyesüljenek, megegyezésre jussanak, cselekedjenek? Nem: törvényes szervezeti felépítésük csupán szórakoztató eszköz a forradalmi propaganda folytatására. ... Élnek ők a parlamenti mechanizmussal, hogy meghozzák határozataikat? Többé nem: vitatkoznak, a legelterjedtebb vélemény a mérvadó, de szankció nélküli törvény, amelyet pontosan azért hajtanak végre, mert alá van rendelve az egyéni elfogadásnak – kivéve természetesen azt az esetet, amikor a munkaadókkal szembeni ellenállásról van szó. Végül, ha ki-neveznek minden ülésen egy elnököt, egy rendfenntartó küldöttet, ez csupán a szokás erejével magyarázható, mert ezt az egyszeri alkalomra kinevezett elnököt tökéletesen elfelejtik, s gyakran ő maga is elfelejti funkcióját, amellyel elvtársai felruházták. A gazdasági harcok laboratóriuma, megfosztva a választási versengéstől, kedvez az általános sztrájkoknak, annak minden következményével, anarchikusan igazgatja önmagát; a szakszervezet tehát egyszerre forradalmi és anarchista szervezet, amely egyedül képes arra, hogy ellensúlyozza, majd megszüntesse a kollektivista politikusok végzetes befolyását. Tegyük most fel, hogy azon a napon, amikor a forradalom kitör, majdnem valamennyi termelő a szakszervezetekben egyesül: nem lesz ott egy quasi anarchista szervezet, készen arra, hogy kövesse a jelenlegit, amely ténylegesen megszüntet mindenfajta politikai hatalmat, amely szervezetnek minden egyes része, a termelési eszközök birtokosai, maga fogja szabályozni minden ügyét, szuverén módon, tagjai szabad megegyezése útján? És ez nem „a szabad termelők szabad társulása” lesz? ...

Így, egyrészt, a szakszervezetiek ma abban a helyzetben vannak, hogy meghallgatják, tanulmányozzák és elfogadják az anarchista doktrínákat, másrészt az anarchistáknak nem kell félniük, hogy a korporatív mozgalomban való részvételükkel le kell mondaniuk függetlenségükről. Az előbbiek készek

befogadni, az utóbbiak megerősíthetnek egy szervezetet, amelynek eredményei a szabad egyességből származnak. ...

A szabad emberek tehát lépjenek be a szakszervezetekbe, s eszméik propagálása készítse elő a dolgozókat, a gazdagság megteremtőit arra, hogy megértsék: nekik saját maguknak kell megoldaniuk ügyeiket, továbbá, hogy az eljövendő napon megtörjék nem csak a létező politikai formákat, hanem egy új hatalom létesítésének minden kísérletét. Ez fogja megmutatni a hatóságoknak, mennyire volt megalapozott a félelmük ... a „szindikalizmustól”, mennyire efemer a doktrinájuk, amely eltűnt, mielőtt még megerősödhetett volna!”

b) Emil Pouget:

A szakszervezet

(Ni dieu ni maître, id. m. 432–434.)

Tulajdon! Tekintély! ... Ezek csak egyetlen „elvnek” a különböző megnyilvánulásai és kifejeződései, mely elv az emberi szolgátság megvalósításában és megszentelésében ölt konkrét formát. Tehát csak egyetlen nézőponti különbség van: az egyik oldalról a rabság, mint a Tulajdon Bűne, míg a másik oldalról a Tekintély Bűneként jelenik meg.

Ezek 12 „elvek” – szájkosarak a Népek – az Életben elnyomó intézményekben testesültek meg, amelyeknek csak a homlokzata változott az évek folyamán. A Tulajdon rendszerében végrehajtott minden változás és a Tekintély gyakorlásában bekövetkezett módosulások ellenére (e változások és módosulások csak felületiek) a munkásosztály része jelenleg: alávetés, erőszak, kényszerszermunka, éhség stb.

Ezért a Bér munkásság pokla komor gyehenna: Az Emberi Lények nagy többsége senyved ott, megfosztva Jólétől és Szabadságtól. A kendőző demokratikus dekoráció ellenére ebben a gyehennában bőségesen virágozik a nyomor és a szenvedés.

A lényeges csoportosulás

A korporatív csoport ténylegesen az egyetlen olyan központ, amely felépítésénél fogva megfelel a Bér munkást ösztönző aspirációknak. Emberi

lényeknek az érdekek tökéletes azonosságából eredő tömörülése, mert a korporatív testület létezésének egyetlen értelme a termelési formában van, amelyet mintáz s nem más, mint annak meghosszabbítása.

Mi tehát a Szakszervezet? A dolgoknak testületi kapcsolat által egyesített asszociációja. Ez a testületi elrendeződés megvalósulhat – a körülményektől függően – pontosan körülhatárolt mesterség kötelékével, vagy – a 20. század óriási iparfejlődésének viszonyai közt – átfoghatja különféle szakmák proletárjait, de az erőfeszítésük közös célra irányul.

Bármilyen legyen azonban a harcosok által előnyben részesített, vagy a körülmények által rájuk kényszerített forma, korlátozódjék a szakszervezeti tömörülés egy „mesterségre” avagy terjedjen ki az „iparra”: a cél azonosága mindig kibontakozik. Ez pedig a következő:

1. Állandóan szembezállni a kizsákmányolóval; kényszeríteni kell, hogy tartsa tiszteletben a kivított javításokat; meggátolni a visszafejlődést; aztán törekedni kell a kizsákmányolás mérséklésére, részleges javításokat, így pl. a munkaidő csökkentését, béremelést, jobb egészségügyi feltételeket stb. követelve, – ezek a módosítások, jóllehet csak a részletekre vonatkoznak, hatásos csapások a tőkés privilégiumokra, csökkenthetik ezeket.

2. A Szakszervezet arra törekszik, hogy előkészítse a szolidaritás növekvő koordinációját oly módon, hogy a legrövidebb időn belül lehetővé teszi azt, hogy – kisajátítva a tőkéseket – az egyetlen kiinduló bázis legyen a társadalom teljes átalakításához. Csakis a társadalom e jogos átalakítása után lehet majd megszüntetni a parazitizmus minden lehetőségét. Csak akkor, amikor semmi sem kényszerít arra, hogy valaki másnak dolgozzék, miután eltörölték a Bérmunka rendszerét, lesz társadalmi a termelés célját tekintve, amint forrását tekintve az. Ebben a pillanatban, mivel a gazdasági Élet kölcsönös erőfeszítések tényleges keveréke, bármiféle kizsákmányolás nemcsak eltörölt, hanem lehetetlen is lesz.

Ily módon, a Szakszervezetnek köszönhetően, a Társadalmi Kérdés tisztán és élesen jelenik meg, úgy, hogy evidenciája a kevésbé tisztán látókat is meggyőzi. A korporatív csoport félreértés nélkül választóvonalat húz a Bérmunkások és a Főnökök közé. Neki köszönhető, hogy a társadalom úgy jelenik meg, ami: egyik oldalon a Dolgozók, a MEGLOPOTTAK, a másik oldalon a Kizsákmányolók, a TOLVAJOK.

Szakszervezeti autonómia

Bármennyire magasabbrendű legyen is a Szakszervezet minden más

egyesülési formánál, ebből nem következik, hogy belső élete független mindattól, amit a hozzá csatlakozók bevisznek. Ezért ez utóbbiaknak részt kell venniük a Szakszervezet tevékenységében, hogy tudatos szakszervezeti tagok legyenek. S ezt úgy fogják megcselekedni, hogy közben fogalmuk sem lesz arról, ami e csoportosulás erejét teszi, feltételezik, hogy tökéletes szakszervezetiek, mert pénzügyileg rendben vannak a Szakszervezettel.

Bizonyos, hogy jó dolog rendszeresen fizetni a tagdíjat, de ez csak a legcsekélyebb, amivel egy meggyőződéses aktivista tartozik önmagának, s következésképpen a Szakszervezetnek. Neki tudnia kell, hogy a Szakszervezet értéke nem annyira kasszájában, mint tagjai egységes energiájának megszoorozásában rejlik.

Az egyén a Szakszervezet alkotó sejtje. Nem fordul elő azonban, hogy a szakszervezeti tagot deprimálja az a jelenség, amely a demokratikus körökben nyilvánul meg, ahol az Általános Választójog tisztelete miatt a tendencia az, hogy az ember személyiségét csökkentsék. Demokratikus körökben a választó csak egy lemondó aktussal nyilváníthatja ki akaratát: felszólítják, hogy „adja” „szavazatát” arra a jelöltre, akit „képviselőjének” óhajt.

A Szakszervezethez való csatlakozás semmi hasonlót nem von maga után és a leginkább kákan is csomót kereső sem tudná felfedezni a legcsekélyebb sérelmet az ember személyiségén. A szakszervezeti tag belépés után ugyanolyan autonóm marad, mint korábban volt.

Belépve egy Szakszervezetbe, a Dolgozó arra szorítkozik, hogy egy bármikor visszavonható szerződést köt elvtársaival, akik egyenlők vele Akaratban és Hatalomban, s az általa terjesztendő nézetek, azok a cselekedetek, amelyekben alkalma lesz résztvenni, egyetlen pillanatig sem fogják személyiségének felfüggesztésére vagy feladására kényszeríteni, ami a politikai szavazásokat illeti.

Például arról van szó, hogy kijelölnek egy Szakszervezeti Tanácsot az adminisztratív ügyek intézésére. Ezt a „kiválasztást” nem lehet összehasonlítani egy „választással”. A szavazásnak ilyen körülmények között szokásos módja nem más, mint olyan eljárás, amelynek célja a munka megosztása, nem jár együtt tekintélyelvű felhatalmazással. A Szakszervezeti Tanács szigorúan körülhatárolt funkciói kizárólag adminisztratív jellegűek. A Tanács gondoskodik arról, ami az ő feladata, de soha nem semlegesíti megbízóit, nem helyettesíti őket, nem cselekszik helyettük.

Ugyanez mondható el a Szakszervezetben hozott összes határozatról. Mindegyik egy meghatározott és külön akcióra korlátozódik. Ezzel szemben a demokratikus szférában a választással együtt jár, hogy a megválasztott fe-

hér lapot kap választójától, ami lehetővé teszi számára, hogy kedve szerint döntsön és cselekedjék, főként ... anélkül, hogy gátolva lenne megbízóinak esetleg ellentétes akaratától, akiknek az ellenzékisége, bármilyen karakterisztikus legyen is, hatástalan mindaddig, amíg le nem jár a megválasztott mandátuma.

Nincs párhuzam, még kevésbé keveredés a Szakszervezeti Akció és a Politika kiábrándító dolgaiban való részvétel között.

A Szakszervezet az akarat iskolája.

A Sokrates-i „Ismerd meg magadat!” a Szakszervezetben kiegészül a következő maximával: „Intézd magad az ügyeidet!”

A Szakszervezet így az akarat iskolájává növi ki magát: döntő szerepe tagjainak Akaratából ered, s ha felülmúl más társulási formákat, ennek oka abban keresendő, hogy sűríti a Munkásereket, amelyeket az ő KÖZVETLEN AKCIÓJUK tett hatékonyakká. Ez utóbbi a proletár osztály tudatos akaratí tevékenységének legmagasabb formája.

A Burzsoázia manővere arra irányult, hogy rezignációra és türelemre kényszerítse a népet, elhitetve vele, hogy a haladás csoda által következik be, a nép erőfeszítése nélkül, az állam külső beavatkozása folytán. Ez nem más, mint örökössé tenni az ezeréves és vakbuzgó hiszékenységet, csak kevésbé együgyű formában. Miközben a vezetők megkísérelték, hogy ezt a csalóka illúziót nem kevésbé csalóka csodával helyettesítsék, a Dolgozók feltűnése nélkül megvalósították emancipációs rendszerüket a Szakszervezet képében, fékezhetetlen és sosem visszariadó szívóssággal.

Ez az organizmus az Akarat igazi Iskolája, a 19. században jött létre és fejlődött. Neki, gazdasági felépítésének köszönhető, hogy a Dolgozók elment tudtak állni annak, hogy beoltsák őket a politika vírusával, s dacoltak minden megosztási kísérlettel.

A korporatív testületek a 19. század első felében alakultak meg az őket sújtó tiltó intézkedések dacára. Kegyetlenül üldözték őket, mert volt bátorságuk szövetkezni, s ugyancsak kellett törniük a fejüket, hogy elkerüljék a megtorlást. A Dolgozóknak, hogy nagyobb kockázat nélkül egyesülhessenek csoportokban, ártatlan külső alá kellett rejteniük ellenállási társulásaikat. Ilyen volt a kölcsönös segélyegylet.

A jótékonyági egyesületek soha nem keltettek gyanút a Burzsoáziában, amely nagyon jól tudta, hogy egyszerű nyugtatók lévén, semmiképp nem tudják orvosolni a nyomor gyötrelmeit. A jótékonyágba vetett hit csil-

lapító borogatás, egészen jó arra, hogy megakadályozza a kizsákmányoltakat abban, hogy elgondolkozzanak szomorú sorsukon és más megoldást keressenek. Ezért túrték meg, sőt, bátorították a vezetők mindig a mutualista társulásokat.

A dolgozók hasznot húztak az ilyen csoportosulásoknak biztosított toleranciából, összejöttek azzal az ürüggyel, hogy jelen vannak betegség esetén, hogy nyugdíjasokból tevődnek össze, stb., pedig férfiasabb célt követtek: létfeltételeik megjavítására törtek és arra, hogy *ellenállnak* a munkaadók követeléseinek. Taktikájuk, a hatóságok megtévesztése nem sikerülhetett örökké, a munkaadók feljelentései által figyelmeztetett hatóságok gyakran üldözték ezeket a gyanús kölcsönös segélyező Társaságokat.

Később, miután rákényszerültek arra, hogy megedződjenek, hogy *saját maguk cselekedjenek*, a Dolgozók elég erősnek érezték magukat, hogy dacoljanak a törvénnyel, ledobták a mutualizmus álarcát és csoportjaikat bátran ELLENÁLLÁSI SZÖVETSÉGEKNEK nevezték el. ...

A *Nemzetközi Munkásszövetség* az OSZTÁLYHARC ösztönös kimondásával világos és végleges formulát fog adni, meghirdetve, hogy „A DOLGOZÓK FELSZABADÍTÁSA CSAK MAGUKNAK A DOLGOZÓKNAK A MŰVE LEHET”. ...

A jelenlegi szindikalista mozgalom csak logikus folytatása az Internacionálé mozgalmának. A megfelelés tökéletes, ugyanazon a talajon állva folytatjuk elődeink művét.

**c) Georges Sorel:
Elmélkedések az erőszakról**

(Réflexions sur la violence. Párizs, Marcel Rivière, 1946. 48, 108–181, 190, 217, 249–250.)

Hosszú ideig a szocializmus nem volt egyéb, mint egy utópia; a marxisták joggal követelték vissza vezetőjük számára a helyzet megváltoztatásának dicsőségét: a szocializmus a nagyiparban alkalmazott tömegek számára – akik az Államot és a tulajdont akarják megszüntetni – előkészítő iskolává vált. Ezentúl nem fogják kutatni, hogy az emberek miként élvezik jövőbeni boldogulásukat, minden leszűkül a proletariátus *forradalmi tanulóveire*. Sajnos a számunkra közismert tények Marx előtt még ismeretlenek vol-

tak, mivel mi jobban tudjuk mint ő, hogy mit jelentenek a sztrájkok, mivel terjedelmükben és időtartamukban figyelhettük meg a nagyszámú gazdasági konfliktust. Elterjedt és a tudatokban szilárdan gyökeret vert az általános sztrájk mítosza; olyan fogalmaink vannak az erőszakról, amelyeket ő nem könnyen alkothatott volna meg, tehát ahelyett, hogy magyaráznánk írásait – ahogy oly hosszú ideig tették ezt istenverte tanítványai – kiegészíthetjük elméletét. ...

A mítoszokat mint a jelen cselekvési lehetőségeit kell megítélni; értelmetlen minden vita arról, hogy miképpen kell alkalmazni őket a történelem alakulásának befolyásolására. *A mítosz a maga egészében, csak ez a fontos.* Részai csupán annyiban érdemelnek figyelmet, amennyiben kidomborítják a szerkezetben meglévő elméletet. Nem hasznos tehát a társadalmi háborúban előforduló zavargásokról és a döntő összecsapásokról okoskodni, amelyek a proletariátus győzelmét jelenthetik. ...

Nincs túl nagy jelentősége annak a kérdésnek, hogy az általános sztrájk a valóság része-e, vagy pusztán a népi képzelet terméke. A kérdés az, vajon az általános sztrájk tartalmazza-e mindazt, amit a forradalmi proletariátus szocialista tanítása elvár tőle. ...

A sztrájk új világosságot nyújt, jobban szétválasztja a mindennapi élet körülményeit, az érdekeket és a két bérmunkás csoport gondolkodásmódját. Ekkor válik világossá, hogy az adminisztratív csoportnak természetes tendenciája van kis arisztokrácia alkotására; ezeknek az embereknek az államszocializmus megvalósulása előnyös lenne, mivel egy fokkal feljebb emelkednének a társadalmi ranglétrán.

Azonban valamennyi ellenzék jellemző vonásai különlegesen éles megvilágítást kapnak, amikor feltételezzük, hogy a konfliktusok általános sztrájkig fokozódnak. Ekkor a gazdasági-jogi szerkezet minden pártja oly mértékben jut el a tökéletességig, amilyen mértékben érdekelt az osztályharcban. A társadalom valóban két táborra, és csakis kettőre oszlik egyazon harcmezőn. A gyakorlatban megfigyelt tények egyetlen filozófiai magyarázata sem szolgálhat olyan világos magyarázattal, mint amilyen az általános sztrájk felidézése. ...

A szocializmus szükségszerűen homályos dolog, mert a termelésről értekezik, vagyis arról, ami a legrejtélyesebb az emberi cselekvésben, és mivel radikális átalakítás véghezvitelét javasolja egy olyan területen, amelyet lehetetlenség leírni a világ felszíni jelenségeinél tapasztalt pontossággal. A gondolkodás bármilyen erőfeszítése, az ismeretek semmiféle fejlődése, akármilyen ésszerű következtetés sem tudja soha eltüntetni azt a rejtelmet,

amely beburkolja a szocializmust. És minthogy a marxizmus ezt a jellegzetességet helyesen ismerte fel, jogot nyert arra, hogy kiindulópontul szolgáljon a szocialista tanulmányokhoz.

Gyorsan hozzá kell azonban tenni, hogy ez a homályosság kizárólag arra az értekezésre vonatkozik, amelyben azt állítják, hogy kifejtik a szocializmus megvalósításának *eszközeit*; elmondhatjuk, hogy ez a homály csak *skolasztikus*, egyáltalán nem gátolja a munkásmozgalmat abban, hogy a teljesség igényével, egzakt módon és megragadóan, a proletár lélek által kiesztelt építmény segítségével mutassa be önmagát. A társadalmi összeütközések folyamatában, amelyet általános sztrájkknak hívnak. Soha nem szabad elfeledni, hogy a bemutatásnak ez a tökéletes módja el fog halványulni abban a pillanatban, amidőn kijelentjük, hogy az általános sztrájkot történelmi részleteinek összességében fogjuk megoldani. *Teljes oszthatatlanságában kell a magunkavé tennünk és megértenünk, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetként, mint olyan katasztrófát, amelynek a menete nem írható le. ...*

A szindikalista általános sztrájk a legnagyobb hasonlatosságot mutatja a háború első rendszerével: a proletariátus a nemzet többi részétől elkülönülve, mintegy a történelem nagy motorjának tekintve magát, minden társadalmi megfontolást ennek a harcnak rendel alá. A győzelem tiszta érzése tölti el, amelynek történelmi szerepéhez és harcos magatartása hősiességéhez kell kapcsolódnia. A döntő próbára vagyunk, amelyben teljes értékét megmutatja. A proletariátus nem követ semmi ilyen hódító célt, nem kell terveket kovácsolnia győzelmének kiaknázására, azzal számol, hogy kiúzi a tőkéseket a termelés területéről, majd ezután újból elfoglalja a helyét a kapitalisták által létrehozott műhelyben.

Azzal a kijelentésével, hogy az Állam megszüntetését javasolja, az általános sztrájk igen nyíltan kifejezi közömbösségét a hódítás anyagi nyereségei iránt. Ténylegesen az Állam volt a hódító háború szervezője, ő osztotta széjjel annak gyümölcseit, az Állam volt az uralkodó csoportok létezésének értelme, amelyek minden vállalkozásból, ezeknek terheit a társadalom egésze viseli, hasznot húznak.

A politikusok más álláspontra helyezkednek: pontosan olyan módon reagálnak a társadalmi konfliktusokra, miként a diplomaták a nemzetközi ügyekre, a harc egész háborús gépezete csupán mérsékelten érdekli őket, a kü. dőkben kizárólag eszközöket látnak. A proletariátus az ő hadseregük, úgy szeretik, ahogyan egy gyarmati kormányzó szeretheti a csapatait, amelyek lehetővé teszik számára, hogy saját kénye-kedvének vessen alá sok nébert. Gondoskodik az edzésükről, mert rá van szorítva a nagy csaták gyors

megnyerésére, ezek a csaták kiszolgáltatták neki az Államot. Táplálja embe-
reinek a lelkesedését, miként a zsoldos csapatok lelkesedését is mindig fenn-
tartották az elkövetkező rablásokra való buzdítással, a gyűlöletre való felhí-
vással és apróbb kedvezményekkel, amelyek lehetővé teszik neki néhány po-
litikai tisztség szétosztását. A proletariátus azonban – ahogy ezt Marx
mondta 1873-ban – nem egyéb számukra *ágyútölteléknél*.

Az Állam erősítése az alapja valamennyi koncepciójuknak. A politi-
kusok jelenlegi szervezeteikben már egy erős, központosított, fegyvelmezett
hatalom kereteit készítik elő; ezt nem fogja megzavarni egy ellenzék bírál-
ata, kikényszeríti majd a csendet és rendeletekbe foglalja a hazugságaikat.

C. Georges Sorel:

A marxizmus felbomlása

*(La Décomposition du Marxisme. Párizs, Lib. des Sciences Politiques
et Sociales, 1908. 12, 32.)*

Franciaországban a szindikalista szervezetek tanulmányozása annak a
kérdésnek a felvetéséhez vezetett, hogy nem volna-e helyénvaló a marxizmus
bomlását a Bernstein által alkalmazott vizsgálati módszertől eltérően szem-
ügyre venni. A marxizmust az sújtja leginkább, amit a régi szocialista irány-
zatoknak kölcsönzött, de lehetséges, hogy Marx hozzátett néhány dolgot,
amely azt alkotja, amit Marx marxizmusának neveznék. Ez a rész hosszú
ideig rejtve maradt, mivel még nem voltak jelentős munkásszervezetek, ame-
lyek megfeleltek volna neki, és Bernstein sem ismerte fel, minthogy csupán
Angliát és Németországot ismerte jól. Tervezem, hogy bemutatom, miként
értelmezem én a marxizmus bomlásának új megértési módját. ...

Hogy felkészítsük a szocializmust a forradalomban reá háruló feladat
teljesítésére, újból hozzá kellett fogni azoknak a problémáknak a tanulmá-
nyozásához, amelyeket a marxisták sokáig figyelmen kívül hagytak. ...

Eljött az ideje annak, hogy fél évszázad tapasztalatainak birtokában
kijavítsuk és kiegészítsük az utópisták műveit. Így jutottunk el a *marxizmus
bomlásához*, miután mostantól kezdve a blanquista elem többé nem keve-
redik az igazgatásról és a gyakorlati politikáról szóló tanulmányokba.

A. VOLSZKIJ

A 19–20. század fordulója, a 20. század első évtizedei a nemzetközi munkásmozgalom történetének egyik legmozgalmasabb, eseményekben bővelkedő periódusát jelentik. A belátható időn belül várhatóan bekövetkező munkásforradalom közelsége sürgetően megkövetelte a forradalommal kapcsolatban felmerülő elméleti kérdések tisztázását. Ez az időszak – a szervezeti fejlődés mellett – a nagy eszmei, ideológiai összecsapások kora. Ezért nem véletlen, hogy ezeknek az éveknek a legjellegzetesebb szellemi termékei a vitairatok, a vitacikkek; szinte minden ekkor napvilágot látó mű polemizáló érrel íródik. A vita a kor által napirendre tűzött nagy kérdésekről – a kapitalizmus új szakaszának sajátosságairól, a proletariátus feladatáról, szerepéről, a forradalomról és a reformról, a proletárdiktatúráról, a szocializmusról – folyt, és az ezekre adott válasz alapján többféle irányzat alakult ki a szocialista mozgalmon belül. Ezek az irányzatok – melyek közül legjelentősebbek a marxizmust továbbfejlesztő forradalmi baloldaliak, a mindenütt megjelenő revizionisták, az anarchizmus különféle képviselői – egymással élesen szembenállva bizonygatják saját igazukat.

Az irányzatoknak ebben a sokféleségében érdekes színfoltként jelenik meg az anarchizmus sajátos változatát képviselő A. Volszkij.

Jan Waclaw Machajski – ez volt ugyanis az eredeti neve, a Volszkij felvett írói álnév – 1867-ben született az orosz birodalomhoz tartozó Lengyelországban, egy Pincow nevű kisvárosban. Kishivatalnok apját korán elveszítette, s így hamar megismerkedett a nélkülözéssel. Még középiskolai tanulmányait végzi Kielcében, de már kénytelen saját magáról gondoskodni – óraadással tartja fenn magát, illetve egészíti ki az otthonról érkező szerény támogatást. A középiskola elvégzése után beiratkozik a varsói egyetem természettudományi karára – később majd átiratkozik az orvosi karra –. Ettől kezdve élete szorosan összefonódik a forradalmi, radikális mozgalmakkal. Bekapcsolódik a radikális egyetemi ifjúság tevékenységébe, amely főként a cári önkényuralom elleni agitációt, az önálló lengyel nemzeti állam megmentésének a követelését foglalta magába. Volszkij rendszeresen jár a munkások közé és tanítja őket, felvilágosító propagandatevékenységet fejt ki körükben. Rövidesen megismerkedhet a börtönök belső életével is, ugyanis 1891-ben az osztrák rendőrség tiltott forradalmi irodalom terjesztéséért le-

tartóztatja, s így három hónapra a krakkói börtön lakója lesz. Szabadulása után a kelet-európai politikai emigránsok immár hagyományos központja felé veszi az útját – Zürichben telepszik le. Folytatni akarja félbeszakadt tanulmányait, ezért beiratkozik a zürichi egyetemre is, bár ideje nagy részét nem annyira a tanulásnak, mint inkább a politikai tevékenységnek szenteli.

Egy ideig vezető szerepet játszik a fiatal lengyel emigránsok által létrehozott „Proletariátus” elnevezésű radikális csoportban, amely politikai nézeteit tekintve sokkal közelebb állt a nacionalizmushoz, mint a szocializmushoz. Volszkij rövid időn belül szakít ezzel a csoporttal s mint Marx lelkes híve, az internacionalizmus alapjaira helyezkedik. 1892-ben megkísérli a Lengyelországba való visszatérést – be akar kapcsolódni a Lodzban kirobant munkásmegmozdulásba – útközben azonban a cári rendőrség elfogja, s mint az akkoriban alakult Lengyel Szocialista Párt tagját, letartóztatja. Ez alkalommal Volszkij teljes három évet tölt a különböző cári börtönökben, majd ezután – az oroszországi forradalmi mozgalom résztvevőinek életében szinte törvényszerűen – ötéves szibériai száműzetés következik. A száműzetés éve alatt formálódik ki és fogalmazódik meg Volszkijnak a korábbi években vallott nézeteihez képest merőben új politikai elmélete, amelyet összefoglalóan – valódi nevére utalva – „machajevscsinának” – „machajevizmusnak” is szoktak nevezni.

Volszkij azok közé a szerzők közé tartozik, akiknek a nevét egyetlen mű teszi ismertté, amelyben azonban egész gondolatrendszerét kifejti. Volszkij esetében ez a mű a „Szellemi munkás”. A könyv három részből áll; az első rész („A szociáldemokrácia fejlődése”) 1898-ban íródott, a második rész („A tudományos szocializmus”) 1899-ben – ezeket sokszorosítás útján terjesztették –, majd legvégül a 3. rész („A szocializmus és a munkásmozgalom. A szocializmus mint új vallás.”), amelyet 1904-ben Genfben jelentettek meg. Ettől kezdve – 1904-től veszi fel és használja a Volszkij írói álnevet.

A könyv tulajdonképpen terjedelmes vitairat, amelyben Volszkij bírálja E. Bernsteint, Kautskyt, Plehanovot és szinte majdnem mindenkit, aki ebben az időben a szocialista mozgalomban jelentősebb szerepet játszott. Volszkij azonban már nem az a „lelkes marxista”, akinek az 1890-es évek elején vallotta magát, a fentieket nem a marxizmus alapján bírálja. Nem tesz különbséget a szocialista mozgalmon belül kialakuló különböző irányzatok között – egy kalap alá veszi a revizionizmust és a forradalmi baloldalt és az egész szociáldemokráciát megalkuvónak, a munkásforradalom elárulójának kiáltja ki.

Ez a felfogása abból a könyvén vörös fonálként végighúzódo alaptételéből következik, miszerint a *proletariátus valódi ellensége az értelmiség*, aki beleférközött a munkásmozgalomba és azt a saját érdekeinek megfelelően irányítja. Volszkijnál nem találjuk meg az értelmiség tudományos alaposágú meghatározását. Számára az értelmiség nem más, mint a „tőkés társadalom kiváltságos bérence”, „naplopó”, amely a társadalom, a kétkezi munkások nyakán élösködik, „ugyanakkor birtokában van a teljes műveltség és ezt a tulajdonát – amely évszázadokig tartó kisajátítás révén jött létre – ugyanúgy védi a kétkezi munkások támadásától, mint ahogy az általában a tulajdonos osztályokra jellemző.”¹

Eppen ezért a munkásság számára a burzsoázia hatalmának megdöntése még nem jelenti a felszabadulást, nemcsak a tőkéseket, hanem az egész művelt társadalmat ki kell sajátítaniuk. Az értelmiségnek az az érdeke, hogy kiváltságait, műveltségi monopóliumát megőrizze, ezért mindent megtesz annak érdekében, hogy a proletariátus önálló mozgalmát visszafogja.

Volszkij bírálja a narodnyikokat, miért idealizálják a parasztságot, ösztönös forradalmároknak tartják őket. Valójában azonban ő sem tesz mást – csak az a különbség, hogy ő a proletariátust idealizálja, a tiszta, igazi forradalmiság hordozóját a kétkezi, fizikai munkásban látja. Volszkij a parasztságra egyáltalán nem fordít figyelmet.

A munkásosztály küzdelmében a hangsúlyt a gazdasági harcra – a sztrájkmozgalomra – és az összeesküvő taktikára helyezi. „A múlt századi szocializmus megállapításaival, de a szociáldemokrácia és az anarchizmus formuláival szemben is a munkásosztály számára a harc új szakasza kezdődik, a *világméretű munkásösszeesküvések* korszaka, amelyek az *államhatalom törvényét diktálják a világméretű munkássztrájkok eszközével.*”² Volszkij nem ismeri el a munkáspárt vezető-irányító szerepét sem a munkásmozgalomban – hiszen számára a munkáspárt az értelmiség által kisajátított, az értelmiség által irányított szervezet. Mégis, hogyan szerveződik akkor a munkásosztály harca? Volszkij szerint a következőképpen:

„... a tanulatlan tömegek megértik, hogy a lényeg nem az okos politikán, vagy a törvényes alapokon múlik, hanem a *lázdók számában és erejében rejlik*; követeléseik annál határozottabbak és nagyobbak lesznek, minél jobban kiterjed a sztrájk. Ezért a munkástömegek a harcban azt a tévedhetetlen eszközt alkalmazzák, ameddig a szociáldemokrata programok sohasem jutnak el. Első lépésként *kiszélesítik* a sztrájkot. Leteszik a munkát a saját üzemükben és tömegesen átmennek a szomszédos gyárba, hogy ott is leállítsák a munkát. Így kelnek fel egész városok.”³

Volszkij nemcsak a tőkés állammal szemben viseltetik ellenségesen, hanem elveti a burzsoá állam megdöntése után a szocialisták által elképzelt állam létrehozását is:

„A tőkés osztály kisajátítása még egyáltalán nem jelenti az egész tőkés társadalom kisajátítását. Csupán az egyéni vállalkozók felszámolásával a modern munkásosztály, napjaink rabszolgája még nem szűnik meg rabszolgának lenni. Abból következően, hogy az általuk létrehozott nemzeti haszon a demokratikus állam-társadalom kezébe kerül és a kizsákmányolók, az egész burzsoá társadalom parazita létezésének az alapját képezi.”⁴ Volszkij szerint az értelmiség kerül uralomra, és ez a kizsákmányolás újratermelődé-
sét eredményezi. E nézetek óriási polémiát váltottak ki, s a vita partnerek – így a szociáldemokrata P. Maszlov – besorolták Volszkijt az anarchisták táborába.

Volszkijnek akadtak követői már szibériai száműzetésében is a helyi vasúti munkások, nyomdászok, pékek között. Az 1900-as évek elején pedig Odesszában, Jekatyerinoszlávban, Vilnovban, Bielostokban, majd Pétervárott és Varsóban⁵ alakulnak Volszkijjal szimpatizáló anarchista csoportok.

A száműzetés leteltével Volszkij elhagyja Oroszországot. Az 1917-es februári oroszországi forradalom hírére hazatér Párizsból, ahol banktisztviselőként dolgozott. 1917. novemberében helyesli a bolsevikok politikáját, mint amely a legradikálisabban követeli a változást és lát hozzá a burzsoá rendszer felszámolásához. 1918-ban kiad egy újságot a „Rabocsaja revolucijá”-t, amelyben viszont már élesen bírálja a bolsevikokat, a kialakult szovjet rendszert. A „Szellemi munkás”-ban kifejtett gondolatait megismételve azzal vádolja a bolsevikokat, hogy a munkásoknak nem adtak semmit, a munkásérdekeket nem tartják szem előtt, az értelmiség került hatalomra, és ezért a munkásosztálynak még meg kell vívnia a saját, önálló forradalmát.

1918-ban azonban véget is ér Volszkij politikai tevékenysége, ezután már nem foglalkozik politikaelméleti kérdésekkel. 1926-ban bekövetkezett haláláig a „Népgazdaság” (később „Szocialista gazdaság”-ra vált ozik az elnevezése) című folyóirat szerkesztőjeként működik.

A „machajevcsina” nem tartozik a nagyhatású, a munkásmozgalomra döntő befolyást gyakorló népes anarchista irányzatok közé. Vele együtt azonban teljesebbé válik a kor szellemi arculatáról kialakított képünk.

Jegyzetek

1. Volszkij Umsztvennij rabocsij (reprint kiadás) New-York Baltimore, 1968. 43.
2. id. mű 45.
3. id. mű 160.
4. id. mű 44.
5. Albert Parry: Jan Waclaw Machajski, His life and Work. in. id. mű.

Részletek A. Volszkij: A szellemi munkás¹ című művéből

„Támadást kell intéznünk az ellen a társadalmi erő ellen, amely oly sikeresen bújik meg a szocialista mozgalomban, és amelynek a szemében a szocializmus megbékélése a fennálló rendszerrel nem számít hibának, hanem magától értetődik és elkerülhetetlen.

Ez az erő a társadalom művelt része, napjaink újabb kiadásában. Ez az erő a szellemi munkások növekvő serege, az értelmiség, amely a civilizáció előrehaladásával magába szívja a társadalom középrétegeit, a tőkés kistulajdonosokat. A tőke és a tőkés állam ezen kiváltságos „bérence” a tudása árubocsjátása során kibékíthetetlen ellentétbe kerül a tőkével, ezért aztán bizonyos pillanatokban úgy tűnik, mintha a küzdelme során az anti-kapitalista proletariátus seregének egy része, szocialista harci osztag lenne. Részesül a nemzeti haszonból, ugyanakkor birtokában van a teljes műveltség és ezt a tulajdonát – amely évszázadokig tartó kisajátítás révén jött létre – ugyanúgy védi a kétkezi munkások támadásától, mint ahogy ez általában a tulajdonos osztályokra jellemző.

Ennek az új uraságnak a tulajdonosi érdekeit és terveit szem előtt tartva született meg a múlt század szocializmusa.

A 19. századi szocializmus – a benne hívők meggyőződése ellenére – nem jelent támadást az évszázadok óta létező rabság, a civilizált társadalom formájában megjelenő *állam* alapjai ellen.

Ennek a rabszolgaságnak csak egyik formája ellen, a *tőkés* osztály ellen intéz támadást. Ráadásul győzelme esetén nem szünteti meg a kizsákmányolást; csak az anyagi jellegű *termelési eszközök* – a földek és a gyárak – *magántulajdonát* számolja fel, csak a *kapitalista* kizsákmányolást szünteti meg.

A kapitalista tulajdon, azaz a termelőeszközök magántulajdonának a felszámolása még távolról sem jelenti a családi tulajdon megszüntetését, ál-

talában. Holott éppen ez az intézmény teszi lehetővé az évszázados kizsákmányolást, biztosítja a birtokos kisebbség és kizárólag ezek utódai számára az évek hosszú során felhalmozott gazdagság és az emberiség által örökül hagyott mindenféle kultúra és civilizáció birtoklását. Ez az intézmény az emberek többségét arra ítéli, hogy nincstelenként, rabszolgaként jöjjön a világra, egész életét kétkezi munkával töltse.

A tőkés osztály kisajátítása még egyáltalán nem jelenti az egész tőkés társadalom kisajátítását. Csupán az egyéni vállalkozók felszámolásával a modern munkásosztály, napjaink rabszolgája még nem szűnik meg rabszolgának lenni. Ebből következik, hogy az általuk létrehozott nemzeti haszon a demokratikus állam-társadalom kezébe kerül és a kizsákmányolók, az egész burzsoá társadalom parazita létezésének az alapját képezi. Az utóbbi a tőkés felszámolása után is ugyanúgy a társadalom uralkodó rétege, képzett irányítója lesz, mint korábban volt, ugyanolyan dologkerülő marad, mint volt. Továbbra is a nemzeti haszon élvezője lesz, amelyet a már megszokott módon osztanak el, a „honoráriumok”, a „szellemi munkások” – hála a családi tulajdonnak és a családi életformának – megmaradnak és újratermelődnek az utódaikban.

A termelőeszközök társadalmosítása csak a tulajdonjog felszámolását és a gyárak és a föld feletti rendelkezést jelenti.

Amikor a szocialista a gyárost támadja, a legkevésbé sem veszélyezteti az igazgató és a mérnök „honoráriumát”. A múlt századi szocializmus érintetlenül hagyja a dologkerülőket minden jövedelmét, mint a „szellemi munkás megérdemelt munkabéréit”, az értelmiséget „a kapitalista kizsákmányolásban érdektelennek, azon kívül állónak” (Kautsky) nyilvánítja.

A mai szocializmus nem tudja és nem is akarja felszámolni az évszázados kizsákmányolást és rabságot.

A múlt századi szocializmus megállapításaival, de a szociáldemokrácia és az anarchizmus formuláival szemben is a munkásosztály számára a harc új szakasza kezdődik, a *világméretű munkásösszeesküvések* korszaka, amelyek az államhatalom törvényét diktálják a világméretű munkássztrájkok eszközével.

A harcnak ebben az új szakaszában a vezető szerep kizárólag a kétkezi munkások követeléséé (tisztán gazdasági követelések), a munkások kiszélesítik összeesküvésüket és felkelésüket, végrehajtják *nemcsak a tőkésék, hanem az egész művelt társadalom* kisajátítását.

A mai családi tulajdon helyett kiharcolják azt a lehetőséget, hogy minden ember születésétől egyenlő legyen a föld és a civilizáció gazdaságá-

nak birtoklásában, a neveléshez és a művelődéshez mindenki azonos jogokkal és anyagi lehetőségekkel rendelkezzen.

Csak a mai művelt társadalom kisajátításával omlanak össze a munkástömegek évszázados kizsákmányolásának és rabszolgaságának alapjai.”²
(1905)

„Akárhogyan fejlődnek is tovább az események ma Oroszországban, a munkáskérdés lényege abban a gazdasági harcban rejlik, amelyet mindenféle demokratikus és szocialista program ellenére a tömegek maguk vívnak. Az aktív szocialista pártok olyan szükséges rossznak tartják ezt a küzdelmet, amellyel meghódíthatják és megtarthatják a munkástömegeket a burzsoá forradalom számára. Ez a gazdasági harc *kizárólag* a modern társadalom rabszolgáinak, a *bérmunkásoknak a helyzetét érinti.*

Akárhogyan fejlődnek is tovább az események ma Oroszországban, a munkásság ügye megköveteli, hogy a forradalmi tömegek minden erejüket a *gazdasági követelések és a sztrájkmozgalom* kiszélesítésére összpontosítsák, és ebben a küzdelemben megszabaduljanak a szocialisták ellenük szőtt hálójától, akik a liberális és demokratikus prófétáknál sikeresebben ámítják a munkásokat a népkormányzás és a szabad demokratikus állam meséjével.

A munkásság érdeke az egész Oroszországra kiterjedő gazdasági sztrájkot diktálja, amely átmege munkásforradalomba, *konkrét, azonnal megvalósítható követelésekkel* összehangolt támadást intéz a tőkés társadalom és államhatalom ellen. Ehhez a *munkás-összeesküvés* megszervezésére van szükség.

Ez a mozgalom képes lesz arra, hogy egyesítse a munkásság és a *munkanélküliek* küzdelmét, az orosz város és falu éhező tömegeit egy erős központban fogja össze a harc érdekében.

Amikor ez a mozgalom eljut a legmagasabb fokra – nagy tömegfelkelések törnek ki és a munkásosztály eredményeket ér el – felrázza, felébreszti a szocialista próféciaiktól álomba ringatott nyugat-európai munkásokat és előkészíti a civilizált világ munkásforradalmát.”³

(1905.)

„A proletárforradalom a civilizált világban lezajló forradalom. A proletariátus hatalomátvétele vilégméretű aktus. Ebből következően az erre való tudatos felkészülése csakis nemzetközi feladatként jelenhet meg, amelyet semmiképpen sem lehet a nemzeti keretek Prokrusztész-ágyába szorítani.

Ilyen keretek között a szociáldemokráciához hasonló utópiává válik, amely végzettszerűen csupán a „munkásosztály részvételét” fedezi... a burzsoá forradalmakban.

A proletaritáus önálló „politikája” annak az egységes világakaratnak a tudatos megnyilvánulása, amely valamennyi ország munkásainak azonos érdekein alapul. Ez a politika egy olyan magasabb akarat, amely felette áll mindenféle demokratikus „népakaratnak”, természetéből következően nem rendelődhet alá, éppen ellenkezőleg, csak uralkodhat fölötte, mert arra hivatott, hogy a nemzeti törvényhozó szervekre rákényszerítse akaratát, megsemmisítse az osztályuralmat – az államot.

A proletariátus világméretű szervezetének a létrehozása, a nemzetközi konspiráció és az egységes akció – ezek együtt jelentik az egyetlen utat a hatalom megszerzéséhez, a forradalmi diktatúrához.”⁴

„A kapitalista társadalom a számára elengedhetetlenül szükséges értelmiség kiképzésére speciális alapot teremt, a „tisztá nemzeti jövedelmet”, a nemzeti értéktöbblet összegét használja fel. A tőkés társadalom „tisztá jövedelme” az örökölhető tulajdon révén a burzsoá család kezében van. A kiváltságos bérencek, az értelmiség egymást követő nemzedékei neveletésük során felemézik a nemzeti értéktöbbletet. Így válik „magasan képzett munkaerővé”, az „elsőrendű minőség” hordozójává, „magasabb csereértéké”. Ez a következőket jelenti: *éppen azért, mert az értéktöbblet jelentős részét nyelték el, a kizsákmányolás logikája alapján jogot szereznek arra – és élnek is vele –, hogy látszólag az oktatás díjaként idegen munkát, a proletariátus munkáját kisajátítsák.* És mindez a fizetség az egyéni képességeikért jár! Az „elsőrendű” munka jutalmaként elsajátított értéktöbbletet a tőkés társadalom átruházza az utódokra, az emberiség legnagyobb gazdagságát jelentő tudás és tudomány a kiváltságos kisebbség öröklött monopóliuma lesz. Csak ennek az örökös kiváltságos kisebbségnek a tagjai jelenthetik a „magasabb minőséget”; a maradék milliók a rabszolgai fizikai munka monopóliumának örökségével rendelkeznek. Csak a burzsoá monopólium örökösei közül kerülhetnek ki a tehetségek, a gondolkodók, a feltalálók. Annak érdekében, hogy ez az öröklött monopólium „megfelelően” termelje ki a „tudás és a tehetség különleges egyedeit”, a proletariátustól nemcsak a múlt örökségét rabolják el, hanem megfosztják attól a képességétől is, hogy normális módon használja saját természetes szervét – az agyát.

A kiváltságos bérencek osztályérdeke... az örökölhető magántulajdon megőrzését diktálja.

... A szociáldemokrata elvek nyugodtan megengedik, hogy az általuk szervezett proletármozgalomban jelen legyen egy olyan társadalmi erő – a szellemi munkások osztályérdeke – amely természeténél fogva nem törekedhet az osztálytársadalom megsemmisítésére. Ezek az erők visszafogják a proletariátusnak a szociális fordulat végrehajtására irányuló közvetlen törekvését és arra tanítják, hogy a végső felszabadulásig még várni kell, mert a munkásosztálynak még sokat kell politikailag fejlődni.

Emiatt a szociáldemokrácia csak ott tűnik forradalminak, ahol a politikai szabadságért kell harcolni. Ha például Németországban az abszolutizmus már túlságosan durván érezteti a saját létezését, vagy ha a szociáldemokrata opportunizmus már túlságosan szégyentelenül próbál megegyezni még az abszolutizmussal is, akkor Kautskynak eszébe jut a kis vörös szócška, a „proletárdiktatúra”, és azonnal kétségbevon mindenféle nacionalizálást a jelenlegi német rendszer alapján és ezt a „diktatúra” idejére halasztja el. Úgy tűnik, mintha még mindig olyan kérlelhetetlenül tagadná, hogy lehetséges a jelenlegi állam létezése mellett valamiféle szocialista építés. Pedig az európai demokráciákban a szociáldemokrácia kizárólag törvényes úton akarja céljait elérni, a diktatúráról szót sem ejt, saját szocialista törekvéseit a szélsőséges radikálisokkal együtt úgy fogalmazza meg, mint *állami* szocializmust, mint a termelőeszközök fokozatos társadalmosítását, olyan mértékben, ahogy ezt a tőkekoncentráció lehetővé teszi” (Millerand 1896-os megfogalmazása), és közben egyáltalán nem zavarja, hogy ezzel az uralkodó osztályt fogja erősíteni. Kautsky sem jön zavarba; biztos benne, hogy a demokráciában a nép fog uralkodni. Az angol szociáldemokraták szintén tántoríthatatlanul a békés út hívei. Ezzel azonban csak a fabiánusokat erősítik, akik a legelszántabban védelmezik a „békés eszközöket”, a szocialista célokat pedig úgy fogalmazzák meg, hogy „társadalmi irányítás alá kell vonni azokat az ipari üzemeket, amelyeket a társadalom jelenleg megfelelően tudna vezetni”. De ugyanezt követeli a radikális burzsoáziának a „legkifizetődőbb üzemek állami és municipális tulajdonba vételére” vonatkozó terve is, pedig ők aztán egyáltalán nem tekintik magukat szocialistáknak. És végül, ugyanilyen radikálisok kormányozzák Svájcot is, és készek arra, hogy egész sor iparágat állami tulajdonba vegyenek, persze nem azért, hogy ezzel egyet előbbre lépjenek az új rendszerbe vezető úton, hanem a saját uralmuk érdekében, amely – ezt a svájci munkások a saját bőrükön tapasztalják – semmivel sem gyengébb a kapitalistákénál.

Így a szociáldemokrácia a szocializmus ügyét elnapolja a demokrácia kivívásáig. A demokráciában azonban a szocializmus átalakul a „fokozatos, a lehetőségekhez mért társadalmisítássá és állami szocializmussá, amelynek egyes oldalait a radikális burzsoázia valósítja meg a „legkifizetődőbb üzemek” megváltásával, amely természetesen a *burzsoázia uralmának a megerősödését* eredményezi.” Így válik semmivé, így tűnik el a szociáldemokrata tevékenységből a proletár szocializmus. A proletariátus természetesen nem akar megváltást; felszabadulása a burzsoázia minden tulajdonának és kiváltságának a kisajátítását követeli. *Addig azonban, amíg a proletariátus ügy gondolja, hogy az értelmiséggel együttműködve „fogja kisajátítani” „a kevés kapitalistát és nagybirtokost” – addig senkit sem fog kisajátítani.* Ez az álcázott szövetséges jól tudja, hogyha egyszer a proletariátus lát hozzá a burzsoázia kisajátításához, ez az ő kisajátításával végződne, ezért mindent megtesz annak érdekében, hogy visszatartsa a proletariátust mindenféle kisajátításra való felkészüléstől.”⁵

(1905.)

„A törvények az egész világon – legyen szó akár önkényuralmi kormányzásról, akár a „nép által választott kormányról” – nem a nép, hanem a földi javakat kisajátító, uralkodó rétegek akaratát érvényesítik. Ezek a rétegek mindenféle anyagi gazdagságot a magukénak mondhatnak, ezért rendelkeznek mindazzal az emberi tudással is, amely a dolgozó nép szemében olyan érthetetlenül titokzatosossá teszi őket. A kisajátítók törvényei szerint a dolgozó osztálynak csak a *népoktatásra* van szüksége, ami az uralkodó tudós világgal szemben egyet jelent a tudatlansággal. Ezek a lopást szentesítő törvények az emberiség túlnyomó göbbségét arra ítélik, hogy raboknak szülessenek, gyerekkoruktól a fizikai munka börtönében senyedjenek, nemzedékről nemzedékre úgy nőjenek fel, mint az emberiség alsórendű, műveletlen faja, amely csak a fizikai munkára, csak az uraság parancsainak mechanikus végrehajtására képes. Az uraság pedig minden eszközt megszerez ahhoz, hogy gyerekeit – akármilyen nehézfejúek is legyenek köztük – kitanítsa és a kormányzásra hivatott magasabbrendűek közé emelje.

Ilyen rabló törvények mellett vajon az önkényuralmi rendszerben a cár nevezi-e ki az irányítókat, vagy máshol a nép választja-e őket? A kormány mindkét esetben értelmiségiekből áll, akik az irányítás tudományát csakis saját utódaiknak adják át, az emberiség többségét pedig rabszolgamunkára kárhoztatják. Ezt az állapotot – amely milliókat ítél meg születésük előtt

tudatlanságra és rabságra – csak úgy lehet felszámolni, a rablást és az emberi rabságot törvényesítő kormányt csak úgy lehet megdönteni, ha megvalósul a világméretű munkásösszeesküvés, a munkásosztály általános sztrájkban egyesül, amikor ez a felkelés megfosztja az uralkodó társadalmat az évszázadok alatt felhalmozott gazdagságtól és minden egyént az emberi tudás és gazdagság egyenjogú örökösének nyilvánít.

Az a meggyőződés, miszerint a munkásosztálynak elegendő megdöntenie az önkényuralom hatalmát és megszerezni az általános választójogot ahhoz, hogy részt vegyen az állam irányításában – olyan régi mese, amelyet már ezerszer hallottunk mindenféle képmutató burzsoá politikus előadásában.

Amikor a munkások arról vitatkoznak, hogyan ünnepeljék meg május 1-ét, nem hihetnek a tudománynak, nem hihetnek a forradalmi értelmiségnek és számtalan röpiratának, amelyek ma nem tesznek mást, mint nagyhangon és arcátlanul ezt a régi mesét ismétlik.

De hiszen az orosz munkásoknak – mondják – minden nagyobb városban szociáldemokrata bizottságaik vannak. Ezek a bizottságok, amelyekben az öntudatos munkások is résztvesznek, vajon nem mutatták meg a proletárharc helyes útját?

A szociáldemokrata bizottságok felkészítik a munkásszervezőket és agitátorokat, minden évben előkészítik a májusi ünnepet, számtalan röplapon szólítva fel a munkásokat ezen a napon a bátor harcra. Amikor azonban ezekre a felhívásokra a munkások váratlan tömegmegmozdulásokkal válaszolnak, mint a múlt évben Pétervárott, vagy egész városok mozdulnak meg, mint három évvel ezelőtt Riga, és viharos sztrájkokkal fejezik ki a saját igazi munkásköveteléseiket – akkor a harc színhelyén nem látunk egyetlen szociáldemokrata szervezőt vagy agitátort sem. Egyetlen bizottság sem gondol arra, hogy kiszélesítse a kiobbant sztrájkot, növelje a felkelt tömegek erejét, *fokozza a munkásköveteléseket.*

Amikor a múlt év februárjában a rendőrség a Kazany-téren egyetemi hallgatókra és pétervári értelmiségiekre támadt, az egész szociáldemokrata sajtó kórusban azt kiabálta, hogy ilyen felháborító eset után a munkásoknak azonnal az utcára kell menniök és gondolkodás nélkül a golyók és a szuronyok elé kell vetniük magukat. Világos! Ki hallott már ilyet? A Kazany-téren jólnevelt, illedelmes közönséget vertek el, nem pedig olyan erőszakosan sztrájkoló alja népséget, mint Rigában. ...

Riga utcáin nem csak a kancsuka és a puskatus dolgozott, mint a diákok és az értelmiségiek esetében, hanem lövések is eldördültek és több mint

ötven munkást öltek meg. Itt azonban az emberek a munkásügyért estek el, nem pedig az értelmiség szívéhez közel álló ügyért, ezért aztán a szociáldemokrata bizottságok nem tartották szükségesnek, hogy Oroszország-szerte akkora lármát csapjanak, mint ahogy most ezt a diákok miatt teszik. Egyetlen szociáldemokrata bizottságnak sem fordult meg a fejében, hogy más városok munkásságát felláziítsa a rigai munkásokkal állati kegyetlenséggel elbáno erőszak ellen.

Az olyan viharos sztrájkokat, mint amilyen a rigai volt, a szociáldemokrata bizottságok lenézik és a tudatlan tömegek ösztönös lázadásának nevezik, szükségtelennek és haszontalannak tartják, és az ilyen tömeglázadások idején általában azt tanácsolják az öntudatos munkásoknak, hogy csak maradjanak szépen otthon és őrizték meg nyugalmaikat.

Nos hát, te munkás, amikor a művelt embereket verik, akkor ezen annyira fel kell habborodnod, hogy azonnal bombákat kell hajigálnod; de amikor a tömegsztrájkok alatt a munkásokat lövik, maradj csak nyugton és intsél mindenkit nyugalomra... Hát így tevékenykednek a szociáldemokrata bizottságok, a munkásosztály képviselői...”⁶

(1902)

„... A tanulatlan tömegek megértik, hogy a lényeg nem az okos politikán, vagy a törvényes alapokon múlik, hanem a *lázaók számában és erejében rejlik*; a követeléseik annál határozottabbak és nagyobbak lesznek, minél inkább terjed a sztrájk. Ezért a munkástömegek a harcban azt a verhetetlen eszközt alkalmazzák, melyhez a szociáldemokrata programok sohasem jutnak el. Első lépésként *kiszélesítik* a sztrájkot. Leteszik a munkát a saját üzemükben és tömegesen átmennek a szomszédos gyárba, hogy ott is leállítsák a munkát. Így kelnek fel egész városok.

A „forradalmi” értelmiség megérti, hogy az ilyen harc kiterjesztése az egész állam területére a proletárforradalom kezdetét jelenti. Ez azonban nem csak a rendőrség, nemcsak a kapitalisták megdöntését eredményezi, hanem megfosztja az értelmiséget is tulajdonától, ezért számára nem marad más hátra, mint az ilyen felkeléseket „a csőcselék vad lázadásának” titulálni és abban reménykedni, hogy a cári szuronyok majd lecsendesítik ezt a csőcseléket.

A „tudatos” munkásoktól azonban a tömegek mást várnak. Azok a holttestek, amelyek évről-évre hol egyik, hol másik város utcáit borítják, régen arra figyelmeztetnek, hogy szakítsatok az értelmiséggel és az általuk

képviselt polgári forradalom tervével és a *munkás ügyért, a munkások min-
denfelé kiterjedő összeesküvéséért, a májusi általános sztrájkért harcolja-
tok.*"⁷ ..

(1902.)

„A burzsoázia kezéből kihullott hatalmat semmiféleképpen sem ve-
heti át és tarthatja meg egy olyan nincstelen osztály, mint amilyennek a
munkásosztály megmarad. Tulajdon nélküli és ugyanakkor uralkodó osztály
– ez a legnagyobb ostobaság.

A kapitalisták és a földbirtokosok kezéből kicsúszott hatalmat csakis a
burzsoázia alsó rétege, a kisburzsoázia és a tudása révén az ország életének
szervezésében és irányításában nélkülözhetetlen értelmiség ragadja meg.
A kispolgárság azonban, miután rákényszerítette a gazdagokra a demokrati-
kus rendet, nagyon gyorsan újból egységre lép velük. A hatalom újból a tu-
lajdonosoké lesz. A hatalom ugyanis később sem függetlenedhet *minden
hatalom forrásától – a felhalmozott gazdagságtól.*

Nem következik-e a fentiekből, hogy a munkásoknak le kell monda-
niuk a saját uralmuk megteremtésének a gondolatáról? Semmi esetre sem!
A hatalomról való lemondás a forradalomról való lemondást jelentené.
A munkásosztály győztes forradalmára van szükség ahhoz, hogy létrejöjjön
a munkáshatalom.

Csupán arról van szó, hogy a munkásosztály nem másolhatja le a pol-
gári forradalmat, mint ahogy ezt a szociáldemokrata tudomány tanácsolja,
annál az egyszerű oknál fogva, hogy a rabszolgasorsra ítélt osztály már ezzel
megfosztaná magát a gazdagság és a tudás megszerzésének a lehetőségétől.
A munkásságnak a saját külön útját járva kell kijutnia a rabságból. Ahhoz,
hogy a munkásosztály megvalósítsa a saját uralmát mindörökre meg kell
semmisítenie a burzsoázia uralmát, egy csapással ki kell ütni kezéből hatal-
mának forrásait, meg kell fosztani a gyáraktól, üzemepektől, minden tulajdo-
nától, rá kell kényszeríteni a munkára.

A burzsoázia kisajátítása ezért a munkásforradalom első, elkerülhetet-
len lépése. A kisajátítás azonban csak az első lépés a munkásosztály felsza-
badítása felé vezető úton. A burzsoázia kisajátítása még nem eredményezi
az osztályok teljes megsemmisítését, a teljes egyenlőséget.

A nagy- és a közép-tulajdon kisajátítása után a városban és a falvakban
még megmarad a kisgazdaság, amelynek a társadalmisítása nem megy máról
holnapra. És megmarad, ami még ennél is fontosabb – az értelmiség. A bur-

zsoázia kisajátításának pillanatától ugyan megfosztják nagyúri jövedelmétől, mégis megmarad az a lehetősége, hogy a maga számára a legnagyobb munkabért tartsa meg.

Mivel az értelmiség továbbra is a tudás egyetlen birtokosa marad, mivel ebből következően az állam és a termelés irányítása az ő kezében marad, a munkásságnak szívós küzdelmet kell vele szemben folytatnia azért, hogy a munkások bére elérje az értelmiség fizetésének szintjét.

A munkáshatalom nem előzheti meg a gazdagok kisajátítását. Csak a burzsoázia kisajátításával veszi kezdetét a munkásosztály hatalma. *A munkásforradalom rákényszeríti az államhatalmat a nagy- és középburzsoázia kisajátítására, a gyárak, az üzemek és minden gazdagság munkások által való elvételének a törvényesítésére.*”

(1918)

Jegyzetek

1. Volszkij: A szellemi munkás, New-York–Baltimore, 1968.
2. i.m. I. rész. A szociáldemokrácia fejlődése, Előszó 43–45.
3. i.m. 58–59.
4. i.m. A szociáldemokrácia fejlődése, III. 91.
5. i.m. I. rész. A szociáldemokrácia fejlődése, Befejezés 149–151.
6. i.m. A májusi sztrájk. (Függelék „A szellemi munkás” I. részéhez.) 157–158.
7. u.ott 160–161.
8. i.m. A munkásosztály uralma (Rabocsaja revoljucija, 1. sz. 1918. jún.–júl.) 370–371.

A MAHNO-EMLÉKIRATOK ÉS AMI AZOKBÓL KIMARADT

1921. tavaszán Nesztor Mahno néhány követőjével Romániába menekült, ahol a királyi hadsereg lefegyverezte, majd a hatóságok – már a Szovjet-Oroszország elleni háborús készülődés jegyében – menedékjogot ajánlottak fel neki. Az egykori kiáltványaiiban „a bojárok kapzsi Romániáját” ostromozó anarchista azonban nem élt Bukarest vendégszeretetével. Rövidesen Párizsban kötött ki, ahonnan néhányszor Brüsszelbe és Berlinbe utazott ott letelepedett hiveihez.

Mint félanalfabéta ember, Mahno velük, kiváltképp Arsinovval és Vo-linnal együtt akarta megírni a „mahnovscsina” történetét, mégpedig – a közeli fegyveres hazatérésben bízva – nem annyira az utókor számára, mint inkább propagandisztikus jelleggel. Egy ilyen terjedelmes munka elkészülte reményében utasította vissza néhány vezető párizsi napilap ajánlatát, hogy több folytatásban foglalja össze a francia olvasóközönség számára „élete igaz történetét”.

Ahogy azonban múlt az idő, a fegyveres hazatérés lehetősége mind irreálisabb lett. A természetes környezetétől, lovasgéppuskás hiveitől, földieitől elszakadt Mahno viszont meglehetősen elszigetelődött. A tervezett munka nem készült el; igaz, Arsinov, oroszul kiadta a mozgalom meglehetősen szubjektív körképét, ebből azonban kimaradtak az 1918-as zászlóbontás és az azt követő partizán-tevékenység legjelentősebb epizódjai. Az „értelmi-ségi anarchisták”, akik Guljaj-Poljében, Mahno főhadiszállásán még a kegyeit keresték, s „az ukrán sztyeppe új Sztyenyka Razinjának” még a közönséges banditizmust is hajlandók voltak elnézni, – az emigráció keserű kenyerén már nem szívesen osztozkodtak az anarchista vezérrel, aki viszont a párizsi aszfalton nem tudott, de talán nem is akart gyökeret eresztetni. A monarchista, a kadet és a jobboldali eszer sajtó gyilkosnak titulálta; a szovjet-barát emigránsok pedig kerültek vele a találkozást, noha a húszas évek második felében időről időre megjelent a szovjet útlevéllal rendelkező vagy azért folyamodó emigránsok klubjának rendezvényein. De még munkahelyén is, ahol esztergályosként kereste kenyerét, fagyos volt körülötte a léghő. Társai nem mutatkoztak túlságosan megértőnek az alacsony, kötekedő természetű ember iránt, aki annyi véres pusztítást okozott „a világ dolgozóinak közös hazájában”.

Az emlékirat műfaja tehát menekvés is, kompenzálás is volt a számára. Amikor vállalta, hogy hivei segítsége nélkül, maga idézi fel a múltat, az öngazoláson túl azonban egy konkrétabb cél is fűtötte: a szovjethatalom felé való hídépítés reménye. E két tényező természetesen döntően meghatározta az emlékirat *hangvételét*. S ez az oka annak is, hogy frazeológiája helyenként a korabeli kommunista szakirodalomra emlékeztet; az eredmény viszont összességében az, hogy Mahno munkája paradox módon *kevésbé hiteles*, mint a militáns antibolsevista szellemben fogant Arsinov-összefoglaló.

Még egy funkciója volt az említettekén kívül Mahno emlékiratának: meg kellett cáfolnia a marxista kutatóknak a mozgalomról és vezéréről alkotott képét. 1927-ben ugyanis Leningrádban megjelent Kubanyin munkája, amely igen sokrétűen mutatta be a dél-ukrajnai sztyeppéken történeteket, s ezt gazdag forrásanyaggal, így a korabeli sajtóval és levéltári forrásokkal támasztotta alá. Mahno első reakciója egy durva, de csak általánosságokat felsorakoztató, visszautasító cikk volt. Emlékirataiban már meg sem említi Kubanyin nevét; viszont hosszú oldalakon bizonygatja, hogy a kisebb nézeteltérések, súrlódások ellenére milyen közel állt 1918-ban a kommunistákhoz, s szűkebb környezetében is mennyire sokat tett az internacionalista szellem meghonosításáért. Munkájának ezeket a részeit természetesen csak más korabeli forrásokkal egybevetve lehet hasznosítani.

A memoár első kötete még Mahno életében látott napvilágot egy jó módú francia anarchista jóvoltából. Az írás stílusa a szerző iskolázatlanságára vall; s erről tanúskodik az is, hogy szüntelenül elvész a részletekben, vissza-visszatér a munka vonalvezetése szempontjából lényegtelen epizódokra: nem tud szelektálni. A második és a harmadik kötetet a nyomdába küldés előtt már átnézte a kiváló stilisztá Volin, a nálunk is jól ismert szovjet irodalomteoretikus Borisz Ejhenbaum testvére; javításai azonban jelentéktelennek ítéltetők. A szerkesztő szavai szerint „munkám kizárólag arra korlátozódott, hogy minimális irodalmi formát adjak Mahno feljegyzéseinek. Jómagam nemcsak hogy nem hajtottam végre a szövegben semmiféle olyan változtatást, amely akár csak parányit is befolyásolta volna az eredeti értelmét, hanem éppen ellenkezőleg: amennyire ez egyáltalán lehetséges volt, igyekeztem változatlan formában megőrizni a kézirat stílusát is.”

Mahno memoárja csupán 1918. decemberéig jut el, tehát a központi hatalmak csapatainak Ukrajnából való végleges távozásáig kíséri az eseményeket. A szerző adós maradt korábbi élettörténetének bemutatásával is. Csupán a három kötet egészében elszórt utalásaiból, félszavakból építgetheti fel az olvasó az öt szárnyra bocsátó közeg jellemzőit. Guljaj-Polje, Mahno

szülőfaluja, Dél-Ukrajna egyik legnépesebb és – minthogy nagy utak találkozásánál feküdt – viszonylag fejlett települése volt. A későbbi anarchista vezér, mint jobbágyivadék, tizennégy éves korától volt festő-mázoló, vas-
esztergályos és vasöntő; szó sincs arról, ami még a szakirodalomban is igen gyakran olvasható, hogy ti. tanító vagy tanár lett volna. Tizenhét esztendő
korában csatlakozott egy magát kollektivista-anarchistának nevező helyi
csoporthoz; először mint a közösség afféle kifutója, rölapokat terjesztett,
konspiratív híreket továbbított, de később már terrorcselekmények megszer-
vezését is rábízták. Ezek egyikéért a Jekatyerinoszlávban összeült hadbíró-
ság tizenhat társával együtt először halálra, majd várfogsággal megtöltött
életfogytiglani kényszermunkára ítélte őt. Csak a februári forradalom szaba-
dította ki Mahnot a hirhedt moszkvai Butirki börtönből, ahol jónéhány is-
mert anarchista vezető, így Arsinov is raboskodott vele egyidőben.

1917. tavaszán a memoár és más források egybehangzó állítása sze-
rint Mahno ugyanott folytatta a munkát, ahol nyolc esztendővel korábban
abbahagyta. Fő feladatának, akárcsak az 1905/1907-es forradalom napjai-
ban, a helyi földbirtokosok elűzését, a cári hatalom egykori kiskirályaival
való leszámolást tekintette. Ennek érdekében egy anarchista vezetésű pa-
rasztszövetséget akart létrehozni Guljaj-Poljében. Ekkor természetesen már
nem kifutófiúként, hanem a cári börtön poklait megjárt vezető egyéniség-
ként kapcsolódott be a helyi anarchisták munkájába. Országos szerepről,
ezek és tízezrek irányításáról azonban még csak nem is álmodozott. A föld-
foglalásra való felbujtás miatt Mahno hamarosan szembekerült az Ideiglenes
Kormány helyi megbízottaival, – földijeit között viszont nagy népszerűségre
tett szert, és hamarosan a községi Paraszt Szovjet elnökévé választották.

Az emlékirat e része bizonyos mértékig választ ad arra, hogy a *mah-
novscsina* miért maradt mindvégig *lokális* jelenség. Hogy még a modern szak-
irodalom jó részével szemben is miért kell igazat adnunk Kubanyinnak, aki
szerint „a mahnovcsina elterjedtsége, a Mahno-hadsereg tevékenységi szfé-
rája és a helyi lakosság rokonszenve egy meghatározott, viszonylag szűk te-
rületre korlátozódott. A mozgalom sehol nem vert gyökeret.”

Ha a térképen követjük Mahno polgárháborús tevékenységének szín-
tereit, valóban azt látjuk, hogy az 1919. nyári északi visszavonulástól elte-
kintve elitegységei a jekatyerinoszlávli kormányzóságban rendezkedtek be,
a katonai vezetése pedig a katonák, sőt a politikai környezet szüntelen
fluktuációja mellett is jekatyerinoszlávli ismerőseiből, sőt guljaj-poljei hivei-
ből, a környező falvak lakosságából állt. Csupa olyan emberből, akiket
1917-ben, sőt már 1905–1907-ben ismert. Mahno ugyan érthetően tiltako-

zott mozgalma „lokális jellegűnek” minősítése ellen, emlékirata azonban, amelyet Kubanyin még csak nem is ismerhetett, arról győz meg, hogy környezete még az országos jelentőségű személyiségek *rovására* is régi baráti köréből került ki.

A memoárok, különösen a Volin által még nem szerkesztett első kötet, csak úgy sugározza Mahno világfelfogásának legfontosabb elemét, vad *értelmiség-ellenességét*. E tekintetben véleménye nagyon közel állt Mahajszkij (Volszkij) álláspontjához, aki szerint az értelmiség a régi uralkodó osztály szerves része, és – ma úgy mondanánk – a létrejövő „új osztály” gerince. Mahno azonban még Mahajszkijnál is primitívebben fejt ki nézeteit. Még az anarchista értelmiségről is sokszor ingerülten, lekezelően ír. „Moszkvában találkoztam egy sor moszkvai és más városokból érkezett anarchistával (...) többségük jelenleg szerintem nemcsak hogy nincs a helyén ebben a pillanatban, de még csak nem is azzal foglalkoznak, amivel jelenleg foglalkozniuk illene szerintem. Sok elvtársunk, akiktől, azt hiszem, lenne mit tanulnunk valamennyiüknek, mindenféle újságcikkecskéket írnak, előadásokat tartanak, de nem minden előadás időszerű. Meghallgattam Roscsin elvtárs előadását. L.Ny. Tolsztojról és művészetéről szólt. (...) Ez az előadás (...) sem a munkásoknak, sem a hozzájuk közel álló forradalmi értelmiségnek nem kell ma szerintem (...) Nincs benne semmi konkrétum azzal kapcsolatban, amit mozgalmunk, egy forradalmi mozgalom átél” – foglalta össze emlékirataiban Mahno azt a beszédét, amelyet 1918. szeptemberében egy guljaj-poljei illegális összejövetelen tartott.

Az értelmiség, később pedig a munkásság történelmi szerepének az alábecsülése Mahno és társai világfelfogásában általános *városellenességhez* vezetett. Imént idézett beszédében is kifejezésre jut ez. A szerző szerint „városi anarchista elvtársaink többsége nem ismeri a parasztságot, nem is tudja, hogyan közeledjen hozzá. Sőt akárcsak a marxisták, a legostobább hibába estek a parasztság vonatkozásában: reakciós, burzsoá osztálynak tartják.” Ezt az értelmiség-, és városellenes attitűdöt Mahno környezetében 1919/1920-ban paradox módon ismert, „városból jött” anarchista ideológusok is táplálták. Ennek hátterében az áll, hogy ezek az értelmiségiek a mahnovcsinát *történelmi* kísérletnek tartották, a közönséges banditizmusban „a rombolás poézisét” (Bakunyin) igyekeztek fellelni; a nyomorgó, megbénított, megfogyatkozott városok fokozatos „elhalását” előfeltételezve pedig az államiság bástyáit látták porba hullni.

Amennyire hiteles a városellenesség megannyi apró megnyilvánulása Mahno emlékirataiban, annyira kirívóan hamisak azok a lapok, amelyeken

internacionalizmusát bizonyítandó „mélyen elítéli” a zsidóellenes pogromokat és az ukrán nacionalizmust. Anarchista felkelői gyakran jártak el ugyanis a cárhű feketeszázásokhoz hasonlóan (akiknek feljelentésére egyébként Mahno annakidején börtönbe került). Így azután az emlékirat-író magyarázattal tartozott, hogyan értek bele ezek az atrocitások mozgalma állítólagos internacionalizmusába. Az ukrán földművelők és a zsidó kereskedők közötti ellentétekkel nem magyarázhatta a jelenséget, minthogy szülőföldje körzetében a bérlők és a kereskedők több, mint hatvan százaléka ukrán volt, a földműveléssel is foglalkozó zsidó „kizsákmányolók” száma pedig nem volt számottevő; s Mahno szemhatára nem terjedt túl a Guljaj-polje-i körülményeken. A szerző így nem sokat teketóriázik, kijelenti, hogy a jekatyerinoszlávli kormányzóság zsidó lakossága a központi hatalmak megszállása idején „kollaborált” a német és az osztrák-magyar hatóságokkal. Ha nem ezerszámra kioltott ártatlan emberéletekről lenne szó, akár nevetségesen is nevezhetnénk ezt az „érvelést”. Hiszen Mahno csapatai 1918. őszétől harcban álltak Szkoropadszkij hetman ukrán egységeivel, majd Petljura ukrán csapataival, de a gyakori és kölcsönös atrocitásoktól eltekintve nem rendeztek közöttük ukrán pogromokat, — a zsidó és részben az orosz és német településeken azonban annál gyakrabban rendeztek ún. kollektív büntetőeljárásokat. Nemzetiségi alapon. Mahno tehát, ha a jelek szerint 1919-ig maga nem is volt antiszemita, hivei nacionalista ösztöneit szabadjárá engedte.

Mint ahogyan tág teret biztosított minden alantas ösztön felszínre kerüléséhez is. A háború éveiben, a börtöncellában megértette, milyen feltartóztathatatlan bomlásnak indultak a régi, békebeli erkölcsi normák, mennyire megingott a hagyományos értékrend. A pogromok, mint a többi leszámolás is, a *levezető csatorna* szerepét töltötte be ezért hiveinél, akik a szabad rablást követően még szorosabban, még hűségesebben kötődtek a kielengéseiket megtűrő vezérhez. A másik kérdés, amelyben engednie kellett korábbi elképzeléseikhez képest, éppen a parasztsággal kapcsolatos. Látnia kellett, hogy az általa annyira idealizált, fegyvert fogó parasztok milyen elkeseredetten védik földjeiket, állataikat s milyen szívesen töltik fel ugyanakkor tacsankáikat a „hadisarccal”, sokszor még a lovas paraszthadsereg mobilitásának rovására is. Időről időre kibocsátottak ugyan tilalmakat tartalmazó röplapokat, amelyek szerzői „érzékeny lelkű” „városi” anarchisták voltak. Mahno végső soron szemet hunyt a katonái bírvágya felett, sőt egy idő után környezete nagy részének ilyen ösztönei felett is, amely ösztönökkel azonban nem foglalkozik részletesen az emlékiratban.

A memoár gerincét az 1918. januárja és 1918. novembera közötti események adják. Mahno ekkor résztvett a Szovjetek Jekatyerinoszlávi kormányzósági kongresszusán, bekapcsolódott az ukrán Központi Rada elleni politikai, majd fegyveres küzdelembe a bolsevikok és az Ukrajnában igen befolyásos baloldali eszerek (Mahno kifejezésével élve: a baloldali blokk) oldalán. Idejének javarészt változatlanul „guljaj-poljei” ügyek töltötték ki, bár a Jekatyerinoszlávlban töltött napok és a különböző pártok vezetőivel folytatott viták valamelyest kiszélesítették látókörét. Tevékenysége ekkor még nem katonai jellegű: megkísérli megszervezni a guljaj-poljei parasztok és a városi lakosság – többek között Moszkva – közvetlen árucseréjét, „az államhatalom kizárásával”. E helyi kísérlet jelentőségét és országos visszhangját mérhetetlenül felnagyítja, amikor így ír: „A munkásság életében és harcában feltűnt egészséges szociális jelenséget (...) a hatalomnak nem lehetett nem észrevennie. Észre is vette, már a forradalmi élet színpadán való megjelenésének első napjaitól kezdve. És ez az állítólagosan ultrabaloldali, szocialista hatalom nyílt harcot hirdetett meg ellene.” A valóság ezzel szemben az volt, hogy „a baloldali blokk” nem hogy nem tiltotta a guljaj-poljei „kezdemenyezést”, hanem maga is szervezett hozzá hasonlókat. Bátorította Mahno követőinek a körzetben megalapított laza mezőgazdasági társulásait is.

1918. márciusában azonban Mahno szerint is a „belső viták felfüggesztésére” került sor. Guljaj Poljét hamarosan megszállták a központi hatalmak csapatai: német gyalogosok és egy kisebb osztrák-magyar lovas egység. (Mahno ezeket is, azokat is többször csak „a németek”-nek titulálja.) Április elején az emlékiratok szerzője már egy jól felfegyverzett, vörösgárdistákból és helyi népfelkelőkből alakult egység parancsnoka lett. Katonái többsége azonban megadta magát az ellenségnek; az elkeseredett Mahno, későbbi parancsnoki karának tagjaival, Marcsenkóval, Ljutijjal, Vertyelnyikovval és Karetnyikkal egy regionális anarchista konferenciát hívott össze a Vörös Hadsereg védelme alatt álló Taganroiban, ahol a küszöbön álló ukrainai partizánháború kérdéseit vitatták meg.

Ezután Mahno „kapcsolatteremtés és erőgyűjtés” – alighanem tagtöborzás – céljából Szaratovba, Asztrahányba, majd Moszkvába utazott. Emlékirataiban ugyan gyakran felhánytorgatja a szovjethatóságok részéről az ezekben a városokban élő anarchistákat ért igazságtalanságokat, a valóságban azonban senkitől sem háborítva, szívélyes fogadtatásban részesíthették őt. Sőt, jónéhány helyen, így Asztrahányban nyomban állást is felkínáltak neki, mégpedig az általa annyira megvetett államapparátusban. ...

Mahno emlékiratában gyakran olvashatjuk, hogy az ukrajnai parasztháború megindításának feladatát szinte kizárólag „az anarchista forradalmárok” vállalták magukra a megszálló csapatok bevonulását követően; a „kommunisták” legjobb esetben is csak statisztáltak a parasztok lázadásához. Mahno szerint szerepük nemegyszer még ennél is szármalmasabb volt: számos akadályt gördítettek például a fegyveres ellenállás megindító elé, amikor azok a breszt-litovszki béke által megállapított demarkációs vonalon át akartak jutni Ukrajnába. A korabeli kiadványok – nemcsak a bolsevik orgánusok – alaposan rációfolnak erre a beállításra. Az tűnik ki belőlük, hogy az ukrajnai és az ukrán ügyekkel foglalkozó oroszországi pártmunkások egyetértettek abban, hogy az idegen megszállás alatt álló területeken fel kell venni a harcot a központi hatalmak és az azokat kiszolgáló Szkoropadszkij-rezsim ellen.

Annál többen vitatkoztak viszont az ukrajnai forradalom aktuális taktikai feladatairól, – mégpedig a kommunista kiadványok nyilvános fórumain. A kérdésben érintett politikusok egy része a partizánmozgalom *azonnali* megindítása mellett foglalt állást. Ők – Pjatakov, Gamarnyik, Bubnov, az (U)b KP munkájába az internacionalisták mozgalma miatt bekapcsolódó Radek és Kun Béla – a párton belül az ún. baloldali – más néven moszkvai-kievi – frakciót alkották. A harkovi-jekatyerinoszlávli ún. jobboldali csoport tagjainak Jakovlevvel, Szkripnyikkel és Kviringgel az élen – velük szemben az volt a véleménye, hogy *el kell halasztani* (de nem elvetni!) a partizánmozgalom megindítását, és hozzá kell látni a cári időkből végzetthez hasonló illegális – vagy ahol ez lehetséges, félillegális – szervező, erőgyűjtő munkához. Mahno szinte kizárólag ez utóbbi csoport tagjaival állt kapcsolatban, s ezért Moszkvába érkezése előtt az a határozott meggyőződés alakult ki benne, hogy „a kommunisták” ellenezni fogják a tervezett ukrajnai zászlóbontást.

Moszkvában Mahnonak szinte nyomban sikerült találkozni az „Anarchizmus Esméit Terjesztő Szövetség” irányítóival, a történészként is jeles Borovojjal és Arsinovval. Később tárgyalt Gorgyinnal, Lev Csornijjal és a kommunistákhoz akkor már közel álló Groszmann-Roscinnal, a RAPP egyik majdani ismert publicista-ideológusával. Velük együtt jelent meg a moszkvai regionális anarchista konferencián, – de csalódottan távozott az országos jelentőségű összejövetelről: „Mozgalmunkat még mindig tisztán filozófiai alapelvek irányítják a néptömegek iránti viszony kialakításában és mindennapos gyakorlati harcában. Ezért az állami szocializmus eszméjével szembeni minden fölény ellenére az anarchista eszme nem elég erős, hogy

meggyőzze a dolgozó tömegeket: ha támogatják, ha követik, eljutnak az egyéni és a társadalmi élet szervezésének szabadabb, bolderabb, felsőbbrendű formáihoz.”

Mahno csalódása persze nem tisztán elméleti következtetések eredménye. Azt kellett tapasztalnia, hogy anarchista elbarátainak eszük ágában sincs, hogy Ukrajnába menjenek vele, és ezzel megszegjék a breszt-litovszki béke – egyébként nagyon felemás módon betartott – cikkelyeit. Idejük jó részét belső viták emésztették fel, s a messziről jött neofitával – képzettségét tekintve Mahno az volt és az is maradt – nem tudtak mit kezdeni. (Később már másként állt a dolog: a mahnovcsina térnyerése idején ugyanezek a politikusok sorra elzarándokoltak hozzá, sőt rövidebb-hosszabb ideig törzskarának is tagjai voltak.)

Moszkvában Mahno fanyalogna észrevételezte azt is, hogy némelyik anarchista vezér milyen szorosan összefonódik a szovjethatalommal. És teszi ezt annak ellenére, hogy a Dzerzsinszkij vezetete osztagok lefegyverezték a legtöbb fegyveres moszkvai anarchista alakulatot, s kifüstölték őket a Malaja Dmitrovka utcai palotából, ahová a fekete és a vörös zászló védelme alá behúzódott egy sor gyilkos és tolvaj, sőt körözött monarchista tiszt is. Ez az akció nem jelentette az anarchista Közösségek végét: változatlanul képviseltették magukat az országos és a helyi hatóságokban. Néhány 1918-as adat szerint 56 kormányzóságban és 130 településen működött anarchista szervezet, amelyek 55 napilap és folyóirat hasábjain terjesztették „a partalan anarchia” eszméit Szovjet-Oroszország szerte. A Szovjetek Ötödik Össz-oroszországi Kongresszusára – éppen az eszer felkelés napján! – a főleg értelmiségi anarchisták és a velük több helyütt fuzionáló maximalisták 7 delegátust is küldtek.

Mahno tehát lényegében dolgavégezetlenül távozott az anarchista teoretikusoktól, akárcsak Pjotr Kropotkintól, aki 1918-ban belső emigránsnak tekinthető. Kettejük beszélgetéséről nem maradt feljegyzés. Mahno szerint az ukrajnai helyzetről és az anarchista küzdelem általános harci módszereiről esett szó. „Olyan kedvesen fogadott, ahogyan még senki, – emlékezik Mahno. – Sokáig beszélgettünk az ukrajnai parasztokról (...) Amikor tanácsot kértem tőle azzal kapcsolatban, hogy át akarok jutni Ukrajnába a parasztok között folytatott forradalmi tevékenység végzésére, kategorikusan megtagadta, hogy tanácsot adjon. Ez a kérdés az ön életére, elvtárs, nagy veszélyt jelent, és más nem döntheti el. Csak búcsúzáskor tette hozzá: Jusson eszébe, kedves elvtárs, hogy a harc nem tűri az érzelmeskedést.

Az önfeláldozás, az akarat, és lelkierő mindent legyőz a kitűzött célhoz vezető úton.”

Megint más fogadtatásban volt része a bolsevik vezetőknél, akikhez Mahno akkor fordult, amikor úgy látta, hogy már egyedül rájuk számíthat hazautazási terveiben. Szverdlov, Lenin és az ukrajnai szovjet-kormány egyik moszkvai képviselője, Zatonzkij tárgyszerűen és konkrétan megvitaták Nyesztor Mahnoval a partizánharc perspektíváit; ellátták illegális úti-okmányokkal, konspiratív címekkel és gyakorlati tanácsokkal. Talán maga Mahno sem gondolta ekkor, hogy 1918. június 29-én személyében Lenin és a szovjethatalom leendő ádáz ellenfele száll fel Moszkva Kurszki Pályaudvarán az Ukrajna felé induló vonatra.

Irodalom

A Mahno-féle mozgalommal foglalkozó szakirodalom rendkívül szegényes. A munkák politikai indítékai legtöbbször megkérdőjelezik az értéküket. A legalaposabb, s sajnos a legfrissebb marxista összefoglaló: M. Kubanyin: Mahnovcsina. Leningrad, 1927. V.ö. P. A. Arsinov: Isztorija mahnovszkogo dvizsenija (1918–1921 g.). Berlin, 1923.; Angelica Balabanov: My life as a rebel. New York, 1938.; M. Csudnov: Pod csernim znamenjem. Moszkva, 1930.; Sz. Dubnov – G. Krasznoj: Materiali dlja isztorii jevrejszkih progromov v Rosszii. Petrograd, 1923. II.; Emma Goldman: Living in my life. New York, 1931.; B. Gorev: Anarchizm v Rosszii. (Ot Bakunyina do Mahno). Moszkva, 1930.; Mahno N. I.: Mahnovcsina i jejo vcserasnyije sozjuzniki-bolseviki. (Otvet na knigu M. Kubanyina „Mahnovcsina”). Paris, 1928.; P. Rudenko: Na Ukrainye: povsztancesztvo i anarchicseszkoje dvizsenije. Buenos Aires, 1922.; V. Zalezszkij: Anarhiszti v Rosszii. Moszkva, 1930.

Nesztor Mahno:

Találkozásom Leninnel

(Nesztor Mahno: Ruszszkaja Revoljucija. Zapiszki v treh knigah. München, 1977. 126–135.)

(...) ismét a Kremlben voltam, a Munkás- Paraszt- és Katona küldöttek Szovjetjeinek Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottsága elnökénél, Szverdlov elvtársnál. Szverdlov bevezetett Leninhez, aki atyáskodva egyik kezét felém nyújtotta, a másikkal könnyedén megérintette a vállamat

és leültetett. Megkérte Szverdlovot is, hogy foglaljon helyet, ő maga pedig egy titkár vagy írnok féle emberhez fordult:

– Kérem, ezt két órára fejezze be – mondta, és csak ezután ült le és kezdett kérdezősködni.

Először is, honnan jöttem? Aztán, hogy fogadták az ottani parasztok a „minden hatalmat a helyi szovjeteknek” jelszót; hogy reagáltak a jelszót ellenzők tevékenységére általában, és különösen az Ukrán Központi Radában? Szembeszálltak-e a parasztok a német és az osztrák-magyar hadsereg ellenforradalmi támadásával? Ha igen, akkor mi az oka annak, hogy a parasztmegmozdulások nem alakultak át általános felkeléssé és nem egyesültek a közös forradalmi vívmányaikat olyan hősiesen védelmező vörösgárdista osztagokkal?...

Valamennyi kérdésre röviden feleltem. Lenin a szervező és irányító emberekre jellemző módon, úgy tette fel a kérdéseit, hogy a lehető legrészletesebben válaszoljak rájuk. Így például háromszor is visszatért arra a kérdésre, hogy a mi vidékünk parasztsága hogyan fogadta a „minden hatalmat a helyi szovjeteknek” jelszót, és minden alkalommal elcsodálkozott a válaszon. Azt feleltem, hogy a parasztok ezt a maguk módján értelmezik: a helyi szovjetek hatalma a parasztok szerint azt jelenti, hogy a hatalomnak mindenben a dolgozók akaratát, törekvéseit kell kifejeznie: hogy a falusi, járási és kerületi Munkás-Paraszt küldöttek Szovjetjei se nem többek, se nem kevesebbek, mint a forradalmi egyesülés és a gazdasági öngazgatás egységei a dolgozóknak a burzsoáziával és talpnyalóival – a jobboldali szocialistákkal és szövetségeseikkel – vívott harcában.

– Ön úgy véli, hogy a „minden hatalmat a helyi szovjeteknek” jelszavunkat a parasztság helyesen értelmezi? – kérdezte Lenin.

– Igen – feleltem.

– Ebben az esetben, az önök vidékén a parasztok anarchizmussal vannak megfertőzve.

– És ez talán baj? – kérdeztem.

– Ezt nem akarom mondani. Ellenkezőleg, ez öröndetes lenne, mivel meggyorsítaná a kommunizmus győzelmét a kapitalizmus felett.

– Számomra ez hízelt – mondtam, mosolygásomat elfojtva.

– Nem, nem, én komolyan gondolom, hogy ez a jelenség a parasztság körében meggyorsítaná a kommunizmus győzelmét a kapitalizmus felett – ismételte meg Lenin, és hozzátette: – De az a véleményem, hogy ez nem természetes jelenség, anarchista propagandisták terjesztik és lehet, hogy gyorsan ki is merül. Sőt, feltételezem, hogy ez a hangulat – mivel szervezetlen és a

diadalmaskodó ellenforradalomtól súlyos veszteségeket szenvedett – már most túlélte magát.

Azt mondtam erre Leninnek, hogy egy vezér nem lehet pesszimista és szkeptikus.

Szverdlov félbeszakított: – Ön szerint tehát ezt az anarchizmust tovább kell terjeszteni a parasztság körében?

– Ó, az önök pártja nem fogja tovább terjeszteni – feleltem.

– De minek a nevében kellene terjeszteni? – vette át a szót Lenin.

– Azért, hogy szétforgácsoljuk a proletariátus forradalmi erejét, hogy utat engedjünk az ellenforradalom kifejlődésének és végül a vérpadra vezessük az egész proletariátust?

Nem tudtam túrtörtetni magamat és ingerülten megjegyeztem, hogy az anarchizmus és az anarchisták nem törekszenek az ellenforradalomra, és a proletariátust sem vezetik ebbe az irányba.

– Én talán ezt mondtam? – kérdezte Lenin, és kifejtette: azt akarta az előbb mondani, hogy mivel az anarchisták nem rendelkeznek saját, komoly tömegszervezettel, nem képesek a proletariátust és a nincstelen parasztságot szervezni, ebből következően nem tudják őket mozgósítani az eddig kiharcolt és valamennyiünk számára drága vívmányok megvédésére.

Ezután áttértünk a többi kérdésre. Az egyiknél, amikor „a vörösgárdisták forradalmi bátorságáról” esett szó, amellyel a forradalom eredményeit védelmezték, Lenin arra kért, hogy erről részletesebben beszéljek. Ez a kérdés láthatóan nyugtalanította. Emlékszem, olyan belső nyugtalansággal figyelte szavaimat, amelyre csak az olyan ember képes, akinek egész életét áthatja a gyűlölt rend legyőzéséért folytatott szenvedélyes harc.

– 1917. decemberében és 1918. elején részt vettem néhány, a német frontról visszatért kozák katonavonaton lefegyverzésében, és volt alkalmam alaposabban megismerkedni a vörösgárdista csapatok és egységek, különösen parancsnokaik „forradalmi bátorságával” ... Nekem úgy tűnik, hogy önnek, Lenin elvtárs másod- vagy harmadkézből kapott értesülései vannak erről és ezért felnagyítja ezt a dolgot.

– Hogyan? Ön szerint nem így van? – kérdezte Lenin.

– Volt forradalmiság és hősiesség a vöröskatonák között, de korántsem akkora, ahogy Ön elképzei. Voltak a Központi Rada hajdamákjai, de különösen a német csapatokkal vívott harcokban olyan pillanatok, amikor a forradalmiság és bátorság elhalványult és maguk a vöröskatonák és parancsnokaik is jelentéktelenségnek mutatkoztak. Igaz, ez sok esetben szerintem azzal magyarázható, hogy a vörösgárdista csapatok sebtében szer-

vezték meg és az ellenséggel szemben olyan harcmodort alkalmaztak, amely nem hasonlított sem a partizánharchoz, sem a frontharchoz. Ön előtt nyilván jól ismert, hogy a vörösgárdista egységek a vasútvonalak mentén intéztek támadást az ellenség ellen. A vasúttól 10–15 versztányi távolságra levő terület üresen maradt; itt lehettek a forradalom támogatói, de lehettek ellenforradalmárok is. És az esetek többségében ettől függött a támadás sikere. A vörös csapatok csak a vasúti csomópontokhoz, vagy a vasút által érintett városokhoz, falvakhoz vezető úton állították fel a frontot. A hátsószág helyzete, az ostromlott helység környéke azonban tisztázatlan volt. Ez pedig gyengítette a támadó hadműveletet. Ezért aztán a vörös csapatoknak nem volt érkezésük az egész terület lakosságához felhívást intézni, mert az ellenforradalmi erők máris ellentámadásba mentek át, gyakran tíz-húsz versztányira visszazoritották a vörösöket, és megint csak a vasútvonalakhoz, a szerelvényekbe kényszerítették őket. Így a falubeliek nem is látták őket, és csak azért nem tudták őket támogatni...

– Na és mit csinálnak a forradalom propagandistái a falvakban? Talán nem képesek felkészíteni a falusi proletariátust arra, hogy a mellettük elvonuló vörös csapatok sorait új, friss harcosokkal töltsék fel, vagy hogy újabb önkéntes vörösgárdista osztagokat alakítsanak és szembeforduljanak az ellenforradalommal?– kérdezte idegesen Lenin.

– Nem kell túlzásba esni. A falvakban nagyon kevés a propagandista, és ők is annyira magukra vannak hagyva! Ugyanakkor pedig naponta százával érkeznek a forradalom titkos ellenségei. A legtöbb helyen és az esetek többségében nem a forradalmi propagandistáktól kell várni, hogy új, forradalmi erőket szervezzenek a falvakban és az ellenforradalom ellen vezessék őket. Hiszen a mai idők – tettem hozzá befejezésül – határozott cselekvést követelnek valamennyi forradalmártól az élet minden területén és a dolgozók harcában is. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk – különösen nálunk, Ukrajnában –, ez azt jelenti, hogy lehetővé tesszük az ellenforradalmár hetmanok számára, hogy szabadon kiépíthessék és megszilárdíthassák saját hatalmukat.

Szverdlov hol rám, hol Leninre pillantva leplezetlen lelkesedéssel mosolygott. Lenin ujjait összefűzve, lehajtott fejjel gondolkodott. Majd kiegyenesedett és hozzám fordult:

– Mindez, amit most itt Ön elmondott, rendkívül sajnálatos. – Szverdlovra nézett és hozzátette:

– A vörösgárdista egységeknek a Vörös Hadseregben történő újjászervezésével azon a helyes úton járunk, amely a munkásságnak a burzsoázia felett aratott végső győzelméhez vezet el.

– Igen, igen – helyeselt azonnal Szverdlov.

– Mivel kíván foglalkozni Moszkvában? – kérdezte Lenin tőlem.

Azt feleltem, hogy nem sokáig maradok; a taganrogi felkelő konferenciánk határozata alapján július első napjaiban már Ukrajnában kell lennem.

– Illegálisan?

– Igen.

– Az anarchisták mindig készek az önfeláldozásra, a különféle áldozatokra – mondta Lenin Szverdlovnak. – De ezek a rövidlátó fanatikusok elszalasztják a jelent a távoli jövő kedvéért... Arra kért, hogy ezt ne vegyem magamra, és még hozzá tette:

– Önt, elvtárs, realistának, forrongó napjaink emberének tartom. Ha az oroszországi anarchista-kommunisták csak egyharmada ilyen lenne, akkor mi, kommunisták készek lennénk velük együtt haladni, és együtt dolgozni a szabad termelői szövetkezetek megvalósításáért...

Éreztem, hogy kezdek tisztelettel tekinteni Leninre, akit korábban a moszkvai és a többi, más városokban működő anarchista szervezet szétverésében a legfőbb bűnösnek tartottam. Lelkem mélyén elszégyelltem magam és a megfelelő választ kerestem. Egyszuszra szakadt ki belőlem:

– Az anarchista-kommunisták mindnyájan nagyra értékelik a forradalmat és eredményeit; ez pedig azt bizonyítja, hogy ebből a szempontból valamennyien egyformák...

– No, ezt nekünk ne mondja – nevetett Lenin. Ismerünk mi olyan anarchistákat, akik nem rosszabbak, mint ön. Többségük nagyon keveset, vagy egyáltalán semmit sem törődik a jellel. A jelen pedig olyan komoly dolog, hogy nem foglalkozni vele és nem határozni meg a hozzá való viszonyunkat, a forradalmár számára több, mint szégyenletes. Az anarchisták többsége a jövőről ábrándozik és ír, a jelent nem érti meg – ez választ el bennünket, kommunistákat tőlük.

Az utolsó mondatnál Lenin felállt és a szobában föl-le járkálva még hozzátette:

– Igen, igen, az anarchisták erős oldala a jövőről alkotott elképzelés; ugyanakkor a jelenben talajtalanok, szájalmasak, kizárólag azért, mert tartalmatlan fanatizmusuk büvkörében élve nincs reális kapcsolatuk ezzel a jövövel...

Szverdlov elmosolyodott és hozzám fordult:

– Ezt nem tagadhatja, Vlagyimir Iljics megjegyzése teljesen igaz.

– Érzékelték-e egyáltalán valamikor is az anarchisták a jelenben való talajtalanságukat? Erre soha nem gondolnak – fűzte hozzá Lenin.

Mindenesetre azt válaszoltam, hogy én csak egy félanalfabéta paraszt

vagyok, és Lenin elvtársnak az anarchistákkal kapcsolatos ímént kifejtett bonyolult gondolataival nem tudok vitatkozni.

– De az a véleményem, hogy az ön álláspontja, Lenin elvtárs, miszerint az anarchisták nem értik meg a „jelen” és nincsenek vele reális kapcsolatban – alapjában téves. Az anarchista-kommunisták Ukrajnában (vagy ahogy önök, bolsevik-kommunisták – hogy az Ukrajna szót elkerüljék – inkább „Oroszország déli részének” nevezik), „Oroszországnak ezen a déli részén” már éppen elég tanújelét adták annak, hogy mennyire kötődnek a „jelenhez”. A forradalmi ukrán falunak az Ukrán Központi Rada ellen vívott harca az anarchista-kommunisták és részben az eszerek (akiket igaz, egészen más célok vezettek a Rada ellen, mint bennünket) eszmei irányítása alatt folyt.

A maguk bolsevikjei közül szinte egyet sem találunk a falvakban, vagy ha mégis, a befolyásuk jelentéktelen. Hiszen az Ukrajnában megalakult mezőgazdasági kommunák és ártyekek szinte kivétel nélkül az anarchista-kommunisták kezdeményezésére szerveződtek. Ukrajna dolgozó népének a belső fegyveres ellenforradalom és a német-osztrák-magyar expedíciós csapatok által megtestesített külső ellenforradalom elleni harca kizárólag az anarchista-kommunisták eszmei és szervezeti irányítása alatt vette kezdetét.

Kétségtelen, az önök pártérdekei nem teszik lehetővé ennek az elismerését – de ezek megcáfolhatatlan tények.

Úgy gondolom, önök jól ismerik az ukrainai forradalmi csapatok számát és harckészségét. Bizonyára nem véletlenül hangsúlyozták azt a forradalmi bátorságot, amellyel ezek a csapatok olyan hősiiesen védelmezik a mi közös forradalmi vívmányainkat. ... Ezeknek több, mint a fele anarchista zászlók alatt harcolt. Hiszen ezeknek a csapatoknak a parancsnokai – Mokrouszov, M. Nyikiforova, Cserednyják, Garin, Csernyak, Lunyev és még sokáig sorolhatnám – mind anarchista-kommunisták. És még magamról és arról a csapatról nem is beszéltem, amelyhez én is tartozom. Vagy azokról a forradalmat védő rajokról és „szabad csapatokról”, amelyeket mi szerveztünk meg és amelyek bizonyára nem ismeretlenek az önök legfelső vörösgárdista parancsnoksága előtt sem... Mindez elég meggyőzően bizonyítja azt, hogy mennyire téves önnek az az állítása, Lenin elvtárs, hogy mi, anarchista-kommunisták gyengék és szánalomraméltók vagyunk a „jelenben”, a „jövőről” pedig szeretünk sokat fantáziálni. Amit az előbb elmondtam, az kétségtelenül igaz, és pont az ellenkezőjét bizonyítja, mint az ön végkövetkeztetése. Mindenki előtt világossá teszi, hogy mi anarchista-kommunisták minden idegszálunkkal a „jelenhez” kötődünk, benne dolgozunk,

és éppen ezért a jelenben keressük a jövő felé vezető utat, amellyel igaz, komolyan foglalkozunk.

Lenin tanácstalanul széttárta a karjait:

– Lehet, hogy tévedek...

– Igen, igen, ön, Lenin elvtárs kegyetlenül elítél bennünket, anarchista-kommunistákat, csupán azért – én legalábbis így gondolom – mert rosszul tájékoztatták az ukrainai eseményekről és a mi ezekben játszott szerepünkéről – jegyeztem meg.

– Lehetséges. Én ezt nem tagadom. Minden ember tévedhet, különösen olyan helyzetben, mint amilyenben jelenleg mi most vagyunk – erősítette meg Lenin. Láta, hogy eléggé felizgattam magamat, ezért megpróbált atyáskodva megnyugtanni, és mesterien másra terelte a szót.

Akármennyire tiszteltem is Lenint egész beszélgetésünk ideje alatt, átkozott természetem miatt azonban már nem tudtam a további beszélgetésre odafigyelni. Megsértve éreztem magamat. Tudatában voltam annak, hogy velem szemben egy olyan ember ül, akivel még nagyon sok mindenről kellene beszélni, akitől sokat lehet tanulni, mégis, a hangulatom teljesen megváltozott. Már nem tudtam olyan fesztelenül válaszolni a kérdésekre, úgy éreztem, mintha megpattant volna bennem valami.

Nem mondhatnám, hogy Lenin ezt a hirtelen hangulati változást nem vette volna észre. Észrevette, és a beszélgetést teljesen mellékes témákra terelve próbálta bennem feloldani ezt a görcsöt. Hirtelen, számomra teljesen váratlanul ismét megkérdezte: – Úgy, ön tehát illegálisan vissza akar térni Ukrajnába?

– Igen – feleltem.

– Kívánja, hogy ebben segítségére legyek?

– Hogyne, nagyon is, – válaszoltam.

Lenin Szverdlovhoz fordult:

– Ki foglalkozik most az emberek délre küldésével?

– Karpenko elvtárs, vagy Zatoncskij. Utána kell nézni – felelte Szverdlov.

– Legyen szíves, nézzen utána és tudja meg – kérte Lenin, azután felém fordult.

Míg Szverdlov telefonált, hogy kiderítse Zatoncskij vagy Karpenko foglalkozik-e az Ukrajnába illegális munkára irányítottak ügyével, addig Lenin azt bizonygatta, hogy a hozzám való viszonyából azt a következtetést kell levonnom, hogy a kommunista párt nem olyan ellenséges az anarchistákkal szemben. És ha nekünk – mondta – mindenféle szentimentális habozás nélkül le kellett foglalnunk az anarchisták Malaja Dimitrovkán

lévő villáját, ahol ismert moszkvai és vidéki banditákat rejtegettek, ezért nem mi, hanem maguk az anarchisták a felelősek. Egyébként, most már nem háborgatjuk őket. Bizonyára ön is tudja: engedélyeztük, hogy egy másik épületet foglaljanak el, nem messze a Malaja Dimitrovkától, és szabadon dolgozhatnak.

– Vannak-e az önök birtokában olyan adatok, – kérdeztem Lenint – amelyek azt bizonyítják, hogy az anarchisták a Malaja Dimitrovkán banditákat rejtegetnek?

– Igen. Az Összoroszországi Rendkívüli Bizottság gyűjtötte össze ezeket az adatokat és be is bizonyította. Máskülönbén a mi pártunk nem engedhette volna meg magának ezt a lépést – felelte Lenin.

Közben visszatért Szverdlov és közölte, hogy Karpenko elvtárs foglalkozik közvetlenül az említett dologgal.

– Nos, elvtárs – összegezte Lenin azonnal, – jöjjön vissza Karpenko elvtárs-hoz holnap, vagy holnapután, vagy amikor önnek megfelel, és kérje tőle mindazt, amire az Ukrajnába való illegális utazáshoz szüksége van. Ő majd megmutatja a határon átvezető biztonságos utat is.

– Miféle határon? – kérdeztem.

– Ön talán nem tudja? Oroszország és Ukrajna között most határ húzódik, amit a német csapatok ellenőriznek – mondta.

– De hiszen ön Ukrajnát „Oroszország déli részének” tartja – jegyeztem meg.

– Egy dolog az, hogy mikén vélekedünk, elvtársam, és más dolog az, hogy mit látunk a valóságban – válaszolta Lenin.

Erre nem mondtam semmit, így aztán tovább folytatta:

– Karpenko elvtársnak mondja, hogy én küldtem. Ha kételkedne, érdeklődjön nálam telefonon.

Mind a hárman felálltunk, megszorítottuk egymás kezét és szívélyesen – legalábbis úgy tűnt – elbúcsúztunk egymástól.

CONSTANTIN DOBROGEANU-GHEREA

(1855.–1920.)

A Romániai Szociáldemokrata Párt újralakuló kongresszusán, 1910-ben leszögezték: Dobrogeanu-Ghereát a mozgalom „szellemi atyjának” kell tekinteni. A román társadalomtudós működése nemzetközi elismerést is kiváltott, többek között Engels részéről, akivel először 1893-ban találkozott Londonban. Mindezek ellenére a róla alkotott vélemény korról-korra és csoportról-csoportra változott. Míg több mozgalmi társa helytelenítette a marx elmélethez való tételes ragaszkodását, a publicista Mihai Canianu¹ eképpen magasztalta fel: „boldog lehet az az ország, melynek ilyen mesteri esztétája, mélygondolkodású filozófusa és közgazdája van”, s akinek írásmódja könnyed és világos életlátásról tanúskodik. Alexandru Vlahuța² író úgy emlegette, mint a művelt, fiatal értelmiség mintaképét. Fucks Simon³ szerint „osztozott az újitók gyakori sorsában, kiemelkedő eredményei mellett, egyes megállapításai vitathatók vagy tévesek.” Egyik életrajzírója⁴ úgy tartja: „társadalmi vonatkozású eszmefuttatásainak, műveinek, csak a románok számára van jelentősége, s hiábavaló erőlködés lenne abban európai értékeket keresni”. Egy másik⁵ arra mutatott rá, hogy az 1891-es brüsszeli kongresszus az ő felhívására hozott határozatot a mezőgazdasági munkások megszervezéséről; 1912-ben ugyancsak nemzetközi fórumon, a balkáni államok szociáldemokráciájára ruházta a térség biztonságának megőrzését.

Gherea újraértékelése az 1970-es években kezdődött el. Ma „az egyik legkiemelkedőbb hazai gondolkodónak” tartják,⁶ de továbbra is fenntartással viseltetnek alapkoncepciójával szemben. E szerint Románia a 20. század elején még alapvetően feudális állam volt, amelyben ha fel is merülnek a kapitalizmus sajátosságai, a demokratikus és szocialista átalakulás sokáig váratott magára, és az ipari munkásság hiánya miatt a polgárság lesz a demokratikus forradalom vezetője. Többek között Pătrășcanunak és Cschi Gyulának is az volt a véleménye: Gherea eltúlozta a feudális maradványokat, utóbbi még hozzátette: Gherea statisztikákat és egyéb fontos tudományos apparátust használva írta meg művét.

Ki volt ez az ember, politikus és kritikus, szociológus és gazdaságtörténész, Iorga, Bujor, Engels és Kautsky kortársa, aki hosszas leveleket váltott Plehanovval és Zaszuliccsel, barátjának mondhatta Axelrodot és politi-

kai kört, irodalmi szalont tartott fern abban a vasúti vendéglőben, amelynek tulajdonosa volt?

Gherea 1855. május 21-én született⁷ a jekatyerinoszlávi Szlavjanka nevű helységben. Eredetileg Katz Salamonnak hívták, 17 éves korában Harkovban belépett egy ismert szocialista körbe – erről Aptekman 1924-ben tette közzé visszaemlékezését –, és mint Morozov és Vera Figner memoárjainak hősei, a Narodnaja volja és a Zemlja i volja tagjai kovácsműhelyt nyitott, hogy így teremtsenek kapcsolatot a néppel. Maga Gherea így emlékezett meg ezekről az évekről:⁸ „szenvedélyesen vitakoztunk, valósággal válásos módon mélyedtünk el az etikai magatartás kérdéseiben, önmagunk, eszményeink iránt, s a bennünket tápláló és művelődésünket lehetővé tevő nép iránti kötelezettségünkben. Így készült el a nemzedék a Kálvária útjára. A „193-ak pöre” idején – a cári hatóságok veszélyesnek találták a nép közvéjárását, és a terrorcselekményeket akarták megszüntetni – kénytelen volt elhagyni szülőföldjét, és lasiba menekült. Svájc következett, majd Bukarest, ahol felvette a kapcsolatot a bolgár szocialistákkal, és több román értelmiséggel szocialista kört alakított. Az 1877–78-as háború idején Robert Jinks álnéven, mint „amerikai állampolgár” segítette az orosz sebesülteket. A cári ügynökök, felfedvén kit rejt ez a név, elfogták. A Péter-Pál erődbe zárták, majd Mezenbe száműzték. Egy bárkán szökött meg Norvégiába, s Párizson keresztül tért vissza végleg lasiba, ahol azután „másfél évtizeden át az orosz nihilizmus afféle menedékhelye lett”⁹ az a vasúti resti, amelynek tulajdonosa lett. Megfordult itt Trockij, Rakovszki, Plehanov. Ettől kezdve Gherea végleg a mozgalomnak és a tudománynak szentelhette magát.

Az SZDP megalakításának első lépéseként a szétszórt szocialista köröket egyesítette, s a román értelmiséget egy-egy folyóirat köré tömörítette. A Contemporanul (Kortárs, 1881.), az Emancipare (1883.), a Revista socială (Társadalmi folyóirat 1884.) és a Lumea Nouă (Új világ 1894.) című folyóiratokban Delavrancea, Iorga, Bujor, Nădejde, Caragiale, Vlahuța írásainak egyaránt helyet adott. Erre a korszakra esnek esztétikai, kritikusi munkásságának legtermékenyebb évei (lásd Turgenyev és Dosztojevszkij tanulmányait); polemizál a formát elsődlegesnek tartó Junimea körével – az ismert román kritikus Čălinescu¹⁰ elrettenve írja: „Gherea a művészetet a társadalmi feladatoknak rendelte alá.” Igényes társadalmi kritikát honosít meg; és alkalmazza az esztétikában a marxizmust. Azaz ennél sokkal többet szeretne: a társadalmi gondolkodást, végső soron magát a társadalmat akarja megváltoztatni. Így vall erről vejenek, egy 1900-ban írott levélben: „el sem képzelheted, mennyire ostoba, s főként mennyire becstelen, hazug egész

publicisztikánk, sőt egész közéletünk. El sem képzelheted, hogyan hamisítják, hogyan mérgezik lapjaink a közszellemet. Amióta nincs szocialista csoportosulás, amely egyedül merte, ha nem is világgá kiáltani, de legalább sutotogva kimondani az igazságot, általános lett az összeesküvés az igazság meghamisítására, vagy ami még rosszabb, az olyan féligazságok kimondására, amelyek valamilyen pillanatnak, valamilyen politikai klikknek vagy csoportnak kedveznek... Hiszen az igazságot, az egész igazságot kimondani világszer-
te veszélyes, de nálunk, ahol az ilyesmi teljességgel lehetetlen... az ilyen vakmerő ellen a sötétség minden hatalma feltámadna.” S Gherea minden írását ilyen világgá kiáltott igazságnak szánta.

Első, 1883-ban, „Válasz Brătianu úrnak” címmel jelent meg¹¹ – annak az új román polgárnak a címére küldött vádirat, melyet rajta kívül csak Caragiale, a román Moliere ismert ilyen kitűnően. Ebben röviden elmondja véleményét a román fejlődés sajátosságairól. „A múlt században rengeteg fezes és kaftános bojárt tápláltunk, ma pedig egyre több civilizált, frakkos és kürtőkalapos bojárt táplálunk. Ötven évvel ezelőtt úgy vették el a pénzünet, ahogy azt az erdő haramiái szokták, ma pedig a haladás és a civilizáció nevében veszik el. Vagyis ötven évvel ezelőtt azért verejtékeztünk, hogy a fezt és a kaftánt tartsuk el, ma pedig azért, hogy eltartsuk a frakkot és a keménykalapot. Ötven évvel ezelőtt azt mondták, hogy fizetnünk kell, mivel alacsonyabb rendű lények vagyunk, manapság pedig bókkaal halmoznak el bennünket, azt mondják, hogy a ház alapzata, hősök vagyunk, Róma utódai, a pleznai győzők... Köszönjük a szeretetet. Csak egy dolog nem fér a fejükbe: az, hogy a mai szeretetért többet kell fizetnünk, mint a tegnapi megvetésért.”

Az 1886-ban közzétett: „Mit akarnak a román szocialisták?” témája ugyanez: a feudális maradványokkal terhes társadalmi fejlődés. Rámutat arra, hogy Nyugat-Európában a társadalmi intézményeket a művelt és erős polgárság hozta létre, ellentétben Kelet-Európával, ahol a mesterségesen átültetett intézmények hozták létre a polgárságot, az árutermelés, tőkefelhalmozódás azonban gyerekcipőben jár. Ennek az alap nélküli kapitalista fejlődésnek nem is lehetett más a következménye, mint egy csomó visszasság a politikai életben, s megszületett a román politikus prototípusa,¹² „ki ma reakciós konzervatív, holnap liberális, holnapután reakciós; ma egész lelkével kormánypárti, holnap ellenzéki – ahogy az érdeke diktálja, s ahol többet fizetnek –; tíz nap alatt ötféleképp változtatja a véleményét, de mindig nacionalista frázisok tódulnak fel ajkán, szeme mindig tele van sovinszta könnyel, egyik kezében a nacionalizmus bibliája, a másikkal mélyen bele-

nyúl az állam-kasszába, és mindkét lábával benne tapos a parlamenti pártok mocskojában.” A „Mi a teendő?” alcímet viselő fejezetet a szocialista párt programjának lehet tekinteni. Ez a következő követelményeket tartalmazza: általános választójog a húsz éven felüli állampolgároknak, az állandó hadsereg felváltása népi hadsereggel, demokratikus szabadságjogok, az igazságszolgáltatás átalakítása, a büntetőintézetek helyettesítése javítóintézetekkel, a nők egyenjogúsítása, az állami birtokok közös használata, a nagybirtokok felosztása megváltással, kollektív gazdaságok kialakítása, községi autonómia, ingyenes tanítás, népképviselő, progresszív adózás, örökösödési adó bevezetése 10.000 lej után, és a 100.000 lejen felüli örökség hozzácsatolása a nemzeti vagyonhoz, hitelnyújtás az ipari vállalatoknak és a mezőgazdasági közösségeknek, az állami ügyek ellenőrzése népi megbízottakkal, a bérházak átadása az államnak.

1893-ban, többek között Gherea fáradozásának is köszönhetően megalakult a Romániai Munkások Szociáldemokrata Pártja. Tanulmányainak, kongresszusi beszédeinek leggyakoribb témái: az agrárkérdés, Románia iparosítása, az anarchisták és a szocialisták közötti különbség. 1905-ben, az orosz forradalom idején anyagilag támogatja a felkelést és Gorkij bebörtönzése idején tiltakozó akciót szervezett.

Munkásságának csúcsa, az „Újjobbágyság” (1910) és „A Szocializmus az elmaradott országokban” (1911) bírálóit, hiveit egyaránt magával ragadja. „Nem tudjuk el nem ismerni ennek a műnek óriási kritikai értékét, világos látásmódját, analitikus módszerét, szuggesztív erejét” írja egyik kortársa¹³ már 1910-ben. S. Timov 1928-ban egy nagy tanulmányban szállt szembe Ghereaával, – ennek az Antiobagie, Ellenjobbágyság címet adja –. Támadásának alapja az volt, hogy a román szerző „lényegében mensevik elméletet hirdetett”¹⁴. A külföldi, így a magyarországi szakemberek is felfigyeltek Gherea munkáira. Az „Újjobbágyság”-ot többek között bemutatta: Cristian Rakovszki a Neue Zeitungban, Buchinger Manó a Szocializmusban, Braun Róbert a Húszadik Században – utóbbi szerint a magyar szociológia példát vehet a szerzőről – néhány évtizeddel később Csehi Gyula a Korunkban.¹⁵

Dobrogeanu-Ghera 1910-ben Iorga, Caragiale, Georgesco-Severin, Rosetti, Xenopol, Cesianu és mások után, az 1907-es általános parasztfelkelés hatására és tanúságaként írta meg a román parasztság történetét 1864–1907 között, s egyúttal feltárta a nyugat-európai és a romániai fejlődés eltérő sajátosságait.

Az „Újjobbágyság”-ban¹⁶ a szerző lényegében három műveletet vé-

gez el: 1. láttelepet vesz az ország gazdasági-társadalmi állapotáról, 2. megadja a diagnózist, 3. kidolgozza a betegség, illetve gyengélkedés orvoslásának módozatait. Mert azt semmiképp sem tartja egészséges állapotnak, hogy „a 19. század eleje Romániát gazdasági, társadalmi és termelési viszonyok tekintetében középkori szinten találta.” Az a tény, hogy a paraszt földesura iránt robottal és természetbeli szolgáltatásokkal tartozott, nem csak nem felelt meg a kapitalizmusnak, de még a feudális abszolutizmushoz képest is elmaradottabb volt – állapítja meg Gherea. A városi élet színvonalára áttérve megállapította, hogy a korszakváltás a drinápolyi béke idején ment végbe. Szabadabbá vált a Fekete-tengeri kereskedelem, megnyílt az út a mezőgazdasági áruk nyugateurópai exportja előtt. Ez visszaszorította a természetbeli gazdálkodást, de a többtermelés csak a majorsági földekre korlátozódott. Megjelentek a román piacokon az olcsó nyugati iparcikkek is. Romániában megindult tehát az árutermelés és a pénzgazdálkodás, útja azonban rendkívül göröngyös, számos hátráltató tényezőtől nehezített volt. A beáramló olcsó áru tönkretette a paraszt kézműiparát, és a korábbi mesterek számára csak az a lehetőség adódott, hogy vagy elveszítik létalapjukat, vagy tőkebefektetéssel fejlesztik műhelyeiket.

Az 1848-as forradalom a román fejedelemségeket is megérintette. Bevezették a nyugat-európai jogi intézményeket, az ország gazdasági helyzete azonban változatlan maradt; ahogyan Gherea írja, „a külső balkáni jelleget takar”. A forradalom idején felmerült a jobbágyfelszabadítás szükségessége, 1859-ben a két fejedelemség egyesülése alkalmával Párizsban ismételten ki is mondták ezt, de csak 1864-ben hajtották végre. Gherea újjobbágyáságon az ezt követően kialakult félig feudális, félig kapitalista viszonyok összességét érti. Azt a polgári-földesúri rendszert, amely azon nyugodott, hogy a megélhetéshez elégtelen földmennyiséget osztottak szét a parasztság között, őket különböző szerződésekkal helyhez kötötték, és arra kényszerítették, hogy a földesúr és a bérlő földjét saját munkaeszközeivel és jószágával művelje meg. (A századeleji adatokat alapul véve: a nagybirtokok 24.961 szekérral rendelkeztek, míg a parasztek kezén 589.309 darab volt.¹⁷ Az állatállomány 92–95 %-át a parasztek birtokolták.¹⁸)

Az 1864-es törvény kimondta a feudális szolgáltatások megváltással történő megszüntetését. A szolgáltatást át kellett számítani pénzre, s az összeg tizenötszöröse tette ki a megváltás összegét, amelyet a földesúr kötvényekben kapott meg. A megváltás összegének egyharmad részét az állam vállalta magára, kétharmadát a parasztnak kellett 15 év alatt, részletekben az állami adóval fizetni. Lehetőség nyílt az állami földek egy részének meg-

vásárlására is, az árat 15 év alatt kamatmentesen törlesztette le, de a megvásárolható föld maximuma alacsony volt. Ezek szerint az állami földekből 48.324 család 228.329 hektáryi földet kapott. A legelő és erdő használatában súlyosan megkárosították a parasztságot. Gherea adatai szerint 1864-ben 467.840 paraszt család jutott átlag 3,73 hektáryi földhöz. Ez összesen 1.766.256 hektárt, az ország területének kb. 15 %-át tette ki, a megművelhető földnek kétharmadát. 60.000 család csak házhelyet és kertet kapott. Ez egészült ki a közös legelő és erdő használattal és a háziipari tevékenységgel. Az ország egész földterületének 55 %-a továbbra is a földesurak kezén maradt. A földesurak és a bérlők továbbra is olyan előnyöket élveztek, mint egyetlen európai országban sem – folytatja Gherea a földreform következményeit taglalva. A paraszt munkaerejének földesúri kihasználását a szokások konzerválása mellett még különböző törvényekkel is igyekeztek alámasztani. A földhözkötés, a természetbeli szolgáltatások természetesnek tűntek a következő évtizedekben is. Az állam a maga egész tevékenységével arra törekedett, hogy felügyeletet gyakoroljon a parasztság munkája felett. A rendelkezések sorát az 1866-os törvény nyitotta meg, amely kimondta, hogy a paraszt csak lakhelyén vállalhat munkát, s hogy a szerződésekben lefektetett munka elvégzésére erőszakot is alkalmazhatnak vele szemben. 1872-ben újabb szigorító intézkedést hoztak a röghözkötés fenntartására. Joggal állapította meg a szerző: a jobbágyfelszabadítás nyomán a paraszt csak személyében lett szabad, kötıtségeit illetően továbbra is jobbágyviszonyok között élt. A földbirtokosok számára a föld szabad áru lett, de a bér munka rendszerét a kötelező paraszti munka helyettesítette. Moldva és Havasalföld agrárviszonyai közötti különbség okát Dobrogeanu-Gherea abban látja, hogy Moldvában a megváltás pénzben történt – hála a bérleti viszonyoknak és a lengyelországi hatásnak – míg az elmaradottabb Havasalföldön mindez a dézsma szintjén rendeződött.

Gherea „az újabb gazdasági következmények” c. fejezetben a következőket állapítja meg: „ebben a mi kettős, kapitalista-jobbágyi rendszerünkben” a paraszt be kellett szolgáltatassa a termés felét vagy nagyobb részét, egyre gyakoribb lett a paraszti földek bérbeadása, s ennek következtében a paraszt újból nincstelenné vált. Folytatódott egyúttal a rablógazdálkodás, a nagyobb terméshozam elérését ugyanis nem a termelés színvonalának fejlesztésével akarták elérni, s kevés kivételtől eltekintve a gépek alkalmazása csaknem ismeretlen volt. Szégyenletesnek tartja a szerző, hogy Románia az egyetlen európai ország, ahol, a kukorica a legfontosabb táplálkozási forrás, és a búzával együtt annak is rendkívül alacsony a termésátlaga. (A kukoricáé

1862–66 között: 12,7 kg, 1866–1900: 12,5 kg, 1900–1905: 11,6 kg; a búzáé: 1862–66: 12,4 kg, 1866–1895: 14 kg, 1896–1900: 11,4 kg, 1901–1905: 15 kg hektáronként.) A zöldségtermelés, a korszerű mezőgazdasági termelés és állattartás ismeretlenek. A földreform következményei között tartja számon Gherea a romániai parasztfelkeléseket, s úgy véli, hogy ezek összefüggnek a kapitalizmus gazdasági válságával.

Gherea emlékeztet arra, hogy Radu Rosetti is beismerte: ami előnyös volt a földreformban, az holt betű maradt, az írás és a valóság között óriási szakadék keletkezett. Voltak természetesen, akik megpróbálták áthidalni ezt a szakadékot, s Gherea felemlíti a fő áramlatokat. A konzervatívok például úgy vélték: a társadalmi egyensúly helyreállítása végett tovább kell haladni az állam intézményeinek nyugati mintára történő átalakítása útján. Volt, aki kiegészítette ezt azzal, hogy a parasztokat el kell látni megfelelő munkaeszközzel. Mások a közigazgatási rendszer átszervezésében, s a felvilágosult abszolutizmus bevezetésében látták a gyógymódot. A szocialisták a megoldás kulcsát az általános szavazati jog bevezetésében keresték. A poporanisták, népiesek az iszákossággal, az iskola és az egészségügy elmaradottságával indokolták a parasztság elviselhetetlen helyzetét. Bár a szerző sohasem tagadta meg saját narodnyik múltját, a népieseket elvtelen kispolgároknak tekintette. Szívporkázó eszmefuttatása, amikor a népiesek és a kormánypártiak közötti határ elmosódásáról ír:

„az egész országot elborítják a népiesek, és pedig a civil és a katona népiesek, a laikusok és klerikálisok, férfiak és nők, a liberális népies, a konzervatív népies, a kormánypárti népies, az ellenzéki népies, a nacionalista népies, az antiszemita népies, a demokrata, a szocialista és az igazi népies.” A népiesek eme kavalkádjából két csoport körvonalai mégis csak határozottabban tűnnek ki, – írja. Azoké, akiknél a népiség kizárólag taktika, s azoké, akik szerint a parasztság sorsáért csak egyes földesurakat és bérlőket lehet felelőssé tenni.

1905-ben a 100 hektárnál nagyobb megművelhető földterület összesen 3.810.351 hektár volt, ebből 60,20%, azaz 2.334.145 hektár volt a bérlők kezén, s a bérlők egyharmada más nemzetiségű, zömmel zsidó volt. Az 1907-es parasztfelkelés központjában például 259.440 hektár¹⁹ volt a Fischer testvérek kezén. Ebből egyesek azt a következtetést vonták le, hogy a felkelés nem általában véve a földesurak és az agrárviszonyok ellen tört ki, hanem csak a zsidó bérlők ellen. Összevetésül: 1905-ben 4.171 nagybirtokos a megművelhető földterület 62,70 %-át birtokolja, 5.882.641 hektárt, míg 920.939 földműves mindössze 37,30 %-ot, azaz 3.503.645 hektárt. A bér-

lők rövid időre a föld egy részét továbbadták a parasztoknak, így alakult ki a kettős bérleti rendszer intézménye Romániában.

Gherea a parasztság sorsával kapcsolatos elképzelésekkel szemben egyetlen megoldást lát: az újjobbágságnak, mint gazdasági alapnak a teljes megsemmisítését, mert csak így lehet Romániát a fejlett államok közé vezetni. A gazdasági élet egyik fontos értékmérőjének tartotta a falusi bankokat, s munkájában egy teljes fejezetet szentel ezeknek. A bank, az árutermeletés – pénzgazdálkodás – hitelélet folyamatának egyik alapvető láncszeme, és „a román paraszt emancipálásának és újjászületésének kiinduló pontja lenne”. Rámutat arra, hogy Erdélyben a falusi bankok és takarékpénztárak sokkal magasabb színvonalúak: 120 millió lej tőkével rendelkeznek a romániai bankok 50 millió lej tőkéjével szemben. Ezek a Gherea javasolta bankok nem azonosak a népiesek terveiben szereplő falusi pénztárakkal, amelyek szerepe a földbirtokok felvásárlása és a parasztoknak való eladása lett volna. A paraszti gazdaságok jövedelme ugyanis szerinte nem teszi lehetővé a földvásárlást. A paraszt évi 180–200 lejből kell fedezze a megélhetést, ebből adózik a hatóságoknak, és járul hozzá a községfejlesztéshez. Így a parasztok helyett a pénztárak hivatalnokai és a funkcionáriusok vásárolnák fel a földeket.

Gherea külön fejezetet szentelt az 1907-es felkelés hatására hozott törvényeknek. Elismeri az új politikai generáció jó szándékát, de kifejti, hogy e törvények az ország gazdasági alapjait a legcsekélyebb mértékben sem változtatták meg, csak mérsékelték némileg a parasztság kiszolgáltatottságát. Az új törvény kimondja, hogy a paraszt, aki elszegődik a földesúrhoz vagy a bérlőhöz, köteles munkakönyvvvel rendelkezni, s a munka elvégzése után, más községben is vállalhat munkát, amivel gazdasági helyzetén javíthat. Kimondja továbbá azt is, hogy a föld bérleti díja vagy csak terményben, vagy csak pénzben állapítható meg, a kettőt együtt alkalmazni nem lehet. Meghatározta a bérminimumot, a bérleti díj és a dézsma maximumát, s a parasztság közös legelőhasználatának kedvezményét. Átmeneti kedvezések ellenére — teszi hozzá Gherea — a törvény csak a fennálló viszonyokat konzerválta, miközben nem érintette sem a csendőrség sem a falusi bürokrácia intézményét.

Az egyetlen megoldás nem lehet se több se kevesebb, mint „ennek a kárhozatos, újjobbágy rendszernek a teljes és azonnali megszüntetése”, a dézsma, a szerződéses, a megvesztegetések, az elszegődések megsemmisítése, s a parasztság földhözjuttatása. Mivel Románia viszonyaival nem a nyugati típusú polgári demokráciák állanak összhangban, a cél a megfelelő mennyi-

ségű földdel, a fejlesztéshez szükséges tőkével ellátott parasztgazdaságok kialakítása, – végső soron egy paraszti jellegű állam megvalósulása. Az állam vásárolná fel az önálló parasztgazdaságok kialakításához szükséges földmennyiséget. Ezzel a „félproletár újjobbágy”-nak nemcsak gazdasági, hanem társadalmi helyzete is megváltozik. A következő lépés, s egyben a társadalom egységessé válásának befejezése szerinte az lesz, ha a földtulajdon felső határát 100 holdban rögzítik.

Mindezek után Gherea szívesen ábrándozik el az új Romániáról, amely új alkotmánnyal rendelkezik, nem ismeri a parasztfelkeléseket, a gazdasági élet szabadságát kiterjeszti az iparra is, és új osztályok keletkezésének lesz tanúja. Ekkor, de csakis ekkor lesz képes az ország a polgári kapitalizmus befogadására, s majdan a szocialista forradalom előkészítésére. Ez a folyamat, az annak során végbemenő változás pedig létkérdése „egy olyan középkori államnak, mint Románia”, amely jócskán lemaradt a fejlődéstől – fejezi be Gherea gondolatmenetét, amelyet oly meggyőző erővel visz végig, hogy eltűnnek érvelése fehér foltjai is. Abban a ma sem lezárult vitában – hogy Románia vajon a nyugat-európai vagy a balkáni típusú fejlődés útját járta-e, az utóbbi felfogás mellett szándékozott nyomós érveket felsorakoztatni. „A szocializmus az elmaradott országokban”²⁰ c. tanulmányát Dobrogeanu-Gherea Karl Kautsky: A szociáldemokrácia alapelvei c. könyve 1911-es bukaresti kiadása előszavának szánta. Ez az írás az elmaradott országok és a szocialista forradalomra vonatkozó kritikai megjegyzéseit tartalmazza. Előző munkájához képest alapgondolata annyiban módosult, hogy meglátja: „megvannak ugyan a szocialista forradalom alapfeltételei Romániában, de ezek különböznek a kapitalista országokban lévőkötől.” Marx alapján megismétli: a szocialista forradalom csak ott valósulhat meg, ahol megvannak a feltételei: a fejlett kapitalizmus, és a szocialista átalakulást végrehajtó osztály, az ipari munkásság. Ezek pedig – szögezi le – a feudális maradványokkal terhes Romániában nincsenek meg a kellő mértékben. Ez nem egyszer és mindenkorra megváltoztathatatlan körülményeket jelent, hanem csak egy megkésített fejlődést. Gondolatmenete szerint ugyanis, ahogyan a Nyugat-Európában honos termelési viszonyok kifejtik hatásukat a fejletlenség körülményei között, ugyanúgy hatni fognak azok az erők is, amelyek a román, és a hozzá hasonló fejletlen kapitalista társadalmakat szocialistává alakítják majd át. „A fejletlen kapitalista társadalmak, amelyek eddig nem fejlesztették ki magukban a szocialista társadalmi élethez szükséges adottságokat, mint azt a náluk fejlettebbek tették, ha kényszerítve is, de alkalmazni fogják a szocialista társadalomra jellemző viszonyokat”, mint-

egy a fejlett társadalmak „bolygóivá válnak, azok körpályáján forognak”. Az elmaradott országok fejlődési sajátosságai között említi: 1. a fejlődést rövid idő alatt járják be, 2. először a felépítményt modernizálják – „a társadalmi, politikai, jogi formát, valamint a kultúrát is szinte divatként vették át” –, 3. csak ezután alakult ki a fejlettebb gazdasági alap; Gherea gondolatmenete alapján tehát: ahogy megkésétt a kapitalista fejlődés Romániában Nyugat-Európához képest, ugyanúgy késve érkezik a szocializmus is. Ez utóbbinál hárul kiemelt feladat a szocialista mozgalom képviselőire: nekik kell ezt a folyamatot előkészíteni, és siettetni. Részletezve: 1. meg kell szervezzék a szocialista érzelmű embereket, 2. el kell háritaniuk minden akadályt a kapitalizmus útjából, 3. védelembe kell venniük a kizsákmányoltakat, 4. fel kell világosítsák az ipari munkásságot történelmi hivatásáról: hogy ők lesznek az élcsapat, és az összes dolgozó osztályok felszabadítása rájuk vár.

Amikor az újjobbágyság óta kialakult helyzetet vizsgálja, úgy találja, az lehangoló, de nem teljesen reménytelen. Konstatálhatja a feltételek érlelődő állapotát. Mert 1. lassan kialakult az árutermelés, amely a termelés és társadalom egész struktúrájára kihat, 2. a tőkés viszonyok is megjelentek, elsősorban a petróleum és könnyű iparban, 3. a tőke uralkodó lett az elosztásban (telektulajdon részvények, államkölcson formájában), 4. az államszervezet úgy működik, mint a nyugati országokban (lásd alkotmány, választott parlament, felelős kormányok, polgári törvényhozói, bírósági és közigazgatási szervezetek), 5. a kulturális életben követik az európai irányzatokat, 6. a tőke Romániában is megteremtette sírásóját, a proletariátust. Ez a nagyipari munkások, az állami üzemekben és a petróleumiparban dolgozók, az iparosok, szellemi proletárok és földművesek együtteséből tevődik ki, s az ország népességének több mint a felét alkotja.

Gherea ebben az írásában felvet egy nagy, figyelmet érdemlő problémát: a népek közötti ellenségeskedés vagy együttműködés kérdését, különös tekintettel a román és a bolgár nép sorsközösségére. Gherea szerint ugyanis a balkáni típusú fejlődés nemcsak a múltra vonatkozik, hanem a jövőre is. Úgy véli, e két országnak egyesült erővel kell védekeznie Ausztria és Oroszország agresszív politikája ellen. A szociáldemokrácia helyzetét – fejtegeti – nehezíti a kettős: a hazafias és az internacionalista kötelezettség, amelyeknek egymás mellett, egymást kiegészítve kell hatniuk. „A Dunán innen és túl a szociáldemokrácia feladata az illető dolgozó népek előtt rámutatni arra, hogy közöttük nincsenek és nem is lehetnek oly mély ellentétek, amelyek szükségessé teszik, hogy egymást lemészárolják....” Hangsúlyozza

ugyanakkor: „Egy ország, mint társadalmi szervezet etnikai határain belül, mint egész organizmus kell, hogy fejlődjék.” Ezt különösképpen Lengyelországra, Romániára és Jugoszláviára vonatkoztatja, mivel függő helyzetük és szétszakitottságuk az egészséges fejlődés gátja lett. A nemzeti függetlenség létkérdés, de csak békés fejlődés eredménye lehet, a háborús megoldás kizárt! – teszi hozzá határozottan Gherea. Tanulmánya mondanivalóját eképp summázza: Románia olyan árutermelő, félfeudális, félkapitalista ország, ahol nyugati hatásra ki fog alakulni a kapitalizmus és az ipari proletariátus, s az utóbbi a szocialista átalakulás vezetője lesz. A román szociáldemokrata mozgalom céljai és eszközei megegyeznek a nyugat-európaival.

A kirobbanó világháború Románia szociáldemokráciáját és természetesen őt is válaszut elé állította. Napi probléma lett a háború vagy semlegeség, Románia belépésének kérdése. Gherea a semlegesség mellett foglalt állást. Erre a népszerűtlen lépésre akkor került sor, amikor Iorga, Brătianuk, Gh. Mortun, Gerota és Marinescu professzor, azaz a román politikai és tudományos élet képviselői szinte egytől-egyig a háború mellett agitáltak. Szerzőnk azt hitte, hogy a nemzetközi konfliktusok és a vitás területi kérdések a kerekasztalnál megoldhatók. Románia vonatkozásában a fő kérdés ekkor Erdély Romániához csatolása, s ez az, ami miatt más politikusok „egyetlen napot, egyetlen órát sem akarnak várni”.

„A román-bolgár konfliktus”²¹ c. cikkében Gherea békeségre inti a balkáni népeket, mind egymással, mind Ausztriával és Oroszországgal kapcsolatban, noha úgy véli: a két birodalom Besszarábia és Bukovina elszakításával megcsonkította Romániát. Gherea természetesen nem felejtí el, hogy mi a kötelessége hazája iránt. Így ír: „azon kevés népek közé tartozunk, amelyeket idegen nemzetek tartanak rabságban. A román föld nem egyszer esett áldozatul szomszédai hódító politikájának, akik így jelentős románlakta területeket szereztek. Ebben az értelemben Lengyelország és Szerbia után a legkifosztottabb ország vagyunk.”

Hasonló a hangneme „A bázeli kongresszusra”²² c. írásának is. „Egy osztrák-román-orosz háború nem maradna elszigetelt jelenség, abból európai háború lenne. Ez pedig végzetes következménnyel járna Európa és az egész civilizáció számára... A mi nemzeti integritásunk, mint ahogyan a többi országé is megvalósul, de nem a háborúban, hanem békés úton... de ez természetesen nem megy egyik napról a másikra.” A román semlegesség mellett szól a „Háború vagy semlegesség”²³ c. írás is. A háborúba való belépés következményeit itt szinte üzletemberként latolgatja. Románia szembekerülne nemcsak Ausztriával és Németországgal, hanem azok szövetségeseivel, Bul-

gáriával és Törökországgal is, a háborút az ország határain kívül kellene lefolytatnia (Erdélyben vagy Galiciában), ez anyagilag rendkívül megterhelő lenne, hiszen Románia elveszítene a német tőkét. Végső érve az, hogy minden területszerző háború imperialista háború. Cikke írásakor még meg volt győződve arról, hogy a Monarchia léte szükséges az európai egyensúly fenntartásához, illetve, hogy a nagyhatalmak ezt a koncepciót támogatják. Vívódása egyfelől a háború elutasítása, másfelől aközött, hogy a román népnek joga van nemzeti, gazdasági, kulturális egységének megvalósítására, valamennyi írásában szembetűnő. A balkáni államok szociáldemokráciája bukaresti kongresszusán 1915-ben javaslatot tett a balkáni föderációra, s arra, hogy az erdélyi román értelmiséget vonják be az Erdély jövőjével kapcsolatos tárgyalásokba. Amikor Románia 1916. őszén belépett a háborúba, Gherea elhagyja az országot és Svájcba emigrál. Itt felveszi a kapcsolatot a Lenin körül tömörülő orosz emigrációval, akik már a jövő Oroszországa megteremtésén munkálkodnak.

Az oroszországi forradalom és a háború befejezése ismét új fejezetet nyitott Dobrogeanu-Gherea életében és munkásságában. Az oroszországi eseményekkel kapcsolatban az a véleménye, hogy vagy Marx koncepciójával ellentétben nem a legfejlettebb kapitalista országban értek meg a feltételek a szocialista forradalomra, hanem a legfejletlenebb országban, vagy mégis Marx tétele érvényes, s akkor ami Oroszországban történik, nem más, mint a szocialista forradalom álomképe: életképtelen, s csak rövid ideig maradhat fenn. Utolsó tanulmányai, az „Interjú”²⁴ és a „Tájékoztatlanság”²⁵ szintén e véleményét tükrözik. Ellene volt minden túlzásnak, minden elhamarkodott, megalapozatlan cselekedetnek, s főleg annak, hogy a proletariátus idő előtt ragadja magához a hatalmat. „A szocialista forradalom legfontosabb szakasza, és ennek következtében egy új társadalmi átalakulás kezdete, amikor a proletariátus és a szocialista pártok magukhoz ragadják a hatalmat. De azt nemcsak megszerezni kell, hanem meg is kell tartani, és nemcsak megtartani, hanem alkotó módon fel is kell használni a szocialista társadalommá való átalakítás útján.” Szomorú példaként említette a magyar Tanácsköztársaságot, amely csak rövid időre ragadta meg a hatalmat, s így pótolhatatlan veszteséget okozott a munkásmozgalomnak. „A kegyetlen valóság az, hogy a magyar forradalmat leverték, emberek ezreit gyilkolták le, a szociáldemokrácia szervezeteit feloszlatták, s a sötét reakció tombol az országban.” A Tanácsköztársaság fenti értékelésével Adlerhez és Sinkó Ervinhez csatlakozott.

Még megérte, hogy Romániában a szocialista mozgalomban új korszak

köszöntött be: nemcsak a három részre szakadó frakció-harcok korszaka volt az 1918–1920 közötti idő, hanem a román kommunista párt kialakulásának folyamata is. Gherea a munkásosztály egysége mellett foglalt állást, óva intett a frakcióharcotól és a mozgalom baloldalát attól, hogy elhamarkodja a kommunista párt megalakítását. Azt eltervezte, hogy folyóiratot indít, amelyben a munkásmozgalom minden kérdését nyíltan vitára bocsájthatnák. Terve végrehajtásában halála akadályozta meg.

Constantin Dobrogeanu-Gherea, az orosz zsidó származású román tudós alaposan ismerte Románia történetét és mélyen megszerette új hazáját. Nem lett azonban neofita, európai távolfartással szemlélte Kelet-Európát, és világított rá a romániai fejlődés egyes sajátosságaira. Messze elkerült minden idealista történelemszemléletet, bár társadalmi jövődölései sem váltak be egészen. Kortársa és harcostársa Ilie Moscovici szerint: „40 éven keresztül írt, világosságot terjesztve maga körül. Tanítványokkal vette magát körül, és mégis magányos volt. Mert nála a marxizmus nemcsak társadalmi jelenségeket vizsgáló elmélet volt csupán, hanem erkölcsi világnézet is?” (Visszaütasította a földművelésügyi tárcát, és Károly király irodalmi kitüntetését is.)

Munkásságát a világ kevéssé ismeri. Amikor egy 15 milliós nemzetnek kötelezte el magát, elvállalta a kis nemzetek íróinak, tudósainak sorsát: a viszonylagos elszigeteltséget. Műveinek romániai újrakiadása ellenére életműve a romániai fejlődéshez hasonló utat bejárt országok szakemberei és a világ szakemberei számára alig-alig hozzáférhető.

Jegyzetek

1. Canianu, Mihai: Gherea. – Familia, 1892. 71.
2. Felea, Ion: Gherea și alții despre Gherea. Magazin istoric, 1971. december, 51.
3. Fucks Simon: C. Dobrogeanu-Gherea – a marxizmus hazai úttörője. Korunk, 1970, október 1582.
4. Adercea, F.: C. Dobrogeanu-Gherea. Viața și opera. București, Casa Școalelor, 1947.
5. Deac, Augustin: C. Dobrogeanu-Gherea, personalitate marcantă a mișcării muncitorești internaționale. Anale de istorie, 1975, 5 nr. 89–101.
6. lásd Ceausescu, Nicolae: Románia a szocializmus építésének kiteljesedése útján. 1. köt. Bukarest, Pol. k. 1968.
7. Életrajzi adatait lásd: Vallomását Rakovszkinak diktálta le, s ez jelent meg 1907-ben a Calendarul Munciában; Vejenek, Paul Zarifopolnak 1900 körül írt levelét; Vitner Ion: Gherea. Viața românească, 1956, 11, 12. nr.; valamint orosz forradalmárok visszaemlékezéseit amerikai héber folyóiratokban.

8. C. Dobrogeanu-Gherea. Kritikai tanulmányok. Ford. bev. Csehi Gyula. Bukarest, Irod. K. 1963. 16.
9. Copoiu, Nicolae: C. Dobrogeanu-Gherea. Magazin istoric, 1970. 10. nr. 41.
10. Călinescu, G.: Istoria literaturii române. Compendiu, București, Editura pentru literatură, 1968. 214.
11. C. Dobrogeanu-Gherea: Un răspuns d-lui Prim-Ministru Ioan C. Brătianu de Caius Crachus. București, Tip. Modenă, 1883, 39.
12. C. Dobrogeanu-Gherea. Opere complete. Vol. 2. București Ed. politică 95.
13. Convorbiri critice, 1910. decembrie 25. 833.
14. Hurezeanu, Damian: Gîndirea lui C. Dobrogeanu-Gherea în Neoibăgia. Anale. 1970. 2. nr. 64–80.
15. Rakovszki, C.: Neue Zeit, 1911, 25. nr.; Buchinger M.: Sozialismus, 1911, 449–454.; Braun Róbert: Húszadik Század, 1911–1912. 623–633. Csehi Gy.: Korunk, 1935.
16. C. Dobrogeanu-Gherea: Neoibăgia. Studiu economic-socialologic al problemei noastre. București, 1910.
17. Ștastica mașinelor și instrumentelor agricole în anii 1905. București, 1907. 18.
18. Ștastica animalelor domestice în România întocmit de I. Colescu. XLIX–XLX p. Hurezeanu, D.: Problema agrară și lupta țărănimii din România. 1904–1906. Buc. Ed. Științifică, 1961.
19. Vajda Lajos: Az 1907– A nagy parasztfelkelés erdélyi visszhangja. Bukarest, Pol. K. 1977.
20. C. Dobrogeanu-Gherea: A szocializmus elmaradott országokban. Ford. jegyz. Ehrenfeld Béla, Bukarest. Tip. Litera. 1935.
21. C. Dobrogeanu-Gherea. Opere complete 5. 83.
22. u.o. 134.
23. u.o. 237.
24. u.o. 299.
25. u.o. 308.
26. C. Dobrogeanu-Gherea: A szocializmus... 11.

